

Prózasztílus és szövegszerkezet

Válogatás V. Raisz Rózsa írásaiból

Líceum Kiadó

PRÓZASTÍLUS ÉS SZÖVEGSZERKEZET

Válogatás V. Raisz Rózsa írásaiból

PRÓZASTÍLUS ÉS SZÖVEGSZERKEZET

Válogatás V. Raisz Rózsa írásaiból

Szerkesztette:
Domonkosi Ágnes
Kalcsó Gyula
Zimányi Árpád

Eger, 2019

ISBN 978-963-496-133-8

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés: Csombó Bence
Borítóterv: Lovas Virág Tímea
Megjelent: 2019-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalomjegyzék

Előszó	7
V. Raisz Rózsa 80. születésnapjára.....	9
Adatok Mikszáth szóláskincséhez (Néhány csoportnyelvi eredetű frazeológiai kapcsolat Mikszáth nyelvében)	15
Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben	35
A szövegkoherencia mutatóinak méréséhez (Mikszáth-novellák vizsgálata).....	45
A kvantitatív módszer mondatstiliztikai alkalmazhatóságáról.....	77
Írányzati és stílusjegyek Babits „A gólyakalifa” című regényében.....	89
Móricz Zsigmond: Esőleső társaság.....	97
Mikszáth Kálmán: Az öreg Prikler néni. Az elbeszélés szövegstiliztikai jellemzőiből.....	111
A Mikszáth-elbeszélések mondat szerkesztése	119
Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj	
Márai Sándor: A remekműről és a tündériről. Füves könyv 126.	143
Márai Sándor: Arról, hogy a szívek összetörnek. A szöveg szerkezetéről.....	149
Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa. A Plutó.....	153
A nevek szövegbe épülése egy kisregényben. Mikszáth: A gavallérok	167
Szállóigék Mikszáth írói nyelvében.....	173
Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről	181
Mikszáth írásainak ízeiről	201
A közbeékelés két Veres Péter-szövegben.....	215
Az okosságról és a bölcsességről. Egy Márai-maxima mint szöveg	223
Szövegszerkezet és stílusjellemzők. Krúdy Gyula: Őszi versenyek.....	227
Közléstípusok és stílusirány egy Kaffka-elbeszélésben (Polixéna tant).....	237
Az irónia alakzata a Mikszáth-prózában	245
Szecesszió vagy impresszionizmus? Kaffka Margit: Csendes válságok.....	253
Nyelv és játék. Kosztolányi Dezső: Kücsük	259

Előszó

A *Prózasztílus és szövegszerkezet* című tanulmánykötetet V. Raisz Rózsa 80. születésnapja alkalmából állítottuk össze. Annak az intézménynek a nevében is tisztelgünk ezzel a válogatással volt tanszékvezetőnk, kollégánk előtt, amelyhez egész tanári, kutatói pályája kötődik, és amelynek életében több mint öt évtizedig aktívan részt vett.

V. Raisz Rózsa tartalmas életművéből válogatni megtisztelő lehetőség és izgalmas, inspiráló vállalkozás is egyben. Az újraolvasásra érdemes munkák sokasága, az írásait mindig jellemző elemzői alaposág, módszertani következetesség és kifinomult érvelésmód azonban meg is nehezíti az egyes cikkek, tanulmányok kiválasztásának feladatát. Az ünnepekt munkásságán végigtekintve ráadásul több, különböző tematikus kötet lehetőségére is kirajzolódhat, hiszen visszatérő témái a frazeológia, a tanári beszéd, az anyanyelvi nevelés kérdései is, leginkább mégis a stilisztika és a szöveg szerveződésének kérdései foglalkoztatják. Tanulmányainak és cikkeinek meghatározó része a 19. század végi és 20. századi magyar prózasztílusról szól, Mikszáthtól és Peteleitől kezdve Babits, Kaffkán, Krúdyn és Móriczon át Máraiig.

Az ünnepi válogatásba ezért V. Raisz Rózsa prózasztílust elemző írásai közül emeljük ki néhány fontosabbat, figyelembe véve a koherens téma változatait, azaz figyelve az elemzési szempontok és az elemzett szerzők változatosságára is. Az írások kronológiai sorrendben követik egymást, az 1961-ben, még főiskolai gyakornokként megjelent tanulmányától kezdve egészen az elmúlt évek munkáinakig. Az egyes cikkek és tanulmányok eredeti hivatkozási módjait, jelölési rendszerét – a szövegek hitelessége érdekében – meghagytuk, csupán alapvető tipográfiai, formázási egységesítést végeztünk.

Reményeink szerint az 55 évet átölelő 22 tanulmány együttese áttekintést ad V. Raisz Rózsa munkáinak gazdag világáról, filológiai alaposágáról, stilisztikai érzékenységéről, a következetesen érvényesített és hatékonyan az értelmezés szolgálatába állított kvantitatív szemléletéről: a magyar próza értő elemzéséről.

A szerkesztők

V. Raisz Rózsa 80. születésnapjára

A gyümölcsöző alkotómunkához kiegyensúlyozottság, elkötelezettség, fáradhatatlan szorgalom, nem utolsósorban kitartás és hűség szükséges. Kitartás és hűség hivatásunkhoz, hűség a bennünket befogadó szűkebb közösséghez és anyaintézményünkhöz. Ennek az állandóságnak és a szakmai megújulás képességének szép példája V. Raisz Rózsa nyugalmazott főiskolai tanár életpályája, amelyből ünnepi kötetünk élén is csak a leginkább meghatározó pontokat emelhetjük ki.

Több mint öt évtized a tudomány és az oktatás útjain, az immár egyetemmel előlépett egri főiskola nyelvészeti tanszékén. Nem véletlenül idéztem föl néhány kulcsszót, bevezető gyanánt néhány fogalmat: nagyra becsült kolléganőnknek, volt tanszékvezetőnknek első és egyetlen munkahelye – sőt: első diplomáját is adó alma matere – az egri intézmény. Szerte az országban nevét mindenki a hevesi megyeszékhelyhez köti, aki ismeri: tanítványai, barátai, közvetlen kollégái, távoli munkatársak, ismerősök, valamint a hazai, sőt a határon túli nyelvész társadalom színe-java. Személye egygyé forrt tanszékünkkel, hiszen munkásságának egészét, tevékeny életpályáját a főiskolának, a tanárképzésnek szentelte – és persze a magyar nyelvészetnek. Egerben kezdte munkáját, és itt teljesedett ki hivatása. Egyetlen munkahely – ha egyáltalán szabad most ismét e hivatalos ízü megjelölést alkalmazni –, de mennyi minden fért bele az öt aktív évtizedbe, amely most hetvenéves intézményünk és tanszékünk életének is igen jelentős darabja. Amikor a teljesség igénye nélkül felidézem a főbb fordulópontokat, e sokszínű pálya szakaszait, kétféle szerepben nyilatkozom: egyfelől tanítványként, másfelől a tanszék volt munkatársaként.

Abaúj és Zemplén tájai, települései – az egykor szebb napokat látott északkeleti végek adták a gyermekkor első, azóta is pótolhatatlan élményeit. Hiszen (ahogy egy személyes hangú visszaemlékezésben írta): „Ebből az időből legjobban a gyümölcsillatú ősökre emlékezem. A barátságos dombok napsütötte kertjeiben, szőlőiben a legjobb zamatú őszibarack, a legédesebb szilva és szőlő termett.” Szikszó, Fügöd, Encs, Abaújszántó és Bakta után Sátoraljaújhely következett. Itt a táj szépsége és Kazinczy szelleme fogta meg. A miskolci évekhez kötődik irodalmi és zenei érdeklődésének kialakulása, melynek családi háttere és támogatása is megvolt. A híres Zenepalotában rendezett hangversenyek, a színház opera-előadásai és az emlékezetes költői estek látogatása megalapozta, majd belső igénnyé tette a művészetek iránti érzékenységet.

Első diplomáját az egri pedagógiai főiskola magyar–történelem szakán szerezte. Az akkori tanszékvezető, Bakos József kezdeményezésére gyakornokként a tanszéken maradt. Csakhamar következtek az egyetemi évek: az Eötvös Loránd Tudományegyetemen nemcsak a magyar nyelv és irodalom, hanem később könyvtár szakon is oklevelet

szerezett. Szintén az ELTE-hez kötődik a doktori cím elnyerése. Oktatói tevékenysége először főleg a leíró magyar nyelvtan részterületeit, valamint a beszédművelést foglalta magában, majd később specializálódott mondattani, szövegtani és frazeológiai stúdiómokra. Kandidátusi fokozatát 1987-ben szerezte, abban az időben, amikor a főiskolán ez a komoly tudományos teljesítmény még igen ritka volt. Disszertációjának témája a Mikszáth-novellák mondat- és szövegszerkezeti formáinak stilisztikai vizsgálata.

Oktatómunkáját magas szakmai felkészültséggel, mindig a legkorszerűbb tudományos háttérrel végezte. Sokat követelt, de mindig sokat is nyújtott tanítványainak. Az értékelésben következetes, a feladatok számonkérésében kellően szigorú. Sajat főiskolás emlékeimre visszagondolva bátran kijelenthetem, hogy mindezekben a tulajdonságokon alapuló tekintélye már annak idején megvolt, és ezekért az erényekért azok is tisztelték, becsülték, akiknek a nyelvészet nem tartozott a legkedveltebb tárgyaik közé. Ismerni pedig igazán ismertük, mivel négy éven keresztül – az akkori oktatásszervezési formában – szinte osztályfőnökként foglalkozott velünk. Élveztük óráit, figyelemmel hallgattuk magyarázatait a szemináriumokon, amikor az előadások nehezen emészthető részeit gyakorlatias módon érthetővé tette, megvilágította előttünk. Csodáltuk széles körű humán műveltségét, olvasottságát, amely jóval túllépett a nyelvészeti tantárgyak keretein. Megtanított bennünket tanulni, keményen dolgozni, és kellő határozottsággal megkövetelt minden feladott munkát. De nemcsak oktatott, hanem nevelt is, viselkedésre, kulturáltságra egyaránt. Évtizedeken át gondos és – második egyetemi diplomájának köszönhetően – szakavatott kezelője volt közel ötezer kötetes tanszéki könyvtárunknak, melynek alapját Csűry Bálint hagyatéka teremtette meg első tanszékvezetőnk, Papp István jóvoltából.

1993-ban – Fekete Péter másfél évtizedes tanszékvezetői működése után – méltán nyerte el a vezetői megbízatást. Munkásságának kiteljesedése ez az időszak. Két cikluson keresztül vitte tovább meglévő értékeinket, és valósíthatta meg saját elképzeléseit. Vezetői kvalitásait magasabb szinten is kamatoztathatta: az 1990-es évek második felében a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet igazgatója, a magyar szak szakfelelőse, valamint a kari struktúra kialakításának folyamatában a 13 tanszéket magában foglaló Társadalomtudományi Fakultás vezetője. Az átalakulás, a megújulás és a továbblépés évei voltak ezek. Intézményünk vezetőiben nagy léptékű tervek fogalmazódtak meg: az egyetemi szintű tanárképzés megvalósítása. A magyar nyelv és irodalom szak egyike volt azoknak, amelyekkel érdemes volt elkezdni az akkreditáció nagyszabású munkálatait. Ekkor tanszékünkön hatan rendelkeztek kandidátusi fokozattal, ami a kilencvenes években főiskolai szinten kiemelkedő minősítettségnek számított. A kapcsolatépítésnek köszönhetően pedig már a debreceni, a miskolci egyetem és az ELTE több professzora is bekapcsolódott oktatómunkánkba. A vezetésével és jórészt saját munkájával összeállított nyelvészeti akkreditációs dokumentumok kiállták a szigorú bírálók vizsgálatát, és

elfogadhatónak találtattak – más okok miatt nem indulhatott meg akkor az egyetemi szintű magyartanárképzés. Különösen fájjalhatjuk, hogy a jelentős szervezőmunkával és nagy szellemi befektetéssel kialakított és országosan is egyedülállónak szánt beszédtudomány egyetemi specializáció nem valósulhatott meg. Mégsem volt hiábavaló a befektetett energia: néhány évvel később, 2003-ban újabb akkreditációs eljárás keretében az egri tanszék elnyerte a hagyományos egyetemi képzés engedélyét; igaz, a szak kiteljesedésének a kétszintű (BA-MA) képzés bevezetése vetett véget.

Vezetői működése alatt V. Raisz Rózsa folytatta elődjének kezdeményezését: a Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen tovább vitte az anyanyelvoktatási napok kétévenként megrendezett sorozatát, amely az 1990-es években összeforrott az egri tanszék nevével. A fáradtságos szervezőmunka gyümölcse: a közoktatásból érkező 150-200 résztvevő és 60-80, néha még több előadó. Az egyéves előkészítés, majd a konferenciakötet megjelenítése, szerkesztése szinte folyamatos tennivalót adott. Bár közös tanszéki vállalásról volt szó, a munka dandárját ő maga végezte. Ugyancsak a nagy feladatok közé tartozott a Magyar Nyelvészek Kongresszusának egri lebonyolítása és a Kazinczy-verseny országos döntője. Hosszú időn keresztül rendezője volt az intézményi szintű Kazinczy-versenynek, és hallgatóinkat felkészítette az országos döntőre. Az egyetemek és főiskolák rangos megméréstén több mint egy tucatszor vehette át tanítványa a legjobbaknak járó Kazinczy-érmet. Az országos versenyen többször vett részt a bírálóbizottság munkájában, tapasztalatait többek között az Egyetemi Fonetikai Füzetekben közölte. Támogatta a tanszékünk által évente megrendezett országos helyesírási versenyt. Újításként vezetői megbízatása idején bővült a rendezvény szakmai konferenciával, s vált Nagy J. Béla nevét viselő Kárpát-medencei találkozóvá. Vezetői megbízatásainak lejártával, 2002 után hét évig folytatta oktatói tevékenységét, tudományos és kutatói munkássága viszont azóta is töretlen.

V. Raisz Rózsa tudományos tevékenysége, publikációs listája igen gazdag. Négy önálló kötetet szerzője: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai keretében feldolgozta a tudományos szervezet működésének első fél évszázadát, Mikszáthról két könyve jelent meg. Közel állt szívéhez Márai Sándor is: kisprózai műveinek szövegszerkezeti és stíluslemzése intézményünk bölcsészkarának Pandora Könyvek sorozatában látott napvilágot. 1987-től szerkesztette az egri főiskola nyelvészeti tudományos közleményeit. Az anyanyelvoktatási napok előadásai A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatban jelentek meg. Ezek közül négy kötet társszerkesztője és egy ötödik szerkesztője volt. Ugyancsak társszerkesztője a tanszékünk által 1987 óta évenként megrendezett országos Nagy J. Béla helyesírási versenyhez kapcsolódó kiadványsorozat hét kötetének. Bízást mondhatjuk, hogy szerkesztői munkásságának csúcspontja az Alakzatlexikon (társszerkesztőként), emellett 14 szócikk írója vagy társszerzője. Magam is tapasztaltam, hogy igen nagy körültekintéssel, szakmai viták közepette érlelődtek, csiszolódtak ezek

a jól kidolgozott mestermunkák. Feltétlenül ki kell emelni, hogy a Szathmári István professzor vezette országos hírű stíluskutató csoportban – melynek 1980-tól 2007-ig aktív tagja – elmélyült szakmai programok részese lehetett, és nemcsak munkatársi, hanem őszinte emberi kapcsolatokra is szert tett.

Tanulmányainak a száma meghaladja a kilencvenet. Közülük az első 1961-ből származik, és Mikszáth szóláskincsével foglalkozik. A gyűjteményes köteteken, tudományos közleményeken kívül többek között publikált a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Nyelvtudományi Értekezések, a Magyar Nyelvjárások hasábjain. Közreműködött a nyolcvanas évek országos szintű tanszéki közös kutatásaiban, melyekhez ugyancsak kapcsolódtak publikációk. A jelentősebb tanulmányokon kívül több mint száz rövidebb cikke és ismertetése jelent meg a Módszertani Közlemények, Magyartanítás, Édes Anyanyelvünk, Élet és Tudomány, valamint más lapok hasábjain. Elmélyült kutatási irányai mellett (pl. alakzatok, illetőleg Márai, Mikszáth, Kaffka stb. stílusa) az utóbbi években foglalkozott többek között egy énektankönyv multimedialitásával, szállóigéink művelődéstörténeti vonatkozásaival és a reproduktív beszéd szünettartásával.

Tudományos közéleti tevékenysége ugyancsak szerteágazó: tagja volt az MTA Nyelvtudományi Munkabizottságának, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának, vezetője az Miskolci Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Szakbizottságának. Opponens, illetőleg bizottsági tag korábban kandidátusi, utóbb PhD-védéseken. Az Anyanyelvpolók Szövetsége elnökségének tagjaként kivette a részét a nyelvművelés időszerű feladataiból. Tanszékvezetése alatt minden évben megszervezte a magyar nyelv hetének főiskolai rendezvényét, de arra is gondot fordított, hogy előadásokat tarthassunk a város és a megye – illetőleg más megyék – iskoláiban. Segített abban, hogy a helyi napilapban anyanyelvi rovat működjön. Fontosnak tartotta a pedagógus-továbbképzést: több ilyen program kidolgozása fűződik nevéhez. Itt is a minőség, az igényesség vezérelte. Szerette volna, ha a pályán lévő pedagógusok folyamatosan megújítják szakmai és módszertani kultúrájukat. A feltételes mód azonban jelzi, hogy ez a kívánalom nem valósult meg maradéktalanul. A kilencvenes években a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén is oktatott. Több intézményi, illetőleg országos elismerésben részesült: többek között a Péchy Blanka-díj, az Apáczai Csere János-díj és a Lőrincze Lajos-díj kitüntettje. Főiskolánkon megkapta az Eszterházy Károly-emlékplakettet, valamint a legmagasabb intézményi elismerést, a Pro Academia Pedagogia Agriensit.

Nem mind arany, ami fénylik – erre figyelmeztetett V. Raisz Rózsa személyes hangú vallomásában, amikor a Magyar Rádió Egy csepp emberség című sorozatának vele készített műsorában az emberi értékeket kutatta. Nemzeti hagyományaink tisztelétét és őrzését, az igényességet – elsősorban saját teljesítményünkre nézve, a kialakult erkölcsi világgépet, a tartalmas emberi kapcsolatokat, a divatos jelszavakkal szemben az ellenállás képességét:

a tartást, ugyanakkor az újra való fogékonyságot. Mindezek a fontos értékek mértékül szolgáltak számára is, munkájában, emberi kapcsolataiban egyaránt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság budapesti felolvasóülésén 2019 novemberében köszöntöttük volt tanszékvezetőnket, kedves kollégánkat. Az egri tanszék munkatársai az ünnepelt korábbi munkáiból összeállított kötetrel kívánják emlékeztetessé tenni ezt a jeles alkalmat.

Zimányi Árpád

Adatok Mikszáth szóláskincséhez (Néhány csoportnyelvi eredetű frazeológiai kapcsolat Mikszáth nyelvében)

A szólások szerepével, stilisztikai értékével foglalkozó munkák gyakran hangoztatják, hogy a frazeológiai kapcsolatokat minden nyelvi réteg, mindenféle stílus szívesen használja, [1] a tudomány nyelve is. De talán leggyakrabban és legváltozatosabban a közvetlen hatásokra törekvő élőbeszéd él vele. Ezért használnak szólásokat igen gyakran az írók, ha stílusukkal ilyen hatást akarnak elérni. (Gondoljunk arra, hogy Cervantes színes beszédű hőse, Sancho Pansa a közmondások tömegét idézi beszédében.)

A magyar irodalomban is azoknak az íróknak a stílusára jellemző a szólások nagyobb mérvű használata, akiknek stílusbeli eszményképük az élőbeszéd szemléletessége, fordulatossága, közérthetősége. Leginkább ráillik mindez az anekdotázó Mikszáthra, akinek írásai szinte úgy hatnak, mint a társalgási köznyelv, [2] szinte a mesélő és hallgató együttlétét tételezik fel [3].

Mondatainak felépítését nem a logika szigorú szabályai határozzák meg, hanem enged szertekalandozó gondolatasszociációinak, [4] ha eszébe jut, nem áttal új gondolatot zárójelben, gondolatjelben bárhova beilleszteni. Így tesz a szólásokkal is. Mindez csak látszólag pongyolaság, inkább pajkos összekacsintás az olvasóval, közvetlen kapcsolat teremtése, ami stílusának utánozhatatlan egyéni báját adja. Bár a frazeológiai kapcsolat nem egyéni alkotás, felhasználása mégis roppant változatos lehet, ezért kell vele foglalkozni, ha egy-egy író nyelvét vizsgáljuk.

A frazeológiai kapcsolatok nem egyéni alkotások. Hogy mégis miért kell foglalkozni vele, ha egy-egy író stílusát vizsgáljuk, világos. A szó, a másik lexikológiai elem is már meglévő épülettéglá, mégis kort, írot jellemez, hogy hogyan építi bele stílusába. Ha pedig így van, miért éppen az önmagában is hatásosabb szólásnak ne lenne nagyon is egyéni a felhasználása?

A szólások használata minden esetben kettős tudati munkát kíván az olvasótól [5]. Egészében véve utal arra a jelentéstartalomra, amelyre értjük, eredeti, szavakban lévő jelentéstartalma pedig bizonyos kis meghökkenést, csodálkozásérzést kelt. Ez okozza élénk, humoros hatását. Így van ez a köznyelvben, és még fokozottabb mértékben van így Mikszáth merész és szellemes szóláshasználatában. Műveiben a frazeológiai kapcsolatoknak óriási tömege található. Teljes feldolgozása hálás, de hosszú évek feladata lenne, ezért ragadjuk ki csak egy tárgykeréből vett szólásait.

I. SZÓLÁSOK

A tulajdonképpeni szólás fordul elő legnagyobb számban Mikszáth írásaiban, hiszen ennek a beépítése a legtermészetesebb könnyedén gördülő stílusába. A feldolgozott példák megmutatják, hogy milyen változatos helyzetekben él a szűk tárgykörből vett szókapcsolatokkal, melyeknek felhasználása azért lehet ilyen színes, mert a jelentésváltozás a szókapcsolaton, mint egységen ment végbe [6]. Ilyen körülmények között értelmét tekintve teljesen azonos, hogy azt mondja-e,

– Biztosítom, hogy kényszerűségből lógtam a Jasztrabéknál. vagy: – „Görbüljön meg az ujjam, ha nem kényszerűségből lógtam a Jasztrabéknál” [7].

A mi fülünknek tréfásan ható, de a bajba jutott zsvány részéről komolyan elhangzó népi fogadkozás tökéletesen megváltoztatja a stílus jellegét. Meghökkenünk a szokatlan szókapcsolaton, de értelmét és hangulatát tökéletesen ideillőnek érezzük.

Nézzük meg, alakilag milyen szólásváltozatok találhatók Mikszáth műveiben.

1. Igés szerkezetek

Alaki sajátosságuk az, hogy a mondatba ragozás útján beleilleszkednek.

„Megörült Barosné, hogy a *vetés megnőtt*, amíg ő otthon sem volt. Úgy tetszett neki, Biri se idegen Mácsik iránt” [8].

A második mondat világosan elárulja, mire utal az író a *vetés megnőtt* szólással. Azt fejezi ki, hogy kifejlődött a dolog, lett belőle valami. A vetéssel kapcsolatos frazeológiai kapcsolatok nem ritkák nyelvünkben. (Ki mint vet, úgy arat. – Az ördög se szánt, se vet, mégis élél stb.) A *vet* ige jelentésének megváltoztatására, elvontabb értelemben való használatára is utalnak szólásaink, közmondásaink. (Ki álnokságot vet, bút arat. – Ki szelet vet, vihart arat.)

A másik Mikszáth-használta szólás, melynek pontos megfelelőjére szólásgyűjteményeinkben nem akadtam, sokkal humorosabb nyelvi forma:

„Csakugyan ott jártunk a palánkai tisztartónál.

– No és *eresztett egy kis szórt?*” [9]

A párbeszéd szereplői Putnok környéki betyárok és a putnoki vicebíró. Tárgya természetesen rablás. A szólással is azt kérdezik, hogy adott-e valamit. A *szórt* gyakori fogalom szólásainkban, hasonló értelemben a „szórt szórért”-ben fordul elő, amelyben a *szórt* szó szintén valamilyen anyagi, tulajdonbeli dolgot jelent. A szólás előfordul „A fekete város”-ban is, ahol Quendel uram így sajnálkozik:

„Szegény császár! Mennyi *sok szórt fogja most ereszteni!*” [10].

(A helytelen formával Quendel hibás magyart beszédét érzékelteti.)

Változatos alakban előforduló szólásunk a „minden hájjal megkent.” Mikszáth is gyakran él vele, ha olyan hősről ír, akinek jellembeli tisztaságáért nem tenné tűzbe a kezét.

„A valóság az volt, hogy ő így is erős és hatalmas volt, *mindenféle zsírral megkent* kezei messze kiértek a városka határából” [11] – mondja a furfangos kortesvezérről, Király Jánosról. Ez az alakváltozat irodalmunkban nála fordul elő. Mivel Király János nem gonosztetteket hajtott végre, csak roppant ravasz módon irányította ügyeit, kevésbé elítélő, mint amikor Bibók Zsigmondra mondja:

„... mert, hogy Bibók Zsigmond *mindenféle rossz zsírokkal van megkenve*, afelől nem táplált kétséget” [12].

Eredete a boszorkányhittel kapcsolatos [13]. Abból a korból származik, amikor varázserőt tulajdonítottak bizonyos állati zsírokból készült kenőcsöknek. Egészen más „kenőcsre” vonatkozik a következő szólás:

„... ha valaki simán ki akart húzni a sztarosztából valamit, hát Bibókot *kente meg előbb*” [14]. Jelentése világos, hiszen ma is használjuk ezt a szólást. Van két teljesebb, többet eláruló formája is. (Kend meg a tenyerét és megnyerte az ügyedet. – Keni a bíró markát) [15]. Ezek már önmagukban is világosan a megvesztegetésre utalnak.

A régi falusi ember ruházkodásával, a bőszáru gatyá viselésével függ össze a *ráncba szed* szólás [16]. Mai jelentéstartalma: megrendszabályoz. E jelentésének magyarázatát abban kell keresni, hogy a rendkívül vastag, merev házivászon beráncolása nem volt olyan könnyű feladat, mint a mai női anyagoké. Erős kézzel kellett fogni az anyagot, hogy ki ne ugorjon. Innen ered átvitt értelme. Mikszáth sokszor használja.

Veres Pálnéről írja, akit rendkívül tisztelt:

„... összeveszett házasfelekre ráparancsolja, hogy béküljenek ki, nőtlen fiatalokat összehoronál, pipogya férfiakat *ráncbaszed*” [17].

Csanádi bácsi nevű képviselőtársáról jegyzi meg elismeréssel:

„Hajdan az öreg Deákot szokta egy-egy felszólalás után *ráncbaszedni* ...” [18].

Egy harmadik nekrológiában is előfordul:

„Intra dominium.

Úgy, hogy új, szigorú főispánt kellett kinevezni, aki *ráncbaszedje* a tekintetes urakat” [19].

Egy, a Palócföldön lejátszódó elbeszélésének szereplője is a mai köznyelvi értelemben használja:

„– Az uramtól akarnék elválni... Részeses, egész éjjeleket átdorbézol, mindenemet elherdálja.

– Hát miért nem *szedi ráncba?*” [20].

A falusi ember a természeti jelenségekkel kapcsolatos tapasztalatait is felhasználta szólások alkotására. Érdekes az a tény, hogy bár ezeknek a használata már nagyon erősen eltávolodott az eredeti jelentéstől, mégis felidézi bennünk, ezzel is

szemléletesebbé teszi azt, amire mondjuk. A Mikszáth-használta alakváltozatok Erdélyi, Margalits szólásgyűjteményeiben is előfordulnak.

A széllel kapcsolatban:

„Görgey Pál jó eleve értesült erről a hangulatról, nem tudta ugyan, *honnan fúj a szél*, de látta, hogy fúj. Ejh, majd elül a szél, és nem fognak mozogni a falevelek” [21].

A használat érdekessége az, ami egyébként nagyon jellemző Mikszáth stílusára, így tesz hasonlatainál és egyéb átvitt értelmű szóhasználatainál: nem elégszik meg az egyszerű használattal, továbbviszi az egész gondolatsorra. Erre utal a fenti szólás sokkal konkrétabb beillesztése, az eredeti képzet erősebb igénybevétele, mint az a mai nyelvhasználatban szokás.

A következő idézetben nem bontja így fel a szólást:

„De tudjuk, honnan fúj a szél. Ne érjem meg a holnapi napot, ha nem a sánta Maricsek szabó szítja a botrányokat kenyéririgységből” [22].

A *nagy szelet vert* szólás, nézetem szerint, szóláskeveredés a *szelet vet* és a *nagy port vert fel* szólásból. Az alábbi három példa azt szemlélteti, hogy használatuk is azonos; azt jelenti, hogy híre kerekedett a dolognak.

1. „Jókai hüledezve látta, hogy egyszerre milyen *nagy port vert fel*” [23].

2. „Képzhetni, mekkora gyorsasággal szivárgott szét Rozsnyón az eset, és *milyen port verhetett fel!*” [24].

3. „Molnár Pálék kiköltözése az országból *nagy szelet vert* mindenfelé” [25].

A Mikszáth-használta igés szerkezetű szólások is a paraszti életnek nagyon sok területét ölelik fel. A most következők egy-egy falusi iparosmesterség szavaiból kerültek a köznyelvbe.

Gyakori a *nagy fába vágja a fejszét* mindenféle stílusban. Olyan jelentésben él, hogy nagy munkába, nagy dologba kezd. Ma már az eredeti kép, a favágás alig-alig idéződik fel bennünk, ha halljuk. Ezért tükrözi a régebbi nyelvállapotot az, hogy Mikszáth mindenkor továbbfejleszti a képet, sokkal konkrétabban utal a favágás tényére, mint a mai nyelv:

„– Nagy *fába vágtuk a fejszénket* – folytatá –, de nem azért ám, hogy kegyelmetek az apró gallyait maguknak tördelgessék” [26].

„– Hiszen elvinni szívesen elviszlek, de ami a többit illeti, *roppant fába vágta a fejszédet* – még ha aranyból van is a fejszéd” [27].

Az utóbbi idézet azért is érdekes, mert bár a fejsze hasonlat nemcsak a szólásban, hanem a mondat további részében is folytatódik, sőt az arannyal népmesei hangulatot teremt, jelentése mégis egészen eltávolodott a konkrét munka jelentésétől, hiszen Katángthy választási cselszövése aligha nevezhető jó értelemben munkának.

A *két kő közé került* szólásnak szintén régebbi, az eredetére jobban mutató formája a „*két malomkö közé került*” [28] ahogy „A Noszty fiú esete Tóth Marival”-ban szerepel.

Ma az az értelme, hogy két kellemetlen dolog közül kell kikeverednie. Konkrét, eredeti jelentéstartalma a gabonamag őrlésével kapcsolatos, a két kövel összetört mag a szemléleti alapja. Ma is rendkívül expresszív.

A *lépre kerül* szólásnál gyakoribb a *lépre csal*, de szólásgyűjteményeinkben előfordul az előbbi változat is [29]. A madarászok nyelvéből vettük át. A lépesvessző ősi madárfogó eszköz, enyvvvel megkent vékony botocska, madáreleséggel meghintve. A XVII. században a legerjedtebb módja a madárfogásnak [30]. Hogy milyen gyakori volt, azt nemcsak a korabeli irodalomból tudjuk, hanem abból a számos szólásból is, ami emléket a legelevenebben őrizi. (Hányja, veti magát, mint a lépes madár [31]. – Alig hányja el a lépes vesszőt, máris megfogta a madarat. – Ragadós, mint a lép. – Okos madarász idejében szedi fel a lépet [33]).

A köznapi beszédben szólásunknak a madarászokkal való kapcsolata teljesen elhomályosult, még jobban, mint a horogra került halászati vonatkozása. Mikszáth sem kelti fel használatok az eredeti képzetet:

„– *Lépre kerültél*, Csernyiczky Mihály! – kiáltá a kis ember csuháját levetve. – *Kötöztek meg!*” [34].

A *kereket old* a meggyorsuló járású szekérről vett kép [35]. A megkötött kerék a fékezés egy módja. Az eloldott kerekű, tehát hirtelen nekilendülő szekér igen szemléletesen illusztrálja a hirtelen nekiiramodó, elillanó ember mozgását is [36]. A régebbi nyelvben úgy élt, hogy *valaki után megoldja a kereket*. Még Mikszáth is egy mainál régibb alakot használ:

„Na, akkor már én sem állhattam tovább, elfogott a düh, összeszorítottam az öklömet. . . szerencséje, hogy *megoldotta a kereket*” [37].

A *véka* szó is sok frazeológiai kapcsolatunk tagja. „Budai vékával fizet. – Marok nem véka. – Véka eső, köből sár. – Marokkal a magot, nem vékával” [38] szólásainkban világos, hogy mértékegységet jelent, ellenben a következőkben nagy edényt, nagy kosarat: [39] „A nap fényét nem rejthetni véka alá. – Nem kell gyertyát véka alá rejteni. – Nem kell véka alá rejteni a tudományát” [40]. Ez a forma áll közel a mai használatához, értelmileg is megegyezik, elrejt, eltitkol. Némi alakváltoztatással, de ilyen értelemben él Mikszáthnál is.

„Üljön le, és húzza közelebb a székét, majd elmondom. Hiszen *úgy sem maradhat véka alatt*” [41].

Hasonló értelmű a *belát a szita alá* is, átlát a szitán alakban van meg Margalitsnál, Erdélyinél, Balassánál.

„Az egészben az a különös – vélte Boldizsár –, hogy a szakácsnéjáról és annak porontyáról nem emlékezik meg, pedig az egész világ *belát a szita alá*” [42].

A falusi embernek sok állattal kapcsolatos megfigyelése is szólássá érlelődött. Mikszáth humoros stílusában különösképpen mint túlzások szerepelnek az ilyen tárgyú igés

szerkezetek. „A fekete város”-ban ezzel az érdekes formával jellemzi az egyik lócsei tekintélyes polgárt, Gosznowitzert uramat:

„... felette fősvény volt, aki *akár Krakkóig elhajtott volna egy kecskét egy petákért*” [43].

Pontos megfelelőjét gyűjteményeinkben nem találtam meg, de Margalits [44] hasonló közöl, Szirmay Antal 1805-ös kiadásából vette át: *kecskét is kitolna krajcárért a sárból*. Hogy Mikszáthnál a szólás felvidéki változata van, azt a benne lévő lengyel városnév mutatja. A megtett hosszabb út sem marad díjazás nélkül: ez a szólás krajcár helyett a hétszerte értékesebb (de így is értéktelen) petákot említi.

Frazeológiai kapcsolatainkban talán a legtöbbször említett állat a kutya. Előfordul, hogy a szólás elismerően nyilatkozik a kutya hűségéről, szolgálatkészségéről, de sokkal gyakoribb az a változat, amelyben az emberre vonatkoztatva nagyon is rosszalló, megvető értelmű a kutya fogalma. Sokszor még káromkodásképpen is használják. Magyarázataként O. Nagy Gábor [45] a török és kuruc időkben veszélyesen elszaporodott, elvadult ebeket említi, amelyek kártevéseikkel méltán kelthettek nemcsak ellenszenvet, de félelmet is az emberekben. Azt a régi hiedelmet is említi, hogy az ördög időnként kutya képében jelenik meg (még Goethe Faustjában is). A mi ördögadta és *ebadta* szavunk azonos jelentése bizonyítja, hogy ez a babona nálunk sem volt ismeretlen. Mikszáth is rosszalló értelmű kutyás szólásokat használ:

„Óh, de isten ellen való véték! *Nem lesz már ebből az országból kutya se!*” [46].

„*Ez a legújabb se kutya*. Füstje lesz, szaga lesz ennek még a bécsi burgban is” [47].

A következővel azonos alakot említ Margalits:

„De én azt mondtam, amikor azok a nagy hidegek voltak júniusban, hogy nem kell búsulni, *se a telet, se a nyarat nem eszi meg a kutya*” [48].

Szitkozódásnak számít: „Akkor *egy meg a kutya az egész ügyet* – kiáltá, dühösen földhöz paskolva az aktákat” [49].

A kutya se vesz, kutyának se kell is teljes lebecsülést fejez ki:

„Micsoda? A dudát adja el kend? Most, mikor a *kutyának se kell már*” [50].

„Az öregúr felemelte a puskáját, célzott, de az a kujon nyúl *kutyába se vette*, megállt makacsul egy hangyaszombék mögött, s a hátulsó lábára felágaskodva megfenyegette” [51].

A ló szintén olyan háziállat, amely kedvelt a szólásokban. Ennek egyrészt az a babonás elképzelés az oka, amely lópatásnak tartja az ördögöt (*kilóg a lóláb*), másrészt pedig az, hogy gyakori és hasznos állat. (Sokat a ló se bír. – Ha ló nincs, számár is jó. – A ló négy lábon jár, mégis megbotlik.)

Ez a pár példa is mutatja, hogy a ló, a régi ember első számú segítője nem is szerepel a kutyához hasonló elítélő értelemben. Még a rossz lovat is tréfásan, nagy értéként említik:

„Kutya meg a macska – csodálkozott az alispán – *nem adnám egy vak lóért*, ha egy kicsit körülnézhetnék odabent” [52].

Mikszáth szóláshasználata ennél is továbbmegy, olyat mond a lóra, amelyet általában csak emberre szoktak:

„... Másnap, reggeli után, lócserebere következett. Nagy élvezet az, utánajárni, hogy *melyik lóban mi lakik*, hogyan egyezik a párjával alakra, színre, vérre” [53].

A szólás használatának itt megvan a maga találó stilisztikai értéke, az író olyan emberek, olyan kor gondolkodásmódját érzékelteti, amelyben nemcsak a munkának, harcnak, közlekedésnek fő tényezője a ló, hanem sok ember szenvedélyének tárgya is. Ezt bizonyítják az itt közölt lómagasztaló kifejezései is. „Olyan ló ez, hogy csak beszélni nem tud. – Nem járás az már, ahogy jár, hanem muzsika. – Olyan a járása, mint egy kastélyos kisasszonyé” stb. [54].

Az ökör, különösen a hat ökör fogalma a magyar paraszt nyelvében az erő, másrészt a gazdaság jelképe. [Könnyű hat ökör után tolni az ekét. – Hat ökör jár ki az udvarából (gazdag)]. – Ki egy tút lop, ökröt is próbál az” [55]. Társult ugyan hozzá jámborság, sőt butaság képze is, de mindig elsősorban az erőt jelenti. Hogy szólásbeli alkalmazása konkrét jelentésétől mennyire eltávolodott, idézetünk is szemlélteti: (Fabricziusnak, Lőcse gyermekszénatorának a feje fáj.)

„– Ne kössek egy kis tormalevelet a homlokodra? Hátha kihúzná?

– *Nem húzza azt ki nem a torma, de hat ökör sem*” [56].

Mikor az író állandósult kapcsolatot használ, látszólag kevés a dolga, hiszen már meglévő, önmagában is nagyon hatásos elemet illeszt mondataiba. Legtöbb esetben ez valóban így van, bár a szólás kiválasztása, elhelyezése is gondos mérlegelést kíván. Sokszor azonban csak látszólag él az író e mindennapi stílusjeggyel, valójában átalakítja. Így tesz Mikszáth már fent idézett sok szólással, de erre példa az *ahol a madár se jár* ilyen változata:

„A bújdosó egyedül maradt most töprengéseivel, fájó emlékeivel, és a bizonytalan jövő rémképeivel, a csendes Borsod megyei faluban, *ahová csak a madár jár*” [57].

Éppen Jókaival, a szabadságharc bukása után Tardonán bujdosó íróval kapcsolatban roppant stílusművészetre vall ennek a szólásnak az idézése. Maga a szólás népmesei hangulatú, a nagy útra indult mesehőstől kérdezi az anyóka, hogy hol jársz itt édes fiam, ahol a madár se jár, de ide illik azért is, mert a madarat a rab költők a szabadság jelképeként szokták idézni.

Eddig egyes állatokkal kapcsolatos szólásokról volt szó. A most következő frazeológiai kapcsolat általános állati tulajdonságon alapuló megfigyelést visz át emberre:

„... a kecskeméti főbíróval milyen *szőrmentén* beszélnek a potentátok” [58].

„A Matyej lihegett a kéjtől, lelkét édesen csiklándozta ez a *szőrmentes beszéd*” [59].

„Ha a grófnő három kívánsága ilyen különös volt, tudni illő, hogy most már az övé sem lehet *szőrmentes*” [60].

A három idézetből kiderül a szólás jelentése: a szőrmentében való bánás vagy beszéd kíméletes, óvatos, sőt sok esetben hízelgő bánásmódot jelent. Maga a kifejezés abból származik, hogy az állat szereti, ha „szőr mentében” és nem „szőr ellenében” simogatják.

Természetesen az embernek sem kellemetlen, ha csínján bánnak vele, akár tettben, akár csak szóban is. Mikszáth elsősorban beszédbeli megnyilatkozásokra érti.

Egy-egy történethez, adomához kapcsolódnak azok a szólások, amelyekben személynevek szerepelnek. Ma már az eredeti esemény ismeretlen, ha emlegetnek is forrásukként bizonyos anekdotát, az valóságos szereplőnek csak a neve maradt meg, tettét elhomályosította az idő. [Meggyógyította, mint Maró Vera öccse lábát. – Finumfáin, mint a Spítókóné laskája. – Félrenéz, mint Dómján Peti. – Nyertünk benne, mint Bertók a csíkban (vö. Margalits)]. Az a Mikszáth, akinek úgyszólván állandó jelzőjévé vált, hogy anekdotázó, nem fűz semmiféle adomát hozzá, amikor ilyen szólással él. Nála is már csak a nép által használt alapjelentés van meg. Hogy milyen nagy mértékben, az is mutatja, hogy egyik szólással magyarázza a másikat:

„– Fogja kend a dudát és hozza utánam, bizony jó helyre vezetem.

A juhász a fejét vakarta.

– Azt magam is látom, de nem hagyhatom a zsákomat csak úgy a *Dóczyiné ládájában*.”

Az író magyarázata: „A *Dóczyiné ládája* alatt azt érti a nép, hogy valami hanyagul veszendőben van, minden elővigyázat nélkül, csak oda van csapva, mint a *Csáky szalmája*” [61].

Az utóbbi más helyen is előfordul:

„Olyan jelentékeny vagyont mégsem lehet otthagyni *Csáky-szalmának*” [62].

Veres Pálnéről írt nekrológiájában: „... hajnalban kelt, és sokszor felkeltette a cselédeket, meg akarta mutatni, hogy az özvegyasszony jószága se *Csáky szalmája*” [63].

A következőkben Mikszáthnak a halállal kapcsolatos olyan eufemizmusaiból idézek, amelyek egyben paraszti szemlélettel alkotott, népeletből vett szokások alapján keletkezett szólások.

Az *elment Földvára deszkát árulni*, két változatban is szerepel nála, egyik a teljes alak:

„Nem rém öelötte a kaszás ember, hanem csak afféle kedélyes alak, ő vitte el magával a nagyapót is, a nagyanyót is *deszkát árulni Földvára*, a napamasszony kezéből is ő *vette ki a kanalat örökre*” [64].

Ez a kedélyeskedő használat, amelyben a Földvár egyszerűen a földet jelenti, a deszka pedig a koporsót. A tompább eufemisztikus alak a Földvárat elhagyja.

„– Bizony *letették már ökegyelmeik a kanalat*.

– Az úr is? – hebegte Görgy elhalványodva.

– Mind a ketten, azóta már *a deszkát árulják*, tegnap az asszonyt földelték el, ma az urat” [65].

Az előbbi idézetekben együtt szerepel két hasonló jelentésű szólás. A *letette a kanalat* is gyakori forma. Csendes, lemondó hangulatú:

„– Anyám meghalt?

– *Letette szegény lélek a kanalat*” [66].

Szentmihály lovának hívják faluhelyen azt a készsége, amelyen a halottat a temetőbe viszik. Mikszáth sokszor él vele valóságos értelemben is, de jelképesen is, amikor a halált érti rajta. Ezekben az idézetekben csak maga a *szentmihály lova* elnevezés a népi, a szemléletesen továbbvitt kép az író alkotása:

„Én magam is érzem immár a pestis jövetelét, *Szent Mihály lovának* patái dübörögnek ereimben” [67].

„Sápadt arcán kerek, piros foltok vannak: *Szent Mihály lovának* kantárkarikái” [68].

A népnyelvben és a régiségben a *kihúzzák alóla a gyékényt* a halál beálltát jelentette, bizonyos egészen pontosan máig sem ismert népi szokás az alapja. Ma már a köznyelvi használatban elvesztette ezt a jelentését, sőt az egész XIX. sz. irodalma is csak tönkretesz, ellátja a baját jelentésben él vele [69]. Mikszáth is ezt adja egyik szereplője szájába, aki a nem egészen törvényes úton szolgabíróvá választott Nosztyt így vigasztalja:

„Vármegye kenyerét, aki kapja, az marja. Én se restelném, *ha én húztam volna ki alólad a gyékényt*” [70].

2. Szóláshasonlatok

A frazeológiai kapcsolatok e változatának megítélésénél O. Nagy Gábor szerint [71] nem a leglényegesebb ismertetőjegy a hasonlítás ténye és a kapcsolat közhasználatúsága. Ami a hasonlatot szóláshasonlattá teszi, az a tulajdonsága, hogy a hasonlat alapjául szolgáló fogalmat nagymértékben túlozza. Maga a hasonlított is ugyanazt fejezné ki, mint a hasonlat egésze, de kevésbé intenzíven, színtelenebb hatást keltve. Humorosságát az okozza, hogy a legkevésbé összeillő dolgokat kapcsol össze, mintegy nyomósítva vele a megállapítást. Ezek is kerültek a közvéleménybe a falusi élet sok területéről.

A szövő asszonyok szerszáma a vetélő. Le-fel való mozgására utal a belőle keletkezett szóláshasonlat:

„A csizmadiákból (hivatalos volt) Marek József, akinek *úgy jár az ádamcsutkája, mint a vetélő*” [72].

A polyva a gabonaneműnek a szemet borító könnyű része, amelyet csépléskor leválasztanak róla. Viszonylag tehát értéktelen termék, szám szerint sokkal több van belőle, mint a szemből, valószínűleg ezért keletkezett a szólás: annyi a pénze, mint a polyva.

A szabadkai erdőben élő „török basáról” is így nyilatkoznak „A fekete város”-ban:

„*Annyi a pénze, mint a polyva*, és olyan könnyen adja ki, mint egy katonatiszt” [73].

Kopereczky anyagi helyzetét így festi az író:

„A három gyöngy eszerint megmarad, s ha a prágai örökséget átveszi, ami kis idő kérdése, *annyi pénze lesz, mint polyva*” [74].

A falusi kenőasszonyok, javasasszonyok műveletét örökíti meg a „mintha hájjal kenetnék” olyan értelemben, hogy nagyon jóleső dolgot mívelnek vele, hízlegőt mondanak neki. Mikszáth jellemző készségét bizonyítja, hogy éppen olyan szereplőivel kapcsolatban használja, akik nem vetik meg a külsőségeket, hízlegést:

„De már csak azt nem tesszük – tiltakozott Tóthné, kit egészen elbájolt a bizalmas „asszonyéném” megszólítás, *mintha hájjal kenetnék*” [75].

Pongrácz István grófnak az esik jól, ha saját szája íze szerinti beszédet hall:

„– Vitéz bátyám uram! Eljöttem udvarodhoz, hogy itt oldaladnál megtaláljam a szerencsét... Minden szó *olyan volt, mintha hájjal kenetnék a hátát*” [76].

Szintén a gyógyításnak, illetve az ájult, elalélt ember felébresztésének módját őrzi a következő szóláshasonlat is:

„... *úgy hatott* Lacira a fölcsillant remény után, *mintha egy dézsa vízzel öntötték volna nyakon*” [77].

A hirtelen ért kellemetlen meglepetést szoktuk kifejezni a hideg vízzel kapcsolatos hasonlatokkal. A fenti helyzetben használatát szemléletessé teszi a felcsillanó reménnyel való ellentétpárba állítása.

A szóláshasonlatok legnagyobb része is növényekkel, állatokkal kapcsolatos.

Növényekkel, növények részeivel:

Mikszáth egyik első művében így teszi szemléletessé a közigazgatás megnyilatkozását:

Az ítéletek „*teremnek, mint a gomba*” [78].

Quendel apó, a felvidéki polgárból lett új nemes pedig vidékének jellegzetes gombafajtaját használja hasonlatában:

„Dehogy ülöm, dehogy ülöm – pattant fel Quendel úr egyszerre minden tiszteletről és udvariasságról megfeledkezve. Hiszen nem ettem kefét, hogy én most *üljek, mint a pecérke gomba a fűbe*, amikor járhatok aranyban hasig” [79].

A mindennapi beszédben is gyakoriak a következők:

„*Szépek, üdék, mint a cseresznyék*, domine. Igaz, ami igaz!” [80].

„Csak a csikó szemei csillogtak a sötétben szomorúan, kis teste *reszketett*, vonaglott a félelemtől, *mint a nyárfalevél*” [81]. Van rá eset, hogy a hasonlítottat elhagyja, de a gyakoriságából és a szövegkörnyezetéből érthető, mire céloz.

„A Sztelkovics vaskereskedő édesanyja tavaly fordult be a kilencvenes évekbe, és most is *olyan, mint a makk, hát* akárhogy van is, tudnia kell valamit a halál ellen” [82].

A következő változatban azonban már szóláskeveredés történt. Eleven, mint a csík – piros, mint a rózsa – egészséges, mint a makk – mondjuk.

„*Olyan eleven, piros, mint a makk*” [83].

A *körteképi* összetétel nem ritka a népnyelvben, mégsem akadtam rá szólásgyűjteményeinkben az „... olyan ábrázattal bírt, mint egy budai körte...” [84] szóláshasonlatra, de hogy valóban állandó kapcsolat, azt bizonyítja népi, gúnyolódó hangja és a benne szereplő városnév. (Analog esete a kis emberre használt hegyaljai szólás: „olyan, mint egy rakamazi krumpli.”)

A szólásirodalomból szintén hiányzik a *beleillik, mint a görcs a fába* szólás. A megfigyelés, amit rögzít, föltétlenül népi esetre utal. Mikszáth valószínűleg szűkebb hazájából hozhatta magával, mint nyelvének sok más elemét.

„Putnokon Szabó Mihályt újra megválasztották, mert úgy beleillett ő ebbe az állásba, mint a görcs a fába” [85].

Az állatokkal vagy testrészeikkel kapcsolatos csoport is roppant népes, és az egyes állatfajok területén is nagyobb a változatossága, mint az előzőleg tárgyalt igés szerkezeteknek. Természetesen a kutya és a ló itt is előfordul, mint hasonlító:

„Restellem, mint a lefórázott kutya, mert én biztattalak bele, hogy van ott leves” [86].

„Klöster kisasszonynak a sejtés volt a legkedvesebb csemegéje. A tudás csak kielégítette, de a sejtés izgatta. Töprengett rajta, rágta, mint a kutya a csontot” [87].

A „hamar lú lett, mint a szegény ember csikaja” [88] szóláshasonlat ugyan, de nem a hasonlítás adja benne a stilisztikai értéket, hiszen használata teljes egészében átvitt értelmű. Hosszabb idézetből ez jobban kitűnik:

„Hamar lú lett, mint a szegény ember csikaja – felelte a kocsis a maga észjárása szerint, nyilván a rőzsekötegre célozván, amelyet a leánynak cipelnie kellett.”

Más háziállatokkal kapcsolatos szóláshasonlatai:

„... Bezárkózott rettenetes kevélységével a szobájába, úgy tombolt ott, mint egy megdühödött bika” [89].

„Szelid volt, mint a bárány, s titkolózva húzott ki a bundája alól egy valóságos kis puskát” [90].

„Ugyan eredj, te golyhó, hiszen az a leány olyan ártatlan, mint egy megszületett bárány” [91].

„Fekete fellegek nyargaltak az égbolton, keletről nyugatra. Olyan sötétség volt, mint a kos szarvában” [92].

„– Eredj no. Még megfojtasz. De hát ne ugrálj, mint a Máriássy Gábor kosa, mikor sötét látott” [93].

„A nemzetiségek rögtön kicsinyek lettek, és meglapultak, mint a siket malac a rozszban” [94].

„A harmadik lap, a Vahot Imre-féle „Pesti Divatlap”, mely ellen alapjában a mozgalom megindult, mélyen hallgatott, mint a „siket malac a rozszban” – ahogy magát Lisznyay kifejezte” [95].

„A kulcsárné kisírt szemei, melyek olyan vörösek voltak, mint egy öreg nyúlé, eléggé mutatták, hogy a faluban szállongó pletykát ... fantáziájuk kiegészítette” [96].

„... megjött ma az úr, és *rosszkedvű mint a pulykakakas*” [97].

Nemcsak háziállatainak, hanem erdők, mezők, vizek kisebb élőlényeinek tulajdonságait is megfigyeli a falusi ember. Ezekkel kapcsolatos tapasztalatai alkotják a következő szóláshasonlatok alapját, melyek igen szemléletessé teszik a közlést. Mikszáth műveiből erre számtalan példát lehetne idézni, hadd álljon itt néhány mutatóban:

„– Rosszul spekuláltam – mondogatta magában.

– *Eleibe kell menni a szerencsének, mint a vadgalambnak*” [98].

„*Kláríka elvörösödött, mint a rák*, aztán odalépett... [99].

„*Rozália* nyomban utána *elvörösödött, mint egy rák*. Eszébe jutott, hogy ez olyan bolond mondat volt, mintha nem tartaná bajnak, hogy nem lesz katonáné, mivelhogy Fabriczius sem katona” [100].

„Preszton nagyon sokáig nem jött, ami bosszússá tette, már éppen egy ajtóórt akart elszalasztani érte, midőn előcammogott:

– *Úgy jársz, mint a rák az élesztővel* – förmedt rá az alispán” [101].

„Fesztyék semmiben sem korlátozták, *úgy élt köztük, mint a hal a vízben* –, de hát ezt is elúnja az ember” [102].

„Úgy örültek, hogy az ifiasszony *fürge, mint a gyík, egészséges, mint a makk*” [103].

„Éppen csak ez kellett a jámbor Matykónak, hogy az ő becsületébe gázoljanak, *felvág-ták ezzel a nyelvét, mint a szajkóét*” [104].

„S az (Mácsikné) olyat esett az udvarban, hogy aléltnak, élettelenül *terült el a sárba, mint a béka*” [105].

„A lengyel *megérzi* a veszedelmet, *mint a béka az esőt*” [106].

„*Vig, mint a mókus*, mintha csakugyan ki volna cserélve” [107].

„... egy perc alatt *nyüzsögni látszott* az egész hatalmas épület, *mint egy megrúgott hangyaboly*” [108].

„Mimike egészséges, s olyan *eleven* lett látásomra, *mint a gyík*, s úgy sürgött, forgott körülöttem, mint a karika” [109].

„Egész rajok jöttek naponként, és *mindent fölettek, mint a sáskák*” [110].

„A bölcsesség korbácsával megcsapta azt a vadállatot, melynek önzés a neve, és az szép csendesen *összezsugorodott, mint a sün*” [111].

„*Szaporák* az ilyen németek, *mint az egerek*” [112].

„– Asszonyok és lányok, *ne mozogjanak* kegyelmetek, *mint a kukacok*” [113].

A Mikszáth-használta gasztronómiai tárgykörből vett szóláshasonlatok is a parasztember szemléletét, megfigyelését tükrözik. Alaptalan az a vád, amellyel Gyulay Pál illetve Jókai életrajza megjelenésekor, hogy hasonlatait kizárólag az enni-inni valók köréből veszi. Valóban előfordulnak nála ilyenek, de ezek nagy része állandósult frazeológiai kapcsolat:

„... ettől az embertől úgy *reszketett, mint a kocsonya*” [114].

„Most már semmi a szolgabíró. A viceispán sem nagy úr már, sőt a képviselői pozíció is *besüppedt, mint a kis tűznél sült pampuska*” [115].

„*Úgy fog aludni mellettük, mint a tej*” [116].

„... A te becsületed *olyan tiszta, mint a frissen szűrt tej*” [117].

„*Olyan jó lesz, mint a falat kenyér. Olyan puha lesz, mint a vaj,* amely egyformán engedi magát rákenni fehér és fekete kenyérre” [118].

„Hanem mind a kettő *olyan jó ember volt, hogy kenyérre lehetett volna őket kenni, mint a puha vaját*” [119].

„Hét óra felé kiértek a vasútra . Általában *úgy bánt vele Menyus, mint valami hímes tojással*” [120].

„Majd *elviszem én Sárospatakra olyan szépen, mintha hímes tojás volna*” [121].

„... *úgy kell azzal bánni, mint az iratos tojással*” [122].

„... amelyet a viceispán úr mondott előbb, s mely *úgy hasonlított ehhez, mint az egyik tojás a másikhoz*” [123].

3. Teljes mondat alakjában előforduló szólások

„Köztudomású, hogy a szólások és közmondások különbségét nem az a külsőleges tény adja, hogy az előbbi általában nem teljes, az utóbbi pedig teljes mondat. Szép számmal fordul elő a szólások közt is olyan, amely önmagában is teljes mondat értékben szerepel. Az ilyen szólások jelentése az indulatszavakhoz, fekiáltásokhoz áll közel” [124]. Inkább érzelmi, indulati, mint közlő megnyilatkozások. Ebből következik, hogy az élőbeszéd legsajátosabb eszközei közé tartozik, ezért él vele oly szívesen Mikszáth.

Kifejezhet ellenkezést:

„*Ohó! Nem oda Buda! Nem úgy verik a cigányt!*” [125].

Beletörődést:

„– Áll a dolog, komiszárius uram. *Eb, aki megbánja*” [126].

Megvetést:

„Ferenc? Én is Ferenc, te is Ferenc, a császár is Ferenc. *Mit tudom én abból, melyik malac, ki ökre*” [127].

„... egy erős, edzett fajnak roppant jövőjét tudta élénk színekkel kifesteni, azon az alapon, hogy *hulljon a férgese*” [128].

„Szem nem látta, fül nem hallotta pompa lesz – mondják – az esküvőn.

A pékné kívánta úgy.

Óh jaj, *minek köhög a légy, mikor tüdeje nincsen*” [129].

„Kifacsart citrom már Thököly uram, akivel *a kutya se törődik*” [130].

Tréfás dicsekvést:

„No, ne olyan fennen, atyafiak, *engem se a gólya költött!*” [131].

„Látván ezt Leviczy az U-ra terített asztal másik szárnyán, minthogy *őt sem a gólya költötte, rálicitált ellenfelére a jó kedvével*” [132].

Figyelmeztetést:

„Húlik uramat a zöldszemű szörnyeteg (féltékenység) kínozza, a dévajabb tanácsnokok figyelmeztették célozgató tréfáikkal: *Szikrák hullnak a házfedélre, Húlik öcsém! vagy: Macska van a kéményben a háj mellett*” [133].

Gúnyos értelmű elismerést:

„*Tudták már azok száz év előtt is, mire megy rá a légy*” [134].

„Mert *tudja az Akadémia, mitől döglük a légy*” [135]. (Vö. [136]).

Fenyegtetést:

„– Majd elkopik az a fekete ruha – vélte Sváby uram. *Láttam én már karón varjút!* [137].

II.

KÖZMONDÁSOK

A közmondások kisebb számban fordulnak elő Mikszáth műveiben, mint a tulajdonképpen szólások, ennek magyarázatát magának a két frazeológiai kapcsolatnak a sajátosságai adják meg. A szólást rendkívüli stilisztikai mozgékonyága alkalmassá teszi arra, hogy úgyszólván mindenféle stilisztikai helyzetben használjuk. A közmondás logikai, bölcselkedő jellegű, ezért túlságosan gyakori használata nehézkessé teszi a stílust. Mikszáth nagyon találóan olyankor él vele, amikor ilyen módon tömörebben fejezhet ki egy-egy megállapítást, a nép által is felfedezett igazságot. A következő közmondást a szöveggörnyezet is világossá teszi:

„Bizony bolondot tett, mert polgármesterségig is fölvihetette volna, olyan becsületes, derék fiú. S még azt mondják, hogy *az alma nem esik messze a fájától*” [138].

A svihák gondolkodású idősebb Noszty szájába a közmondást visszafelé fordított értelemben adja:

„– Azt a fiút rosszul nevelted. *Az alma messze esett a fájától.*

– Rossz közmondás – felelte Noszty kedvetlenül. Ha az almafa a dombon áll, bizony az almája könnyen elgurulhat a lejtőn messzire, de ha kiegyenesítik a talaját, hát nem gurul el” [139].

Egyes alakjainak kedvelt szavajárásai vannak. Ilyen Lestyák Mihály is, aki mindent a „tisztelترمéltó Senecától” eredőnek vél. Ezt hiszi a középkorias paraszti szemléletet tükröző közmondásról is, ezzel a ma már úgy is humoros kapcsolat komikumát fokozza:

„– Ej – felelte Lestyák Mihály bosszúsan – azt mondta a tisztelترمéltó Seneca, *az asszonynak elég, ha annyit tud, hogy ha rácsorog az eső, be kell menni az eresz alá*” [140].

A kis termetű, hirtelen haragú embertípust jellemzi a nép nagyszerű képalkotó fantáziájával, mikor ezt mondja rá: „a kis csupor hamar felforr.” Gyulay Pálra ereszti meg sokszor így gúnyja nyilát, de más helyen is használja:

„*A kis csupor hamar felforr, méregbe jött a bíró ...*” [141].

Más helyen maga igyekszik a közmondás eredetére magyarázatot találni:

„Magyar eleinknek olyan hatáságaik voltak, melyek mindent elszedtek céljaikra, amit eleink maguk el nem költöttek, innen származhat a közmondás:

„*Csak az a mienk, amit megeszünk*” [142].

A következő idézetben szereplő közmondást szinte szólásszerűen használja, nem az évszázados, leszűrt igazságot akarja hangoztatni, csupán expresszívebbé tenni a stílusát:

„Görgey György rokonszenvesnek találta a fiatal Fabricziust, illő gyöngéden akart vele bánni, s egy kis karcollással megelégedni, de ahogy *evés közben jön meg az étvágy*, a kemény acélpengék csattogása megmámorosította, szemei szikrát hánytak, mint az egymást horzsoló kardok” [142].

Kisebb-nagyobb egyéni alakváltoztatásokat még a közmondásokon is végez. „Meg vagyon írva, nagyságos asszonyom! S *ami meg vagyon írva...*

– No, mi van azzal?

– *Azt a macska se vakarja ki*” [143].

Ugyancsak a matrikulai bejegyzésről jegyzi meg:

„*Ezt már onnét a macska se kaparja ki*” [144].

A magukat nagyra tartó helyi diktátorokra mondja egy közmondásnak több változatát is:

„Hja, no! *A róka is tisztartó a maga lyukában*” [145]. Másütt:

„Tudja meg édes úr, hogy *a kakas szemétjén a tyúk is valami!*” [146].

Gyakori közmondásnak kevésbé használt megfelelőjét említi:

„*Kutya harapását, szőrével kell gyógyítani*” [147].

„*Vadmacska harapását, vadmacska nyálával kell gyógyítani*. Nosztyval kell összeboronálni a Marikát” [184].

Kisebb változtatásokat tesz a szövegkörnyezetnek megfelelően:

„Gratulálok önagyságának, de azért *nem eszünk egy tálból cseresznyét*” [149].

„– Hja, *minek eszel akkor egy tálból cseresznyét a nagy urakkal*, ha a szokásaikat nem tudod” [150].

„– *Nem mindig az a legény*, édes fiam, *aki üt, hanem az, aki állja*” [151] – mondja birkózással kapcsolatban, tehát nem átvitt értelemben.

„– Ej, semmi az – biztatta Mravucsánné – csak bátran, lelkem, köhögje ki magát! Kuc, kuc! *a köhögést és a szegénységet nem lehet eltitkolni*” [152].

A mindennapi beszédben kevésbé gyakori, de Mikszáth által nagyon kedvelt közmondás Margalitsnál is megtalálható [153].

Változatai: Szegénységet meg köhögést, nem lehet eltitkolni. – Köhögést, sántaságot, szegénységet, senki el nem titkolhatja. – Négyet nem lehet eltitkolni: tüzet, szeretetet, köhögést, szegénységet.

Sorolhatnám az ismert közmondásokat műveiből: „Addig jár a korsó a kútra, míg eltörik.” – „Zsákok a foltjaikra találnak” [154], *Kettőn áll a vásár*” [155] és így tovább.

Mindezek csak bizonyítékok arra, hogy már egyetlen nyelvi eszköz nem is változatos tárgykörű használata milyen sokat jelent egy-egy írás színessé tételében. A style coupe, a laza mondat szerkesztés, amelybe olyan jól beleillenek az állandósult frazeológiai kapcsolatok, nem lehet stílusa az elvont, bölcséleti jellegű szépirodalomnak, de igenis a közvetlen, népi hangú vagy szatirikus elbeszélésnek. Ilyen Mikszáth stílusa. És, hogy milyen mértékben befolyásolják stílusának jellegét egy tárgykörből vett frazeológiai kapcsolatai, azt illusztráltam néhány példával.

Jegyzetek

- [1] Tolnai Vilmos: A szólásokról. Bp. 1910.
- [2] Balázs János: A stílus kérdései. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Akadémiai Kiadó. Bp. 1956. 151.
- [3] Szilágyi Ferenc hozzászólása. Uo. 285.
- [4] Zolnai: Nyelv és stílus. Gondolat Kiadó. Bp. 1957.
- [5] O. Nagy Gábor: A frazeológiai kapcsolatok stilisztikai szerepe. Pais emlékkönyv, 539–544.
- [6] O. Nagy Gábor: Mi a szólás? MNy. 1954. 110.
- [7] Mikszáth: Az apám ismerősei. Krk. II. 16.
- [8] Mikszáth: Nemzetes uraimék. Krk. II. 161.
- [9] Mikszáth: Nagy kutya a vicebíró. Krk. VIII. 66.
- [10] Mikszáth: A fekete város. OK. II. 43.
- [11] Mikszáth: Két választás Magyarországon. Krk. IX. 52.
- [12] Mikszáth: A fekete város. I. 250.
- [13] O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Gondolat Kiadó. Bp. 1957.
- [14] Mikszáth: A fekete város. II. 173.
- [15] Margalits: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp. 1896. 411.
- [16] O. Nagy: Mi fán terem? Gondolat Kiadó. Bp. 1957. 286.
- [17] Mikszáth: Az én halottaim. Révai, 1910. 191.
- [18] Mikszáth: Az én halottaim. Révai, 1910. 339.
- [19] Mikszáth: Az én halottaim. Révai, 1910. 328.

- [20] Mikszáth: A vén gazember. Révai, 101.
[21] Mikszáth: A fekete város. II. 316.
[22] Mikszáth: Elbeszélések. SzK. 1954. 405.
[23] Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. Révai, 1907. I. 234.
[24] Mikszáth: Elbeszélések. 419.
[25] Mikszáth: Demokraták. Krk. X. 20.
[26] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 111.
[27] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 67.
[28] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. Révai Könyvkiadó NV. II. 13.
[29] Margalits: I. m. 506.
[30] Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Bp. 1851. 266.
[31] Kertész Manó: Szokásmondások. Révai. Bp. 1922. 22.
[32] Dugonits: Magyar példabeszédek... Szeged. 1820. 201.
[33] Erdélyi: I. m. 266.
[34] Margalits: I. m. 505–506.
[34/a] Mikszáth: Kísértet Lublón. Krk. V. 60.
[35] O. Nagy: Mi fán terem? Gondolat Kiadó. Bp. 1957. 187.
[36] Kertész: I. m. 41.
[37] Mikszáth: Elbeszélések, 429.
[38] Margalits: I. m. 735.
[39] Balassa József: A magyar nyelv szótára. Bp. 1940. 359.
[40] Erdélyi: Im. 419. Margalits: I. m. 753.
[41] Mikszáth: Páva a varjúval. Krk. V. 155.
[42] Mikszáth: Szent Péter esernyője. Krk. VII. 65.
[43] Mikszáth: A fekete város. I. 149.
[44] Margalits: I. m. 446.
[45] O. Nagy: Mi fán terem? 211.
[46] Mikszáth: Az eladó birtok. Krk. V. 129. 69.
[47] Mikszáth: Farkas a Verhovinán. Krk. IV. 145.
[48] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 97.
[49] Mikszáth: A lohiniai fű. Krk. III. 28.
[50] Mikszáth: Elbeszélések. 116.
[51] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 24.
[52] Mikszáth: A fekete város. II. 30.
[53] Mikszáth: A fekete város. I. 264.
[54] Mikszáth: A fekete város. I. 264.
[55] Margalits: I. m. 593.

- [56] Mikszáth: A fekete város. II. 265.
[57] Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. Révai, 1907. I. 268.
[58] Mikszáth: A beszélő köntös. Krk. III. 241.
[59] Mikszáth: Az apám ismerősei. 14.
[60] Mikszáth: Páva a varjúval. 157.
[61] Mikszáth: A fekete város. II. 124.
[62] Mikszáth: A fekete város. II. 235.
[63] Mikszáth: Az én halottaim. 197.
[64] Mikszáth: A zöld légy és a sárga mókus. Krk. VIII. 84.
[65] Mikszáth: A fekete város. I. 323.
[66] Mikszáth: Szent Péter esernyője. 18.
[67] Mikszáth: A fekete város. I. 309.
[68] Mikszáth: Elbeszélések. 236.
[69] O. Nagy: Mi fán terem? 136.
[70] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. 125.
[71] O. Nagy: Mi a szólás? 110.
[72] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 154.
[73] Mikszáth: A fekete város. II. 7.
[74] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. 121.
[75] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 161.
[76] Mikszáth: Beszterce ostroma. Krk. VI. 25.
[77] Mikszáth: A két koldusdiák. Krk. III. 117.
[78] Mikszáth: A bátyus zsidó lánya. Krk. I.
[79] Mikszáth: A fekete város. II. 43.
[80] Mikszáth: Farkas a Verhovinán. 132.
[81] Mikszáth: Az eladó birtok. 79.
[82] Mikszáth: A fekete város.
[83] Mikszáth: Elbeszélések. 211.
[84] Mikszáth: A lohinai fű. 12.
[85] Mikszáth: Nagy kutya a vicebíró. 61.
[86] Mikszáth: Az eladó birtok. 116.
[87] Mikszáth: A fekete város. 138. II.
[88] Mikszáth: Nagy kutya a vicebíró. 64.
[89] Mikszáth: Elbeszélések. 405.
[90] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 90.
[91] Mikszáth: A fekete város. 274. II.
[92] Mikszáth: Kísértet Lublón. Krk. V. 50.

- [93] Mikszáth: A fekete város. II. 279.
- [94] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 68.
- [95] Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. Révai, 1907. I. 151.
- [96] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 111.
- [97] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 112.
- [98] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 16.
- [99] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 60.
- [100] Mikszáth: A fekete város. II. 87.
- [101] Mikszáth: A fekete város. I. 307.
- [102] Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. Révai, 1907. II. 253.
- [103] Mikszáth: Szent Péter esernyője. 99.
- [104] Mikszáth: Szent Péter esernyője. 71.
- [105] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 101.
- [106] Mikszáth: Beszterce ostroma, 171.
- [107] Mikszáth: A kis prímás. Krk. IV. 85.
- [108] Mikszáth: Elbeszélések. 279.
- [109] Mikszáth: Elbeszélések. 435.
- [110] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 129.
- [111] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 144.
- [112] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. 271. I.
- [113] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. 224. II.
- [114] Mikszáth: Nemzetes uraimék. I. 206.
- [115] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 14.
- [116] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 206.
- [117] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 93.
- [118] Mikszáth: Szent Péter esernyője. 37.
- [119] Mikszáth: Galamb a kalitkában. Krk. IV. 9.
- [120] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 54.
- [121] Mikszáth: A két koldusdiák. 151.
- [122] Mikszáth: A kis prímás. 93.
- [123] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 192.
- [124] O. Nagy: Mi a szólás? 110.
- [125] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 65.
- [126] Mikszáth: Az apám ismerősei. 16.
- [127] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 107.
- [128] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 152.
- [129] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 285.

- [130] Mikszáth: A fekete város. I. 99.
[131] Mikszáth: A fekete város. II. 39.
[132] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 122.
[133] Mikszáth: A fekete város. I. 154.
[134] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 92.
[135] Mikszáth: Demokraták. Krk. X. 23.
[136] Mikszáth: Beszterce ostroma. 61.
Mikszáth: Farkas a Verhovinán. 130.
Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 25.
Mikszáth: Prakovszky, a siket kovács. Krk. VIII. 147.
[137] Mikszáth: A fekete város. I. 270.
[138] Mikszáth: Beszterce ostroma. 129.
[139] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 59.
[140] Mikszáth: A beszélő köntös. 228.
[141] Mikszáth: A fekete város. I. 111.
[142] Mikszáth: A fekete város. I. 180.
Mikszáth: A fekete város. I. 178.
[143] Mikszáth: Elbeszélések. 338.
[144] Mikszáth: Nemzetes uraimék. 87.
[145] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 74.
[146] Mikszáth: A zöld légy... 85.
[147] Mikszáth: Kísértet Lublón. 41.
[148] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. 279.
[149] Mikszáth: A vármegye rókája. Krk. I. 143.
[150] Mikszáth: Páva a varjúval . 159.
[151] Mikszáth: A fekete város. I. 297.
[152] Margalits: I. m. 465.
[153] Mikszáth: A fekete város. I. 95.
[154] Mikszáth: A fekete város. I. 153.
[155] Mikszáth: Két választás Magyarországon. 120.

(Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1961. VII. 287–304.)

Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben

A magyar irodalomtörténet és a stílustörténet megállapításai szerint a múlt század utolsó negyedében olyan újítási tendenciák jelentkeztek a magyar prózairodalomban, amelyek előkészítették századunkra a realizmus kiteljesedését és a Nyugat stílusforradalmát.

A századforduló idején fellépő sokféle tendencia a legfontosabb dologban közös vonást mutat: a realizmus igénye az új irányzatok mindegyikében fellelhető, bármennyire változatos művészi eszközökkel és megoldásokkal élnek is. A romantika és a realizmus határvonalán alkotó s az akkor modern irányzatoktól (naturalizmus, impresszionizmus) nem vagy kevésbé érintett művészek átmeneti irányzatát – különösen Mikszáth Kálmán elbeszélő művészetét – romantikával elegy realizmusnak tekinti az irodalomtörténet. (Vö. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sötér István, Bp., 1965. 1021, valamint passim.)

Dolgozatomban ennek a stílusnak egy-két vonását szeretném megragadni néhány mondattani sajátosság gyakorisági vizsgálatával.

A vizsgálat céljából öt kisregényt, illetve megfelelő terjedelmű részletét és – kontrollszöveggént – a kisregények szerzőinek egy-egy elbeszélését választottam ki. Ez a két műfaj nemcsak kisebb terjedelme folytán látszik alkalmasnak a vizsgálatra, hanem azért is, mert a korszak magyar prózájában ezek hozták a legjelentősebb művészi eredményeket. A szövegek a következők: Mikszáth Kálmán: A gavallérok: Mikszáth Kálmán Összes Művei. Regények és nagyobb elbeszélések 8. kötet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1958. 183–308. A hivatkozásokban M1-gyel jelzem. – Uő.: Mikor a sírkövet hoztuk. Az elbeszélést ugyancsak a kritikai kiadás szövege alapján dolgoztam fel: 33. kötet: Elbeszélések VII. Bp., 1969. 170–7 = M2. – Reviczky Gyula: Selyem-bogár: Vegyes költői és prózai művek II. Bp., 1969. 353–89 = R1. – Uő.: An der tiefen, blauen Donau!: uo. 323–28 = R2. – Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes. Dávidkáné: Kisregények. 1894–1904. Bp., 1962. A kiválasztott részlet a 271–317. lapig tart = G1. – Uő.: Ebéd a körtefa alatt. Kék pille: Válogatott elbeszélések. 1888–1922. Bp., 1958. 159–62 = G2. – Papp Dániel: A rátótiak. Muzsika az éjszakában: Válogatott művek. Bp., 1957. A kiemelt rész 27–81 = P1. – Uő.: A zsárkóváci tölgyek: uo. 359–64 = P2. – Lövik Károly: Az aranypolgár. A kertelő agár: Regények és elbeszélések. Bp., 1970., a kiválasztott rész: 161–224 = L1. – Uő.: Feje fölött holló: uo. 337–46 = L2.

A lapszámok felsorakoztatása megmutatja, hogy szövegeimet nem a szokásos – és szabályos – mintavételi eljárásnak megfelelően választottam ki: a kisregények (illetve -részletek)

terjedelme nem azonos, egész terjedelmében – a novellákon kívül – csak a Mikszáth- és a Reviczky-kisregényt dolgoztam fel, s a többi részlet terjedelmét ezekhez próbáltam szabni. Mind a háromnak az elejéről emeltem ki kb. 40-50 lapnyi, az ezer mondat terjedelmet nem sokkal meghaladó, tartalmilag és szerkezetileg viszonylag befejezett szövegrészt.

A vizsgálat mondattani szempontjainak meghatározásakor arra törekedtem, hogy főként a mondatok terjedelmét és szerkesztettségét fejezzék ki adataim.

A terjedelem meghatározásához megállapítottam, hogy egy-egy lapon hány mondat fordul elő, melyek a legkevesebb és a legtöbb: tehát a leghosszabb, illetve a legrövidebb mondatokat tartalmazó lapok, majd egyszerű átlagszámítással azt is meghatároztam, mi az adott műben az egy lapra eső átlagos mondathosszúság. Ezek az adatok megmutatják – a szóban forgó mű szövegén belül – a mondatterjedelem változatos vagy egyhangú voltát. A szövegek nyomdai betűhely (n) szerinti hosszúságának meghatározása emellett lehetővé teszi az egymás terjedelméhez való viszonyítást.

A mondat szerkesztettségének vizsgálatakor azt állapítottam meg, milyen mennyiségben és arányban tartalmaznak a szövegek tagolatlan és tagolt; az utóbbin belül egyszerű és összetett, hiányos, teljes, két tagmondatból álló és többszörösen összetett mondatokat, valamint mellé- és alárendelő viszonyúakat. Ezekon kívül – elbeszélő művekről lévén szó – számba vettem egy sajátos mondat szerkezetet: az idéző mondat és az idézet kapcsolatával meghatározható összetett mondatok előfordulását. Nem azt vizsgálom itt, hogy párbeszéd részek milyen mennyiségben találhatóak a szövegekben (ha ugyanis a szereplők által mondott szöveg idéző mondat nélkül következik, vagy teljesen önálló mondatot alkot, figyelmen kívül hagyom az idézés tényét), hanem azt veszem számba, hogy az idéző mondat és az idézet sajátos, laza, csaknem szervesen kapcsolata milyen mértékben színezi, lazítja a szöveg mondatainak szerkezetét.

Elvégeztem az igeneves szerkezetek előfordulásának vizsgálatát is. Ezzel a szerkezettípussal létrejött mondat átmenetet képvisel az egyszerű és az összetett mondat között, könnyen átalakítható az igeneves szerkezet mellékmondattá, ezért sűrítettebbé, szorosabbá teszi a mondat szerkezetét. Stílárius hatása emellett még azzal is magyarázható, hogy több nyelvi réteg jellegzetes kifejezésmódjára jellemző a használata.

E munka folyamán szerkezetileg elemeznem kellett a szövegek mondatait. Terjedelmi okokból le kell mondanom annak a részletezéséről, mit értek a fent felsorolt mondattani kategóriákon és típusokon, csak azt jegyzem meg, hogy általában a szakirodalomban és az elemzési gyakorlatban elfogadott megoldásokat követtem a mondatok minősítésében. (Felhasznált szakmunkák: MMNyR. II. – MMNy. – Deme László, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. – Rácz Endre – Szemere Gyula, Mondattani elemzések. Bp., 1972.)

A szövegek mondatainak adatait a következő táblázatokban mutatom be.

A táblázatokban közölt számadatok mellé még kívánkozik egy-két kiegészítő megjegyzés. A kisregény és a novella műfaji különbségein túlmenően a megvizsgált tíz szöveg – többé-kevésbé még az azonos szerzőké is – eltér egymástól mind tárgyában, mind hangvételében. Nem maradhat ez teljesen következmények nélkül a mondatok használatában sem. (A további megjegyzéseket l. a táblázatok után.)

I. A mondatok száma és terjedelme:

	A szöveg (-rész) összes mondata	A mondatok száma egy lapon			A betűhely (n) szerinti hosszúság	
		átlagosan	a legkevesebb	a legtöbb	a szövegé	átlagosan egy mondaté
M1	1 154	24,34	14	39	102 135	87,63
M2	200	29,66	22	41	14 685	73,42
R1	636	17,20	11	27	66 144	104,00
R2	79	13,16	13	19	9 964	126,12
G1	1 419	31,47	23	43	97 920	68,95
G2	111	27,75	26	32	7 740	69,72
P1	854	16,51	11	25	131 670	154,18
P2	112	21,50	18	24	12 852	114,75
L1	1 215	19,20	8	31	110 505	90,95
L2	130	15,00	11	22	14 450	111,15
Összesen:	5 910					

II. A mondatok szerkesztettsége, szerkezete:

A)

	Tagolatlan mondat %	Tagolt egyszerű mondat		összesen %
		hiányos %	teljes %	
M1	42 = 3,64	138 = 11,95	323 = 27,98	461 = 39,94
M2	4 = 2	27 = 13,50	69 = 34,50	96 = 48
R1	5 = 0,78	61 = 9,59	153 = 24,05	214 = 33,54
R2	1 = 1,26	6 = 7,59	11 = 13,92	17 = 21,51
G1	9 = 0,63	236 = 16,63	484 = 34,10	720 = 50,73
G2	1 = 0,90	8 = 7,20	48 = 43,24	56 = 50,45
P1	5 = 0,58	38 = 4,43	132 = 15,45	170 = 19,88
P2	–	7 = 6,25	31 = 27,68	38 = 33,93
L1	33 = 2,71	81 = 6,66	362 = 29,79	443 = 36,46
L2	6 = 4,61	10 = 7,69	31 = 23,84	41 = 31,53

B)

	Összetett mondat									
	Két tagmondatos					Többszörösen összetett				
	Mellé-rend.	Alá-rend.	Idéző mondat idézet	Összesen %	Idéző mondat nélkül	Idéző mondattal	Összesen %	Összesen %		
M1	113	137	70	321 = 27,82	247	83	330 = 28,59	651 = 56,41		
M2	18	18	14	50 = 25	36	14	50 = 25	100 = 50		
R1	74	75	33	182 = 28,61	186	49	235 = 36,94	417 = 65,55		
R2	5	14	3	22 = 27,85	27	12	39 = 49,36	61 = 77,21		
G1	142	139	190	471 = 33,19	121	98	219 = 15,43	690 = 48,62		
G2	11	16	7	34 = 30,63	18	2	20 = 18,01	54 = 48,64		
P1	103	99	34	236 = 27,63	326	117	443 = 51,87	739 = 60,81		
P2	14	17	6	37 = 33,03	26	11	37 = 33,03	74 = 66,06		
L1	80	105	148	333 = 27,40	246	160	406 = 33,41	679 = 79,50		
L2	14	10	12	36 = 27,69	36	11	47 = 36,15	83 = 63,84		

C)

	Igeneves szerkezetes mondat %	Idéző mondat + idézet %
M1	42 = 3,63	154 = 13,35
M2	8 = 4	28 = 14
R1	39 = 6,1	82 = 12,89
R2	–	15 = 18,98
G1	33 = 2,32	288 = 20,2
G2	–	9 = 8,10
P1	16 = 1,87	151 = 17,68
P2	7 = 6,25	17 = 15,17
L1	58 = 4,77	308 = 25,35
L2	11 = 8,46	23 = 17,69

A Mikszáth-kisregény, „A gavallérok” igen nagy változatosságot mutat a mondatformáiban. Szövege az általam használt kiadásban 48 lapra terjed, ebből 33 lapon 2029, tehát a 24,34%-os átlaghoz közel áll a mondatok száma. Ennél lényegesen kevesebb: 11–19 mondat 8 lapon; több, 30 vagy annál nagyobb számú mondat 7 lapon található. A rövid mondatos részek jórészt párbeszéddek, illetve a szereplők „monológjai”. A tagolatlan mondatok (felkiáltás, megszólítás, káromkodás), a hiányos mondatok ezekben a részekben sűrűbben fordulnak elő, mint az írói közlésekben. A szereplők beszéde igen valóság-hű, amellet nyelvileg jellegzetes. Az alakok anekdotikus figurává alakításában fontos eszköz a beszédmód ábrázolása: a gondolkodás szaggatottságát, az izgatottságot mutató laza mondatfűzés, melynek következtében a tartalmilag összetartozó részek is ritkán állnak egybe összetett mondatra, a jellemző – néha a szereplő szavajárásaként visszatérő – felkiáltások stb. A felelőtlen, fennhéjázó öreg Csapiczky beszédében például mindez egyben a hamis pátoz, a rossz szónokiasság ábrázolásának eszköze (M1: 194–5. l.). A hosszabb mondatokból álló lapokon több a sajátos mikszáthi reflexió (híres példája az újságírói becsületről és a szegénységről szóló rész: M1: 187) és az egyszerű logikai kapcsolaton vagy az egymásmellettség, egymásutániség tartalmi összefüggésén alapuló leírás. Ezek 10–11 tagmondatos mondatokká is nőhetnek (M1: 193, 206, 222, 194. l.).

A „Mikor a sírkövet hoztuk” című Mikszáth-elbeszélés egyszerű, érzelmesen humoros, nagyrészt párbeszéddekéből álló szövegében kisebbek a mondattejedelem ingadozásai, mint „A gavallérok”-ban, s a mondatszerkezet még egyszerűbb: 6 tagmondatnál több mondategység egy összetett mondatban sincs. Még az írói reflexió is egy-egy egyszerű mondatos megjegyzésre szorítkozik (M2: 173. l. 7. sor, 175. l. 21. sor).

Reviczky Gyula „Selyembogár” című kisregényében is változatos mind a mondathosszúság, mind a mondatszerkezet: a regény általam használt kiadásában 11 mondatot tartalmaz

a leghosszabb mondatokból álló lap, s a legtöbb mondat egy lapon 27. Az átlagos mondat-szám 17,2 egy lapon. 11–15 mondatot 15, 16–20 mondatot 14, 21–25 mondatot 4, 26–27 mondatot 3 lap tartalmaz. A szerkesztettségre jellemző, hogy 8–9 tagmondatos összetett mondatai is vannak. Mindez azonban nem eredményez színes és eleven, igazán szépprózai stílust. Leíró részei általában érzelmes hangvételi, de feszes, szabályos, az írott nyelvi szokások szerint szerkesztett mondatokból állnak (l. pl. R1: 360. l.), drámai helyzeteket ábrázoló rövid mondatos párbeszédei felhasználják a társalgási nyelv fordulatait, lazább, olykor szabálytalan mondatfűzését, mégsem igazán élő dialógusok (pl. R1: 387. l.). „An der tiefen, blauen Donau !” című rövid elbeszélésének szövege magán viseli az esszé és a riport jegyeit is: a költészettel kapcsolatos elveit fejtegeti itt a költő. A mondatmegoszlás a lapokon meglehetősen egyenletes, a mondat szerkezet sem változatos.

Egészen más természetű a Gárdonyi-szövegek mondatainak egyöntetűsége: az írói stílusalakító szándék következetes véghezvitele eredményeként szinte egyenletesen rövid mondatos, összetett mondatait is igen egyszerű, rövid, egymáshoz a legtermészetesebben kapcsolódó mondategységek alkotják. „Az öreg tekintetes” című kisregénynek a leíró-el-mélkedő (G1: 292) és a párbeszédes részei (G1: 282) is ilyenek; s 6–7 tagmondatos összetett mondatai is szinte az egyszerű mondat hatását keltik (l. pl. G1: 275, 302–303. l.). Az „Ebéd a körtefa alatt” című kis életkép kristálytiszta, egyszerű szövegén (hasonló számadatai ellenére) kevésbé feltűnő az író stílusának a kisregényben szembeötlő jegye: a rövidmondatosság.

Papp Dániel kisregénye, „A rátótiak” hosszabb mondatokból áll; viszonylag kevés ingadozás figyelhető meg benne: 10–20 mondatot 41, 21–25 mondatot 6 lapja tartalmaz a feldolgozott résznek. Bonyolultabb, helyenként körmönfont mondatépítkezést kíván a kisvárosi környezet parodisztikus rajza, a szereplők vidékies nehézkességének ábrázolása. A mű hangvételének egysége azáltal valósul meg, hogy a szelíden érzelmes részeket is ironia színezi. „A zsárkováci tölgyek” című elbeszélésben egészen más hangot üt meg az író: ezt a bácskai történetet a visszaemlékezés melegségével és megbocsátó humorral, paródia és stilizált modor nélkül adja elő, a közvetlen társalgás stílusában. A mondat-hosszúság mindamelllett egyenletes, de míg „A rátótiak” szövegében 14 tagmondatos összetett mondat is előfordul, a novellában 7 tagmondatosnál több tagmondatból álló nem található (P1: 53–54, P2: 360–362).

Lovik-szövegeim közül az egyik az írónak könnyed, csevegő hangú regényéből, „Az aranypolgár”-ból való, a másik egy sötét, tragikus színekben játszó novella: a „Feje fölött holló”.

„Az aranypolgár” mondatainak szerkesztése igen változatos: 10 mondatot vagy annál kevesebbet négy lap, 11–20 mondatot 36 lap, 21–30 mondatot 21 lap, 31 mondatot egy lap tartalmaz; a rövidmondatos részeket tagolatlan és hiányos mondatok színezik, s

az anekdotikusan rajzolt alakokat stílusukkal is jellemzi Lovik. (Főként magát az arany-polgárt, Bauernebel Jeromost, pl. L1: 217. l.) Az írói közlések többszörösen összetett mondatai világos felépítésűek, rövid, egyszerű szerkezetű tagmondatokból állnak. (Ilyen, 10–11 tagmondatos mondatok található pl. L1: 195, 165. l.)

A novella egyenletesebb mondatépítkezése összefüggésben áll a tárgyilagos, komoly elbeszélő hanggal, a letompított drámaisággal (L2: 342–343. l.).

A mondat szerkesztés itt vázolt változatosságát egyéb mennyiségi összefüggések bemutatásával is lehet jellemezni:

	Az egy lapra eső legkevesebb és legtöbb mondat különbsége	A legtöbb tagmondatos összetett mondat tagmondatainak száma
1.	M1: 25	P1: 14
2.	L1: 23	M1: 11
3.	G1: 20	L1: 11
4.	M2: 19	L2: 10
5.	R1: 16	R1: 9
6.	P1: 14	P2: 7
7.	L2: 11	G1: 7
8.	R2: 6	R2: 7
9.	G2: 6	M2: 6
10.	P2: 6	G2: 6

Eszerint Mikszáth és Lovik szövegei állnak – hosszúságuk, szerkesztettségük tekintetében is – a legváltozatosabb mondatokból: a táblázat 1–4. helyén 3-3 alkalommal fordul elő az ő művük.

A bemutatott adatok és a felfedezett különbségek mindenekelőtt a megvizsgált szövegek stílusának milyenségét mutatják, de másodsorban a szerzők egyéni stílusát, azon belül a műfaji változatokét is jellemzik. Bizonyítékul álljon itt egy táblázat, amely megmutatja, hogy milyen sorrend alakul ki a szövegek között, ha néhány szempontot kiválasztva összevetjük őket. Mind a mondathosszúság, mind a mondat szerkesztettség tekintetében egymás mellett állnak vagy közel kerülnek egymáshoz az azonos szerzőktől való szövegek, hangvételi és műfaji különbségeik ellenére. A hat szempont közül öt nagyon hasonló sorrendet eredményez. A hatodik: a tagolatlan mondatok százalékos aránya ettől jobban eltér: úgy látszik, ennek a használata inkább egyéniséget jellemez, mint műfajt vagy kort. (Lovik és Mikszáth szövegei állnak itt az élen.) Gárdonyi mondatai a legrövidebbek, és a legkevesebb az összetett mondata, őt Mikszáth követi a sorban, Papp Dániel áll a sor végén, a leghosszabb és a legszerkesztettebb mondataival:

Az egy lapra eső átlag	A betűhely szerinti mondat-hosszúság	A tagolatlan mondatok %-a szerinti sorrend %	A hiányos mondatok %-a szerinti sorrend %	A többszörösen összetett mondatok %-a szerinti sorrend %	Az összetett mondatok %-a szerinti sorrend %
G1: 31,47 M2: 29,66 G2: 27,75 M1: 24,34 P2: 21,50 L1: 19,20 R1: 17,20 P1: 16,51 L2: 15,00 R2: 13,16	G1: 68,95 G2: 69,72 M2: 73,42 M1: 87,63 L1: 90,95 R1: 104,00 L2: 111,15 P2: 114,75 R2: 126,12 P1: 154,18	L2: 4,61 M1: 3,64 L1: 2,71 M2: 2 R2: 1,26 G2: 0,90 R1: 0,78 G1: 0,63 P1: 0,58 P2: –	G1: 16,63 M2: 13,50 M1: 11,95 R1: 9,59 L2: 7,69 R2: 7,59 G2: 7,20 L1: 6,66 P2: 6,25 P1: 4,43	G1: 15,43 G2: 18,01 M2: 25 M1: 28,59 P2: 33,03 L1: 33,41 L2: 36,15 R1: 36,94 R2: 49,36 P1: 51,87	G1: 48,62 G2: 48,64 M2: 50 M1: 56,41 L1: 60,81 L2: 63,84 R1: 65,55 P2: 66,06 R2: 77,21 P1: 79,50

A szövegek különböznek tehát egymástól akár hatásukat, akár mondatszerkesztésüket tekintjük. De vannak bennük egyező vonások is, és ezek már a korstílus jelentkezésének tudhatók be.

1. A mondat-hosszúság és a mondatszerkesztettség tekintetében meglevő – számszerűen is kimutatható – különbségek nem nagyok, mindegyik szöveg könnyen, természetesen folyó próza, írója szándéka szerint is közel áll az élőlőszóbeli előadáshoz. Emellett azonban egyik sem nélkülöz bizonyos írott nyelvi sajátosságokat, ilyen például az igeneves szerkezetek előfordulása mind az öt író prózájában, s egymástól nem is olyan nagyon eltérő mértékben. Jellemző, hogy leggyakrabban az idéző mondatokban, tehát sajátos írói közlésekben találunk ilyen szerkezeteket. Az idéző mondatból és idézetből álló összetett mondatok nagyszámú jelenléte – bár laza, szétagolt mondatszerkezetet eredményez, ellentétben az igeneves szerkezet sűrítő hatásával – szintén az írott stílust jellemzi, s azon belül az epikai műfajokét. A szabad függő beszéd a következő korszak elbeszélő stílusában bontakozik ki majd, itt még általában szerkezetileg jól megkülönböztethető, pontosan elválik az írói közlés és a szereplők beszéde. Az írott nyelvi stílusokban kialakult szokások ötvöződnek a megvizsgált szövegekben az élőlőszóbeli közlés fordulataival, a társalgás nyelvének pongyolaságai nélkül.

2. A szövegekben kevés a fejtegető stílusban megírt, lélekelemző, elmélkedő rész. Ez fokozza az élőlőszóbeli, társalgási hatásukat, s befolyásolja a mondatszerkesztés módját. Reviczky Gyula prózája e tekintetben meglehetősen eltér a többi vizsgált szerzőtől: az ő emberábrázolásához hozzátartozik a lelki élet rezdüléseinek elemző leírása:

példaképei az orosz realista írók voltak. Prózai írásainak mégis van valami naiv emelkedettsége, s ez némiképpen közelíti a romantikusokhoz.

3. Az a stílusbeli változatosság, amelyet fent a mondatösszetétel és a tagmondatszám különbségeivel jellemeztem, itt nem a romantikus stílus rapszodikus hatását eredményezi, hanem a színesebb egyéni stílusok szembevetését a klasszikusokéval.

4. Kiderül a vizsgálatból, hogy az úgynevezett „rövidmondatos” stílust sem lehet egyoldalúan egyszerű mondatosnak, esetleg egyoldalúan mellérendelőnek elképzelni. Még Gárdonyi elvszerűen megalkotott rövid mondatos szövegeiben is csaknem 50%-nyi az összetett mondat, és kevés olyan összefüggő részt lehet találni a művekben, amelyben „nagyobb távon” csak egyszerű mondatot ismer fel a kereső.

5. Az öt író mondat szerkesztésére kevésbé vagy egyáltalán nem hatottak a századforduló idején jelentkező stílusirányok nyelvi sajátosságai. Az élőbeszédszerűség nem eredményez nyelvi naturalizmust, s ezekre a szerzőkre a szecesszió zsúfolt, dekoratív nyelvi megoldásai sem hatottak észrevehetően: összetett mondataik világos szerkesztése is ezt mutatja. Az impresszionistáknál kiteljesedő nominális stílus egyedül „Az öreg tekintetes” szövegében mutatható ki, a megvizsgált részlet mondatainak 1,19%-a nominális mondat. A nominális stílus előzményeként értékelhető mondat szerkesztési módok (egy ilyenről ír például Herczeg Gyula, *Elvont főnevek sajátos mondat-stiliztikai szerepkörben egy századvégi írónál*: Nyr. XCVIII, 172–7) a többi szövegben is fellelhetők: „Csinos felfő bimbó, olyan fekete szemekkel, mint a gyíké, kurta, rózsaszín szoknyában” (M1: 198); „Felesége, egy igénytelen falusi asszonyka, a munkában megdurvult kezekkel, férjétől eltanult alázatos modorral” (R1: 361).

A mondat szerkezet lazulásának más tünetei is felbukkannak: az *az* mutató névmás beszédszünetet kitöltő szerepben szinte az élőbeszéd tagolását, hanglejtését érzékelteti: „De a tolla, az a Rovat szerkesztőé” (P1: 80); „De a sült tök, az bizonyos” (G1: 284); – olyan töltelékelemszerű szókapcsolatok is megjelennek, amelyek külön tagmondatot alkotnak, de a többi tagmondattal csak laza, szerkezetileg kategorizálhatatlan a viszonyuk: „– ó, ami azt illeti, az átmenet a selyembogárról a költőre csak természetes” (R1: 371); „– Hát lássa, István, ez nem jól van így” (G1: 302); – a sok szabályos idéző mondat mellett előfordul annak sajátos, jelzésszerű változata: „Filcsik dühbe jött: Micsoda, hát az a bagoly sohasem emlegetett engem!” (M2: 172); „Komolyan, dicsekvően: – Nézzetek már ide, ti urak, ha tölgyet akartok látni...” (P2: 362).

Mindezek a szabadabb, modernebb próza kialakulásának irányába mutatnak, és hangsúlyozzák a századforduló íróinak a nyelvkezelésben is átmeneti, de az új felé haladó irányzatát.

(Magyar Nyelv 1976: 202–209.)

A szövegkoherencia mutatóinak méréséhez (Mikszáth-novellák vizsgálata)

A szövegek leírásának különféle fokozatai lehetségesek; nyelvi szempontú leírásuk úgy lehet teljes, ha minden nyelvi szint adatait regisztráljuk. Ámde a szövegnek a nyelvi szerkesztés csak egyik oldala: a kizárólag nyelvi szempont alapján történő leírás tehát csak részleges, mégis sokat mondhat, főként ha a magasabb nyelvi szinteket – a mondatot, a szövegtani jellemzőket – vizsgáljuk.

Jelen dolgozat egy kvantitatív módszerű elemzés eredményeiből¹ közöl egy részletet; a vizsgálat során az itt tárgyalt anyagon kívül mondattani szempontokból is feldolgoztam a szövegeket.

Alapvizsgálatom anyagául 30 Mikszáth-novellát jelöltem ki, a kontroll számára Mikszáth művészetével valamilyen módon kapcsolatban álló (korban sem távoli), tőle mégis lényeges vonásokban különböző jelentős magyar írók novelláiból választottam további 21 novellát, valamint – a műfajon kívüli ellenőrzésként – három fejezetet egy Mikszáth-regényből. A novellákat mind teljes terjedelmükben dolgoztam fel.

A szövegek a következők:

Mikszáth-novellák: M 1 Sárika grófnő, M 2 Az én öreg Miska kocsisom, M 3 Az újság-faló, M 4 A költő utolsó karácsonya, M 5 Az a fekete folt, M 6 A néhai bárány, M 7 Bede Anna tartozása, M 8 Szegény Gélyi János lovai, M 9 Bagi uram frakkban, M 10 Az öreg Prikler néni, M 11 Mikor a sírkövet hoztuk, M 12 História egy házasságról, M 13 A pénzügyminiszter reggelije, M 14 Látogatás egyik alakomnál, M 15 Az elfelejtett rab, M 16 A Balóthy-domínium, M 17 A kaszát vásárló paraszt, M 18 A kormány támaszai, M 19 Hogy lesz az ember nagy talentum?, M 20 A szép Bulykainé, M 21 Sárospatak, M 22 Kis híja, hogy kritikus nem lettem, M 23 A Plutó, M 24 A nyúl, a doktorok és a betegség, M 25 A ló, a bárányka és a nyúl, M 26 A diplomata, M 27 A piros harangok, M 28 A hályog-kovács, M 29 A patrónus, M 30 A szamócák útja.

Jókai Mór novelláiból: J 1 A Nepean-sziget, J 2 Bíró uram ítélete, J 3 A jó ember.

Petelei István novelláiból: P 1 A Csutakok, P 2 Bimbófakadás, P 3 A könyörülő asszony, P 4 Két fehérnép, P 5 A tolvaj.

Krúdy Gyula novelláiból: K 1 A fehér lábú Gaálné, K 2 A hóbortos Kaveczky, K 3 Zöld fátyol, K 4 A szívalakú hölgy titka, K 5 Hogyan lehet megszabadulni a kísértetektől?

Móricz Zsigmond novelláiból: Mó 1 A tűznek nem szabad kialudni, Mó 2 Esőleső társaság, Mó 3 Az éneklő kutya.

¹ Az anyag kódolását magam végeztem, a gépi feldolgozás az ELTE számítóközpontjában készült Vargha András matematikus irányításával, R. R.

Kafka Margit novelláiból: Ka 1 A jó barát, Ka 2 Neuraszténia, Ka 3 Asszonyok, Ka 4 Este, Ka 5 A Toronyalja utcában.

Mikszáth „A Noszty fiú esete Tóth Marival” e. regényéből 3 fejezet: Mr 1, Mr 2, Mr 3.²

Mivel az epikai műnembe tartozó szépirodalmi alkotásoknak (regényeknek, kisregényeknek, novelláknak stb.) egyik lényeges vonásuk, hogy bennük egyaránt van szerzői narráció és a szereplők megnyilatkozásai, valamint a szerzőnek mint elbeszélőnek és szereplőknek a szövegein kívül az epikai alakításnak egyéb, átmeneti formái is fellelhetők, vizsgálatomban megkülönböztettem az írói narrációtól (elbeszélő, leíró stb. részek) a szereplők párbeszédes részeit, a szabad függő beszédet, a communis opiniót és a belső monológot is. Így a szövegek egészére nézve is és a szerzői narráció mellett itt még felsorolt közlésformákra lebontva is közlöm és összevetem adataimat.

A szempontok kiválasztásával kapcsolatban röviden össze kell foglalnom a következőket.

A vizsgálatomban a lineáris szövegkohézió eszközei közül szemantikai, lexikai és grammatikai eszközöket is számba vettem. Kiefer Ferenc mindazt, ami a mondatokat szöveggé szervezi, szövegkoherenciának tartja, s a szövegkoherenciát meghatározó elemeket a szövegkoherencia mutatóinak nevezi (1). A szövegkoherencia tényezői közül a szemantikai a legfontosabb, „amelynek mind a lineáris folytonosság biztosításában, mind a globális egység, a szerves egész megteremtésében döntő jelentősége van” – írja Károly Sándor (2); a lineáris szövegkoherencia szemantikai eszközei „azok a szavak, amelyek ugyanarra a valóságalemlésre, személyre, tárgyra vonatkoznak” (3), vagyis a szövegben nem csak a téma ismételtetésével, lehet jelezni a folytonosságot, hanem az egy izotópláncot alkotó szavakat egymás helyett lehet használni; a helyettesítés feltétele a referenciális azonosság. Egy izotópláncot alkothatnak „főnév esetében tulajdonnév, köznév, ennek szinonimái, jelzős változatai, vele állítmány viszonyba léphető funkciónevek, minőségnevek, alkalmi főnévi melléknevek, egy felsőbb fogalmat jelentő köznév, névmások, metaforikus elnevezések, esetleg még más főnevek.” (4) A „felsőbb fogalmat jelentő köznév” más szakszóval megnevezve hiperonim (tágabb jelentésű szó).” (5)

A szöveg *grammatikájához* mindazok a szerkesztési szabályok, sajátságok és (nem szemantikai, lexikai természetű) eszközök tartoznak, amelyek kifejezik a kisebb vagy nagyobb szövegegységek, illetőleg a szövegegész részeinek összefüggését.

A következőkben bemutatandó grammatikai eszközök – a grammatikai koreferencia tényezői – a szomszédos és távolabbi mondategységek, illetőleg szabad mondatok összekapcsolását fejezik ki, tehát szintén a lineáris szövegkoherencia létrehozásában van szerepük. „A kötőszóval, névmással, átvezető szóval stb. rendelkező mondatoknak jelölt kohéziójuk van. Az üres, a hiányos mondatokban viszont jelöletlen a koherencia.

2 A továbbiakban e jelzetek szerint hivatkozom a szövegekre. R. R.

Hogy milyen fokú a kohézió jelöltsége, feltehetőleg függ az egyéni stílustól, adó-vevő viszonyától, a műfaj kívánalmaitól.” (6)

Közülük a névmásítás (pronominalizáció), a hiányosság és a szövegtani szerepű (mondategéseket vagy nagyobb szövegegységeket) összekapcsoló kötőszók szerepét vizsgálom meg, valamint az átvezető szók vagy szókapcsolatok – egy jellegzetesen lexikai eszköz – szerepét. Ide szófajuk szerint általában határozószók és határozószóknak (néha kötőszóval való) többé-kevésbé lexikalizálódott kapcsolatai sorolhatók, általában mondatkezdő szerepben: *addig-addig, akkor aztán, kisvártatva, s azzal* stb.³

Dolgozatomban a konstrukcionális (szerkesztettségi) hiány fogalmát abban az értelemben használom, ahogy Dienes Dóra monográfiájában kifejtette (7), azaz konstrukcionális hiány – az állítmány elmaradásán kívül – harmadik személyű (nem határozatlan vagy általános tartalmú) mondatrészek, leggyakrabban az alanyi, a tárgyi főnévi csoport, mellett a kötelező határozó, a szerkezeti szintű birtokos jelző elmaradását jelenti. A harmadik személyűséget az igei állítmány, illetőleg a megfelelő névszói tagok személyragjai stb. félreérthetetlenül megmutatják. Az 1. és a 2. második személyű mondatrészek elmaradása nem jelent hiányosságot, mert az ilyen szerkezet csak személyes névmással egészíthető ki, tartalmas szóval⁴ való kiegészíthetősége (az eredeti mondatkonstrukció meghagyása mellett) lehetetlen. Harmadik személyűség esetében azonban – mint legutóbb Jolanta Jastrzębska-Helder mutatott rá – a személyragozásból még arra sem lehet következtetni, hogy személyről vagy tárgyról van-e szó. „Akadnak mondatok, melynek alánya, ha pótolni akarjuk, kétfajta lehet: személyes vagy mutató névmás, amint azt az alábbi példamondat szemlélteti: *Ott áll a sarokban*” (8). A szövegben azonban pontosan konkretizálódik, miről is van szó. Az effajta személyragos utalás tehát azért tekinthető konstrukcionális hiánynak, mert csak szövegben egészül ki. A kiegészülés névmással és tartalmas szóval (ismétlés, szinonima, hiperonima stb.) is lehetséges. Ekképpen ez a három kifejezési lehetőség – itt: anaforikus eszköz – egymással szorosan összefügg. Az utalásoknak e formáit *nem mindig* fakultatíve, hanem szabályok szerint variálható szinonim kifejezési lehetőségeknek kell tartanunk, a variálhatóság kötöttségei abból erednek, hogy „a magyar nyelv egyik specifikus sajátossága, a meglehetősen gyakori hiányos mondatok esetében megmutatja, hogy a mondatok közötti kapcsolatok nem pusztán a beszédre jellemző performancia tényezőktől származnak, hanem a nyelv, a kompetencia szintjén meglevő, az anafora általános kérdéséhez szorosan kapcsolódó szabályrendszer valósítja meg őket.” (9)

3 Az „átvezető szó” Nagy Ferencnél a fentitől eltérő, ‘jelentéssíkot elindító szó’ értelemben szerepel. (A szövegkohézióról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó, Bp. 1983. 233.) R. R.

4 A „tartalmas szó” kifejezést dolgozatomban, Guiraud felfogásához hasonló értelemben használom: főnév, ige, melléknév, számnév, igeenevek, (nem névmási tartalmú) valóságos határozószók. (Vö. J. Soltész Katalin: Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában. ÁNyT. I. 266.) R. R.

A „törlésnek” és a pronominalizációnak grammatikai szabályait Pléh Csaba – Rados Katalin ismert tanulmánya, a nyelvhasználat oldaláról pedig – a nyelvművelő tanácsok számára tudományos alapot adva – Elekfi László, J. Soltész Katalin és mások dolgozatai (10) tárgyalják részletesen az utóbbi évek szakirodalmában.

A névmási (előre- és vissza-) utalás 3. személyű személyes névmással, távolra és közelre mutató névmással, kérdő névmással és névmási határozószókkal megy végbe.

Ha a koherencia tényezőinek funkcióját tekintjük, sokat mond számunkra Nagy Ferenc megállapítása: „A szöveg nagyobb és kisebb egységei között összetartó erő... különböző erősségű, szilárdságú lehet. Szoros *kohéziót* figyelhetünk meg például a gyermekirodalomban, a gyermekeknek szánt történetekben, mesékben ugyanis a könnyebb megértés érdekében világos szerkesztésmódra van szükség. Ilyen művekben valószínűleg ritkább a névmásítás, több a szóismétlés, ebből következően a szomszédos szabad mondatok *jelentésbeli közelsége* (izotópiája) alacsony értéket vesz fel.

A felnőttek számára írt irodalmi alkotások viszont a befogadó szempontjából megengedik az ún. üres mondatok (sugallt jelentés, látens tartalom, le nem írt mondat) alkalmazását.” (11)

Feltételezhető tehát, hogy a koherencia erőssége és jelöltségének foka a kor nyelvi-stiláris szokásain, az író egyéniségén, a feltételezett olvasórétegen kívül műfaji, stílusirányzatbeli tényezők függvénye, tehát stilisztikai szempontból fontos sajátossága a szövegnek.

Jelen dolgozat a mondategyszt tekinti a szöveg legkisebb egységének, és a mondaton túli utalások fent említett típusait (tartalmas szóval való utalás, pronominalizáció, hiányosság, átvezető szó vagy szókapcsolat) vizsgálja. A kódolás egysége a mondategység.

Az utalás típusai sokféle változatos kombinációkban fordulnak elő a szövegekben (azok mondategységeiben). A táblázatok mind az „egyszerű”, mind a „kombinált” formák adatait közlik.

A variációk a következők:

00⁵ Nincs utalás, (olyan vastag, mint az öreganyám dereka,) *amit lépés számra méregetett körül a szűcs, mikor pruszlit szabott rá.* M 2. 11.⁶

02 Kötőszó, kötőszószerűen használt határozószó. *De nini!* M 20, 76. *De jó az Isten.* J 1. 24.

03 Névmásítás (névmás előre- és visszautaló szerepben; névmási tartalmú határozószó is). Élőhalott *az* már, M 4. 107; *Semmi ez.* M 24. 88. *Ilyenkor egy-egy kisedd pilóta jelenik meg.* J 1. 13. *Ő soha életében nem szerette a tükröt.* M 3. 730.

5 A táblázatok is e kódszámok szerint jelzik az adatcsoportokat.

6 Itt az utalások hiánya azt jelzi, hogy a mellékmondatokban a szerző függetleníti magát a szöveg témájától. R. R.

04 Ugyanarra a valóságalemre utaló szó. *A két szem ragyogó fénye* elvilágított messzire, az egy millió forint szaga elhatott még messzibbre. M 1. 185. *Szalonna üveg alatt?* M 13. 94. *A Nepean-sziget* ki van zárva a világtól. J 1. 13. Ah, mily sivár a falusi élet! P 2. 243. *A férfi* lelt egy ép lábú karosszéket. Ka 1. 193.

05 Szerkesztési hiány. Borzasztó idea! M 13. 94. Ilyenkor? M 14. 222. –Jól van. J 3. 147. Érezte, Mó 3. 730. Szép fekete szeme volt – és egy millió hozománya M 1. 185.

09 Átvezető szó vagy szókapcsolat. *Végre* suhanás hallatszott. J 1. 21. *Aztán* bejött két lány meg az unokák. Mó 1. 103.

23 Kötőszó és névmásítás. *Mert* az rettenetes titok. M 18. 510. Hol is csak? M 22. 69. *Hanem ez itt* nem is fontos. P 2. 238.

24 Kötőszó és ugyanarra a valóságalemre utaló szó. *Hanem Sárka grófnőre* nem tett benyomást senki. M 1. 185. *De a kis gonoszok* fürgébbek a *Marcinál*. M 27, 137. *S az égen* az ősiszennő úszott, a sápadt, igéző, kék boszorkány, a hamis káprázatok varázslámpája. Ka 1. 194.

25 Kötőszó és szerkesztési hiány. *De* végére járok. M 12. 57. *Mégpedig* katonai. M 19. 86. *De mégis...* J 1. 17. És nyájasan jó éjszakát kívánt. P 1. 202. *De* ki kellett lépniük. Ka 1. 194. És megzavar. Ka 2. 249.

34 Névmásítás és ugyanarra a valóságalemre utaló szó. *Szép az egészen*. M 4. 103. *Kik laknak ez átkos hírű helyen?* J 1. 13.

35 Névmásítás és szerkesztési hiány. Ott bérkocsira emeltem... J 3. 147. Ezután egész sereg kérdéssel becsült meg. P 1. 198. *Mindezt* bizonyos ünnepélyességgel beszélt P 1. 199.

38 Névmásítás, kötőszó és átvezető szó. *Hát bizony* különös ez! M 24. 88. *Az meg éppen* szabadkőműves volt. K 2. 372.

39 Névmásítás, átvezető szó és szerkesztési hiány. *Ebből aztán* látszik... M 16. 17. *Mármint ez?* M 17. 73. *Hát az volt*. K 1. 538.

44 Kötőszó, névmásítás és ugyanarra a valóságalemre utaló szó. *De miért Plutó?* M 23. 7. *De én is szolgáltam érte*. P 1. 204. És ők hallgatva mentek az ismerős utakon. Ka 1. 194.

45 Ugyanarra a valóságalemre utaló szó és szerkesztési hiány. *Falát a juhászok* mennyei közbenjárójának: szent Vendelnek arcképe és földi közbenjáróik: a szépen egymás mellé felaggatott kancsók és pálinkás butykosok díszítették. M 5. 48. Érdekes kijelentés egy paptól! M 29. 181. *a mondhatatlan kínokat szenvedőt csónakba* emelte. J 1. 15. Benyitottak a dohos, sötét, tapasztott földű szobába. Ka 1. 193. *A tükkör* miatt nem ment férjhez. Mó 3. 730. Rossz a birtokának a formája. Mó 2. 182.

48 Ugyanarra a valóságalemre utaló szó, átvezető szó és névmásítás. Ott van példának okáért minálunk a *Balóthy-nemzetség*. M 16. 17. Én bizony nem emlékszem már rá. M 22. 70. *Azontúl aztán* soha nem volt nekik egymással semmi bajuk. J 2. 49.

49 Ugyanarra a valóságalemre utaló szó és átvezető szó. *Akkor még* fiatalok voltunk, én is, *a lap* is. M 22. 65. *A két fénylő szem újra* elhúnyt, J 1. 20. *Aztán* mézet és édességet hozott *a kis parasztleány*. P 1. 210. *Az én leányom továbbá* igen szeszélyes. M 30. 45.

55 Kötőszó, névmásítás és szerkesztési hiány. *S* miközben így beszélt..., M 14. 223. *Ott* laknak *hát*, az egyszoba-konyha lakrészben. Mó 2. 171. És akkor csak egy hét múlva megint. Ka 3. 422.

58 Ugyanarra a valóságalemre utaló szó, átvezető szó és kötőszó. És végtére *az udvarlónak* is elég türelmük volt hozzá, makacs szívóssággal egyengetni maguk előtt a sors esélyeit. M 1. 185.

59 Szerkesztési hiány és átvezető szó. *Hát aztán?* M 26. 62. *Példának okáért* az öreg Prikler néni, a Kerepesi út egyik földszinti házának érdemekben megráncosodott házmesternője. M 10. 113. *ismét* csendes, apatikus mozdulatokkal továbbment. J 1. 21. *Aztán* becsukták az ajtót. P 1. 196.

66 Kötőszó, névmásítás, szerkesztési hiány és ugyanarra a valóságalemre utaló szó. *Minek is ide a virágok?* M 7. 103. *Hogy ő nem tud.* J 3. 148. És akkor... megmutatkozik *szürkülő hajzata, fáradttá vásott egykori szenvedélytől lüktető arca, bocsánatkérő mosoly az egykori öntudatos ajkakon, kalendáriumi emlékek a homlokon.* K 5. 91. *De hogy annak a vénasszonynak* le sem süil *a képirül...* Mó 1. 102.

68 Szerkesztési hiány, ugyanarra a valóságalemre utaló szó, kötőszó és átvezető szó. És aztán meghalt, J 3. 149. *Most* szívesen vette volna *a petróleumszagot* is. K 5. 94.

69 Szerkesztési hiány, ugyanarra a valóságalemre utaló szó, átvezető szó. *Aztán* kezére kapta *a kis Gyuri fiút...* M 12. 56. *Talán éppen* a tisztelt szerkesztő úr? M 18. 48. *Aztán a bőbeszédű paraszt okvetetlenkedésével* magyarázott kérdezetlenül. P 1. 202. *Aztán* egyedül maradtak megint *az apró völgykatlanban...* Ka 1. 192.

77 Kötőszó, ugyanarra a valóságalemre utaló szó és szerkesztési hiány. *Puskája is* van? M 5. 47. Sőt elment személyesen a királyhoz is M 12. 61. *A vén ház elé érve azonban* elhallgattak. P 1. 196. *Mint a szent királynak.* K 3. 359. *Pedig* nagyon szeretett *mulatni.* K 2. 368. Titokban *ugyan szépnék* érezte magát. Mó 3. 730.

78 Szerkesztési hiány, névmásítás, kötőszó, átvezető szó. *Mert akkor már* nagyon a körmire égett. M 12. 61. És még egy... egy... *rajta* kívül. P 5. 451.

79 Szerkesztési hiány, kötőszó, átvezető szó. *Még* télen is. M 30. 35. *Néha még* Lengyelországba is átment. K 2. 368. *Még* idősebb korába is meg tudta tenni. Mó 2. 176.

88 Névmásítás, ugyanarra a valóságalemre utaló szó és szerkesztési hiány. Mindennap jött egy *ilyen vásárlásnak* a hírével. Mó 3. 731.

89 Névmásítás, ugyanarra a valóságalemre utaló szó és szerkesztési hiány. *Ekkor még* zöld a fű a martján. P 4. 364.

98 Szerkesztési hiány, névmásítás, ugyanarra a valóságalelemre utaló szó és átvezető szó. *Ismét napokig nem törődött vele.* K 3. 356.

99 Ugyanarra a valóságalelemre utaló szó, kötőszó, névmásítás és átvezető szó. S ezzel aztán érvényes lett a Franke gróf házassága örökösen. M 12. 62. *De hát úgy kell a parazitáknak.* M 30. 34.

A táblázatokból⁷ leolvasható adatok értékelésében óvatosan kell eljárni, három okból is: nyilvánvaló, hogy a szövegek stílusára, milyenségére vonatkozatható megállapításokat reálisan csak több sajtóság figyelembevételével – tehát a mondattani eredményekkel együtt – lehet megtenni. Egyéb hasonló vizsgálat – s így összevetési lehetőség – nem áll rendelkezésre. Összehasonlításra itt csak a saját anyagomon belül van mód, s ez (mivel az adatok eléggé egybehangzó sajtóságokat mutatnak) biztat is eredménnyel, bár némi torzítás elképzelhető, hiszen a minták nem azonos terjedelműek.

A következőket mégis bátran megállapíthatom: 1. Az I. sz. táblázatból (60–67. l.⁸), amely a 30 Mikszáth-novella ide vonatkozó adatait közli, látható, hogy ezekben a leggyakoribb a pusztán tartalmas szóval való utalás. 30 novellából 21-ben ez mutatja a legmagasabb %-os értéket, 7 novellában a hiányosság, 1-ben a kettő kombinációja a leggyakoribb érték, 1-ben pedig azonos gyakorisággal szerepel a tartalmas szós utalás és a hiányosság.

Az elbeszélő narrációjának arányai közel állnak a szövegegész arányaihoz: 23 novellának a narrációt tartalmazó részeiben a tartalmas szóval való utalás a leggyakoribb érték, 6-ban a hiányosság, 1-ben a kettő kombinációja.

Hasonlóképpen közel áll egymáshoz (s különbözik a fentiektől) a szereplők beszéde és a szabad függő beszéd, mivel ezekben a hiányosság szerepel leggyakoribb értéként, a szereplők beszédében ezt a tartalmas szóval való utalás követi, a szabad függő beszédben pedig az már a harmadik helyre kerül: az utalást nem tartalmazó mondategységek megelőzik. (Ez – mint már utaltam rá – a mellékmondatokban gyakori. Tehát a szövegkohéziót kevésbé csorbítja.)

A kontrollként feldolgozott szövegek mindegyikében – II. sz. táblázat (68–77. l.⁹) – (a szövegek egészét nézve) a tartalmas szóval való utalás a leggyakoribb érték, az írói narráció szövegrészeiben – egy Móricz-novellát kivéve, melyben azonos értéket mutat a hiányossággal – szintén a tartalmas szóval való utalás dominál; a szereplők beszédét tartalmazó részekben változik az arány: 9 szövegben a tartalmas szó, 8-ban a hiányosság, 3-ban a kettő együttese, egyben azonos értékű a kettő, kettőben pedig az utalás hiánya mutatja a leggyakoribb értéket. (Egy szövegben nincs párbeszéd.) Azokban

7 A táblázatok közül terjedelmi okokból itt csak a teljes szövegekre vonatkozókat tudom közreadni, az írói narrációra és a közlésformákra lebontottakat nem. R. R.

8 Az oldalszámokat a követhetőség érdekében ehhez a kiadáshoz igazítottuk. *A szerkesztők.*

9 Az oldalszámokat a követhetőség érdekében ehhez a kiadáshoz igazítottuk. *A szerkesztők.*

a szövegekben, amelyekben értékelhető mennyiségű a szabad függő beszéd, azonos arányban jelentkezik leggyakoribb értéként a tartalmas szós utalás – és az utalás hiánya.

Hasonló arányok olvashatók le a szerző szerint összesített eredmények %-os adataiból:

	04	05	45	0
M	27,2	19,4	13,1	16,41
M 1 ¹⁰	30,0	18,5	14,2	15,8
M 3	21,8	21,3	13,8	17,6
M 4	12,23	11,84	5,07	11,93
J	39,36	11,1	6,63	24,2
J 1	43,3	7,6	5,6	25,2
J 3	37,33	15,6	7,06	21,7
P	28,68	19,98	16,36	12,16
P 1	39,6	14,5	14,4	14,4
P 3	23,38	25,46	16,76	8,98
K	39,6	9,98	10,78	18,58
K 1	46,8	6,34	8,3	20,7
K 3	19,6	21,2	18,56	10,96
Mó	30,13	15,7	11,76	18,46
Mó 1	36,1	14,2	11,6	16,2
Mó 3	21,6	22,86	10,8	21,4
Ka	25,54	17,0	13,06	16,32
Ka 1	29,6	14,5	14,3	15,5
Ka 3	14,58	19,72	11,7	9,06
Mr	32,23	12,63	12,7	19,06
Mr 1	42,0	8,7	11,3	19,5
Mr 3	18,83	19,16	17,4	15,86

2. Minden táblázatból látható, hogy az „egyszerű” utalási formák gyakoribbak, mint a „kombináltak”, azaz, ha az összetett utalási formák %-ait egyesítjük, csak 20–40%-át adják ki az összes utalásnak. Így érthető, hogy ha összesítjük az összetartozó utalási formákat (mindazt, amiben tartalmas szós utalás, névmásítás stb. fordul elő), a fentiekben megismert arányok akkor is hasonló képet adnak; például a Mikszáth-novellák

10 Az 1-es itt a narrációt, a 3-as a szereplők beszédét, a 4-es a szabad függő beszédet jelenti. R. R.

anyagában az összes tartalmas szós utalás (4-es, 24-es, 34-es, 39-es, 44-es, 45-ös, 48-as, 49-es, 58-as, 59-es, 66-os, 68-as, 69-es, 77-es, 88-as, 98-as és 99-es oszlopok) 54,68%-ot ad ki, a hiányosság (5, 25, 35, 39, 45, 55, 59, 66, 68, 69, 77, 78, 79, 88, 89, 98-as oszlopok) az egésznek 40,51%-ában jelentkeznek. A kombinált utalási formák (23–99-es kódszámú oszlopok) mintegy 3%-kal nagyobb arányban fordulnak elő a Mikszáth-novellák szereplőinek beszédében, mint az elbeszélő narrációjában, ezzel a kis redundanciával is erősítve a párbeszédék életszerűségét.

3. A Nagy Ferencről korábban idézett megállapítás, amely szerint a különféle szövegkapcsolási formák egymással kölcsönös összefüggésben vannak, erre az anyagra is érvényes, azzal a kiegészítéssel, hogy még szembetűnőbb az ellentétes tendencia érvényesülése a tartalmas szóval való utalás és a hiányosság viszonylatában, mint a tartalmas szó – pronominalizáció között.

Az összefüggés érzékeltetésére bemutatok két táblázatot. Az elsőben a Mikszáth-novellák adatait csoportosítom oly módon, hogy a háromféle utalási mód %-os előfordulásait csökkenő sorrendben közlöm, mindháromat 15 novellán, tehát a vizsgált szövegek felén.

Sorszám	Tartalmas szó		Pronominalizáció		Hiányosság	
	Jelzet	%	Jelzet	%	Jelzet	%
1.	M 21	41,5	M 21	7,3	M 17	30,5
2.	M 9	39,1	M 22	6,5	M 15	30,2
3.	M 13	38,5	M 16	6,2	M 18	27,9
4.	M 7	34,7	M 20	6,0	M 19	25,6
5.	M 6	34,4	M 9	5,5	M 14	25,1
6.	M 23	34,4	M 1	5,1	M 29	24,7
7.	M 28	32,0	M 6	5,0	M 2	21,9
8.	M 5	29,4	M 25	4,7	M 1	21,8
9.	M 26	27,8	M 19	4,7	M 4	21,6
10.	M 11	27,7	M 27	4,6	M 7	21,1
11.	M 2	27,7	M 13	4,2	M 12	20,5
12.	M 24	27,6	M 11	4,2	M 16	19,9
13.	M 16	27,4	M 4	3,8	M 22	19,6
14.	M 30	26,6	M 29	3,7	M 29	19,3
15.	M 27	26,3	M 18	3,6	M 5	19,2

A pronominalizációt nagyobb arányban tartalmazó szövegek közül 6 fordul elő az 1. oszlopban is, a hiányosságot nagyobb mértékben tartalmazók közül pedig mindössze három.

A kontrollszövegekre vonatkozólag – mivel e csoportban egy-egy szerzőtől kevesebb számú, s kevésbé eltérő terjedelmű a mintám –, az összes szöveget szerzőnként % arányaik csökkenő sorrendjében csoportosítottam:

	Tartalmas szó		Pronominalizáció		Hiányosság	
		%		%		%
Jókai	<i>J 2</i>	48,0	J 1	6,6	J 3	23,5
	J 1	42,5	J 3	5,3	J 1	6,7
	<i>J 3</i>	27,6	J 2	3,1	J 2	23,1
Petelei	<i>P 4</i>	31,7	P 3	4,4	P 1	22,9
	P 1	31,0	P 1	4,1	P 2	21,7
	P 3	30,9	P 5	3,6	P 3	21,3
	P 2	28,0	P 4	3,1	P 5	21,2
	P 5	21,8	P 2	2,1	P 4	12,8
Krúdy	<i>K 1</i>	43,7	K 3	5,6	K 5	13,1
	K 2	43,5	K 2	4,5	K 3	10,7
	K 4	38,1	K 4	4,2	K 2	10,5
	K 3	37,3	K 5	3,4	K 1	8,0
	K 5	35,4	K 1	1,5	K 4	7,6
Móricz	<i>Mó 2</i>	36,7	<i>Mó 3</i>	6,5	<i>Mó 3</i>	19,9
	Mó 3	31,3	Mó 2	5,4	Mó 1	14,0
	<i>Mó 1</i>	22,4	Mó 1	3,4	<i>Mó 2</i>	13,2
Kaffka	<i>Ka 1</i>	35,2	Ka 3	8,0	<i>Ka 5</i>	20,4
	Ka 4	26,6	Ka 4	6,1	Ka 4	18,9
	Ka 3	23,2	Ka 5	5,3	Ka 2	16,8
	Ka 2	21,8	Ka 1	4,3	Ka 3	15,6
	<i>Ka 5</i>	20,9	Ka 2	3,5	<i>Ka 1</i>	13,3

A legszembevetőbb összefüggéseket kurzív szedéssel is kiemeltem: ezek mutatják, hogy a tartalmas szóval való utalás és a hiányosság csaknem azonos módon egészíti ki egymást a vizsgált anyagban: a tartalmas szók tekintetében élen álló szövegek utolsó

helyre kerülnek a hiányosság szempontjából nézve, és fordítva: a kevesebb tartalmas szós utalást számláló szövegek (utolsó helyek) elsők a hiányosság tekintetében.

Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha az összesített adatokat vetjük össze szerzőnként:

Tartalmas szó		Pronominalizáció		Hiányosság	
K	63,62%	Ka	19,24%	P	45,92%
P	57,56%	P	15,44%	Ka	40,05%
J	57,32%	Mó	15,12%	Mó	38,57%
Mó	55,92%	K	13,74%	K	28,18%
Ka	53,69%	J	13,51%	J	21,78%

Kaffka Margit vizsgált novellái állnak tehát az élen a pronominalizáció előfordulása tekintetében, ugyancsak elől a hiányosság használatában, s – Móriczsal együtt – a végére kerültek a sornak a tartalmas szavakkal való utalást nézve. Jókai szövegeiben kevesebb a pronominalizáció és a hiányosság. Ha a Mikszáth-novellákat is besoroljuk, középített helyezkednek el 54,68, 14,99 és 32,13%-os értékekkel, ezek az értékek azonban – mivel a többinél nagyobb korpuszból származnak – a kisebbekkel csak némi fenntartással vehetők össze.

Annyit azonban meg lehet jegyezni, hogy mivel a pronominalizáció és a hiányosság viszonylag gyakoribb volta „felnöttebb” és modernebb szövegsajátság lehet, így Kaffka és Móricz helye itt nem véletlen, s Mikszáth „közti” helye sem.

A tartalmas szóval való utalás – mint láttuk – eltérő tendenciát jelez a pronominalizációval vagy a hiányossággal való szövegkapcsolási módtól. Ebből a tényből kiindulva megalkothatjuk a *tartalmas szós utalás indexét*, amely egyetlen számmal jellemzi ez adatok arányát. Az indexet két változatban is lehet alkalmazni. A könnyebben megalkotható változatban csak az egyszerű utalási formák, a teljesebb mutató kidolgozásakor az egyszerű utalási formák mellett a kombinált módok adatait is figyelembe veszem.

A mutató a következő:

$$\frac{\textit{tartalmas szós utalás}}{\textit{pronominalizáció + hiányosság}}$$

(Ennek számításakor nem a %-os, hanem az abszolút előfordulások adatait veszem alapul.) Itt most csak az egyszerű utalási formákból számított mutatókat teszem közzé:

M	1. 1,15	16. 1,05	J	1. 3,21	Mó	1. 1,803
	2. 1,12	17. 0,51		2. 11		2. 1,977
	3. 1,44	18. 0,75		3. 0,959		3. 0,846
	4. 0,78	19. 0,605	P	1. 1,144	Ka	1. 2
	5. 1,35	20. 0,55		2. 1,176		2. 1,07
	6. 1,703	21. 2,12		3. 1,2		3. 1,01
	7. 1,5	22. 0,75		4. 2		4. 1,06
	8. 1,71	23. 1,78		5. 0,88		5. 0,81
	9. 4,16	24. 1,23	K	1. 4,56	Mr	1. 1,948
	10. 1,44	25. 1,00		2. 2,9		2. 2,461
	11. 1,22	26. 1,29		3. 2,29		3. 1,538
	12. 1,52	27. 1,21		4. 3,46		
	13. 2,368	28. 1,508		5. 2,203		
	14. 0,58	29. 0,85				
	15. 0,68	30. 1,32				

Ebből a sorból is az látható, hogy Mikszáth – szövegkapcsolási módja tekintetében – nem áll távol Petelei, Kaffka, Móricz adataitól, s Jókai és Krúdy adatai esnek egymáshoz közelebb, a fent felsoroltaktól pedig távolabb kerülnek. A kombinált utalási formákat is figyelembe véve némileg módosulna az eredmény, arányait tekintve azonban nem, amint a %-os adatokból levonható tanulságokkal is összhangban van ez a mutató.

Egyelőre nem tudok sokoldalú és kielégítő magyarázatot adni arra, mi okozhatja az utalás nélküli mondat egységek alacsonyabb vagy magasabb gyakoriságát a vizsgált művekben, illetőleg íróknél. A dolgozat elején már jelzett grammatikai ok azonban – az alárendelt mondat egységek egy részében nincs utalás – az adatokkal is igazolhatónak látszik, azaz némileg magasabb az utalások nélküli mondat egységek aránya azoknak a szerzőknek vizsgált műveiben, akikében több az alárendelt tagmondat. (Csökkenő gyakorisági rendben közlöm a %-os adatokat:)

Az alárendelő mondat egységek		Az utalás nélküli mondat egységek	
Krúdy	39,26	Jókai	24,2
Móricz	32,926	Mikszáth (reg.)	19,06
Jókai	21,601	Krúdy	18,58
Mikszáth (reg.)	31,506	Móricz	18,46

Az alárendelő mondat egységek		Az utalás nélküli mondat egységek	
Mikszáth (nov.)	26,419	Mikszáth (nov.)	16,41
Petelei	22,60	Kaffka	16,32
Kaffka	22,38	Petelei	12,16

Érdekes azt is megvizsgálni, mennyire használják fel a szerzők az – egyszerű és kombinált – utalási variációk választékát. Az utalási lehetőségek (variációk) száma feldolgozásomban: 31. A következő adatsor számai azt közlik, hogy az egyes mintákban mennyi lehetőségre van lehetőség. (Az adatokat a minták szövegében mért terjedelmének sorrendjében közlöm, s tájékoztatásul ezres „nagyságrendben” jelzem a terjedelmet is.)

A szöveg jelzete		Az utalási lehetőségek száma		A szöveg jelzete		Az utalási lehetőségek száma			
M	23.	31	}	7000					
	5.	26		6000					
	30.	31		5000	Mó	2.	27	5000	
	29.	31		3000	Mr	3.	29	}	
	1.	16			J	1.	23		
	2.	15			Mr	1.	27		
	12.	23							
	26.	25							
	24.	26		}	2000	K	2.	24	}
	4.	17				Ka	4.	22	
	11.	20	}	1000	Ka	5.	24	}	
	20.	27			Mó	3.	23		
	6.	18			P	2.	22		
	15.	16			P	3.	23		
	17.	25			P	5.	24		
	22.	23			P	1.	19		
	28.	20			Mr	2.	21		
	10.	18			K	5.	23		
	19.	20			P	3.	23		
	27.	21			Ka	3.	22		
	8.	17		J	2.	17			

A szöveg jelzete	Az utalási lehetőségek száma		A szöveg jelzete	Az utalási lehetőségek száma
18.	16	} 1000 alatt	K 1.	24
14.	17		K 3.	18
25.	21		Ka 1.	20
7.	13		Mó 1.	23
3.	15		Ka 2.	19
16.	17		K 4.	13
9.	15		J 3.	21
13.	12			
21.	12			

Mint a fenti adatokból látható, az utalási lehetőségek felhasználási száma nem kapcsolódik össze következetesen (vagy mechanikusan) a szövegterjedelemmel, jóllehet általános statisztikai törvényszerűség, hogy terjedelmesebb szövegben változatosabban fordulnak elő a (nyelvi) jelenségek. Itt mégis olyan példák is vannak, amelyek azt mutatják, hogy nagyobb terjedelmű novellában kevés utalási forma érvényesül (M 1: 16, M 2: 15, M 4: 17), viszont rövidebb szövegben is viszonylag gazdag lehet a választék (M 25: 21, J 3: 21).

Mikszáth novelláiban – úgy látszik – keletkezési idejük szerint előre haladva gazdagodik a kapcsolat választéka. Egyébként ő az egyedüli, akinek néhány vizsgált novellájában (M 23, 29, 30) mind a 31 lehetőség fellelhető. Ha a feldolgozott 30 novellát keletkezésük sorrendjében nézzük, kiderül, hogy a későbbi novellákban (16–30-as jelzetűek; 1885–1905 között keletkeztek) gazdagabb az utalási lehetőségek előfordulása, mint az 1–15-ben, és különösen a – nem is kis terjedelmű – elsőben.

Jókai és Móricz – a szöveg terjedelmétől csaknem függetlenül – alig eltérő utalási formával él az itt feldolgozott novellákban. Egyébként úgy látszik, a kontrollban kevesebb az eltérés e tekintetben a szövegek között, mint a Mikszáth-novellák körében látható.

Végezetül megállapítjuk, hogy a szövegkoherencia mutatóit tekintve a vizsgált Mikszáth-szövegek mindegyike – és a kontrollként feldolgozott többi szöveg is – meglehetősen szoros (lineáris) kohéziót mutató, világos szövegszerkesztésű próza, nem állnak távol egymástól a kohézió erőssége és jelöltsége tekintetében, s ez már stílussajátság.

Jegyzetek

1. Kiefer Ferenc: Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Nyr. 103: 225.
2. Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe a kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. Bp. 1979. MNyTK. 154. 24–25.
3. Károly Sándor: Uo. 28.
4. Károly Sándor: Uo. 28.
5. Balázs János: A szövegtan alapjai. In: MNyTK. 154. 12.
6. Nagy Ferenc: A szövegkohézióról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó, 1983. 235–7.
7. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Akadémiai Kiadó, 1978. Nytud.Ért. 98.
8. Jastrzębska-Helder, Jolanta: Az alany körül. MNy. LXXIX: 421–9.
9. Pléh Csaba – Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. In: ÁNyT. XI. 261–77.
10. J. Soltész Katalin – Bán Ervin: Mikor őket, mikor azokat? Nyr. 100: 257–62, Elekfi László: Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. In: Nytud.Ért. 104. 299–305. Uő: Azokat – őket. (Nyelvművelésünk tudományosságáért.) MNy. LXXV: 176–187, 323–331.
11. Nagy Ferenc: I. m. 236–7.

Utalás a mondategészen túl I.

	00		02		03		04	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.	76	11,5	1	0,2	34	5,1	205	31,0
M 2.	69	11,8	6	0,9	19	2,8	185	27,7
M 3.	31	20,5	1	0,7	3	2,0	36	23,8
M 4.	51	13,0	2	0,5	15	3,8	78	19,8
M 5.	206	14,9	3	0,2	34	2,5	407	29,4
M 6.	52	16,4	2	0,6	16	5,0	109	34,4
M 7.	22	11,6			4	2,1	66	34,7
M 8.	39	18,1	1	0,5	2	0,9	67	31,0
M 9.	27	21,1	1	0,8	7	5,5	50	39,1
M 10.	49	20,3	2	0,8	8	3,3	62	25,7
M 11.	58	13,5	3	0,7	18	4,2	119	27,7
M 12.	113	18,0	4	0,6	22	3,5	189	30,0
M 13.	23	19,7			5	4,3	45	38,5
M 14.	52	23,3	1	0,4	7	3,1	37	16,6
M 15.	40	13,7	2	0,7	8	2,7	66	22,7
M 16.	30	20,5	2	1,4	9	6,2	40	27,4
M 17.	26	8,8	2	0,7	7	2,4	50	16,9
M 18.	34	13,8	1	0,4	9	3,6	59	23,9
M 19.	35	15,0	4	1,7	11	4,7	43	18,4
M 20.	67	17,4	1	0,3	23	6,0	62	16,1
M 21.	13	15,9	1	1,2	6	7,3	34	41,5
M 22.	53	19,3	6	2,2	18	6,5	54	19,6
M 23.	265	17,6	12	0,8	52	3,5	518	34,4
M 24.	107	18,4	1	0,2	18	3,1	160	27,6
M 25.	27	12,6	1	0,5	10	4,7	46	21,5
M 26.	120	19,1			20	3,2	175	27,8
M 27.	50	20,8			11	4,6	63	26,3
M 28.	44	16,4			5	1,9	86	32,0
M 29.	132	15,1	2	0,2	32	3,7	211	24,1
M 30.	195	14,5	7	0,5	36	2,7	358	26,6
Átlag:	70,566	16,41	2,3	0,59	15,63	3,83	122,66	27,2

	05		09		23		24	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.	144	21,8			7	1,1	13	2,0
M 2.	146	21,9			2	0,3	16	2,4
M 3.	22	14,6			2	1,3	3	2,0
M 4.	85	21,6					8	2,0
M 5.	266	19,2	2	0,1	3	0,2	35	2,5
M 6.	48	15,1	4	1,3			11	3,5
M 7.	40	21,1					2	1,1
M 8.	37	17,1			1	0,5	4	1,9
M 9.	5	3,9					4	3,1
M 10.	35	14,5	1	0,4	4	1,7	5	2,1
M 11.	88	20,5			2	0,5	9	2,1
M 12.	102	16,2			6	1,0	11	1,7
M 13.	14	12,0			2	1,7	1	0,9
M 14.	56	25,1			2	0,9	4	1,8
M 15.	88	30,2			1	0,3	7	2,4
M 16.	29	19,9					4	2,7
M 17.	90	30,5	1	0,3			3	1,0
M 18.	69	27,9			2	0,8	3	1,2
M 19.	60	25,6	1	0,4	2	0,9	3	1,3
M 20.	88	22,8	1	0,3	5	1,3	8	2,1
M 21.	10	12,2			1	1,2	4	4,9
M 22.	54	19,6			4	1,4	4	1,4
M 23.	238	15,8	7	0,5	12	0,8	33	2,2
M 24.	112	19,3	3	0,5			4	0,7
M 25.	36	16,8			1	0,5	2	0,9
M 26.	115	18,3	2	0,3	5	0,8	21	3,3
M 27.	41	17,1	2	0,8	1	0,4	6	2,5
M 28.	52	19,3	1	0,4	1	0,4	4	1,5
M 29.	216	24,7	3	0,3	2	0,2	8	0,9
M 30.	235	17,4	6	0,4	16	1,2	27	2,0
	87,36	19,4	1,133	0,2	2,8	0,646	8,90	1,993

	25		34		35		38	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.	8	1,2	50	7,6	19	2,9		
M 2.	3	0,4	41	6,1	15	2,2		
M 3.	2	1,3	5	3,3	9	6,0		
M 4.	2	0,5	24	6,1	11	2,8		
M 5.	9	0,7	82	5,9	38	2,7		
M 6.	3	0,9	21	6,6	5	1,6		
M 7.	2	1,1	11	5,8	5	2,6		
M 8.	1	0,5	8	3,7	6	2,8		
M 9.	2	1,6	18	14,1	1	0,8		
M 10.	1	0,4	27	11,2	6	2,5		
M 11.	4	0,9	29	6,8	4	0,9		
M 12.	7	1,1	40	6,4	13	2,1		
M 13.	2	1,7	8	6,8	4	3,4		
M 14.	6	2,7	6	2,7	6	2,7		
M 15.	2	0,7	7	2,4	1	0,3		
M 16.			10	6,8	2	1,4		
M 17.	3	1,0	21	7,1	12	4,1		
M 18.	3	1,2	6	2,4	5	2,0		
M 19.	7	3,0	10	4,3	8	3,4		
M 20.	4	1,0	20	5,2	11	2,8		
M 21.			4	4,9	2	2,4		
M 22.	4	1,4	17	6,2	9	3,3		
M 23.	12	0,8	68	4,5	15	1,0	3	0,2
M 24.	7	1,2	14	2,4	7	1,2	3	0,5
M 25.	2	0,9	14	6,5	14	6,5		
M 26.	12	1,9	24	3,8	9	1,4		
M 27.	2	0,8	14	5,8	3	1,3		
M 28.	3	1,1	10	3,7	1	0,4		
M 29.	13	1,5	35	4,0	26	3,0	2	0,2
M 30.	17	1,3	67	5,0	24	1,8	2	0,1
	4,766	1,093	23,7	5,5603	9,7	2,41	0,333	0,033

	39		44		45		48	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.			12	1,8	81	12,2		
M 2.			6	0,9	133	19,9		
M 3.			1	0,7	28	18,5		
M 4.			6	1,5	94	23,9		
M 5.	3	0,2	20	1,4	188	13,6		
M 6.	5	1,6	5	1,6	25	7,9		
M 7.	2	1,1	4	2,1	27	14,2		
M 8.			2	0,9	29	13,4		
M 9.			2	1,6	4	3,1		
M 10.	1	0,4	5	2,1	23	9,5		
M 11.			13	3,0	59	13,8		
M 12.	2	0,3	24	3,8	63	10,0	1	0,2
M 13.			6	5,1	6	5,1		
M 14.			4	1,8	30	13,5		
M 15.			3	1,0	59	20,3	1	0,3
M 16.	1	0,7	3	2,1	9	6,2	1	0,7
M 17.	1	0,3	3	1,0	47	15,9	1	0,3
M 18.					50	20,2		
M 19.			3	1,3	30	12,8		
M 20.	3	0,8	9	2,3	48	12,4	2	0,5
M 21.					5	6,1	1	1,2
M 22.	1	0,4	7	2,5	33	12,0	1	0,4
M 23.	4	0,3	14	0,9	154	10,2	9	0,6
M 24.	4	0,7	5	0,9	70	12,1	8	1,4
M 25.			3	1,4	40	18,7	1	0,5
M 26.	1	0,2	7	1,1	85	13,5	1	0,2
M 27.			4	1,7	26	10,8	1	0,4
M 28.	1	0,4	2	0,7	40	14,9	1	0,4
M 29.	4	0,5	6	0,7	110	12,6	6	0,7
M 30.	7	0,5	11	0,8	213	15,8	10	0,7
	1,333	0,28	6,33	1,556	60,3	13,1	1,5	0,283

	49		55		58		59	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.			2	0,3				
M 2.			1	0,1				
M 3.			2	1,3				
M 4.	1	0,3	1	0,3			4	1,0
M 5.	12	0,9	2	0,1			13	0,9
M 6.	2	0,6					3	0,9
M 7.								
M 8.	2	0,9					4	1,9
M 9.	1	0,8						
M 10.							3	1,2
M 11.			2	0,5			2	0,5
M 12.	4	0,6	5	0,8				
M 13.								
M 14.			5	2,2			1	0,4
M 15.			1	0,3				
M 16.	1	0,7						
M 17.	4	1,4	1	0,3	1	0,3	3	1,0
M 18.			1	0,4				
M 19.	1	0,4			1	0,4	1	0,4
M 20.	4	1,0	3	0,8	1	0,3	3	0,8
M 21.								
M 22.	2	0,7	1	0,4	1	0,4	1	0,4
M 23.	17	1,1	5	0,3	9	0,6	10	0,7
M 24.	17	2,9	1	0,2	5	0,9	11	1,9
M 25.			2	0,9			1	0,5
M 26.	4	0,6	1	0,2	2	0,3	5	0,8
M 27.	2	0,8			1	0,4	3	1,3
M 28.	2	0,7					4	1,5
M 29.	11	1,3	2	0,2	3	0,3	19	2,2
M 30.	21	1,6	4	0,3	6	0,4	12	0,9
	3,6	0,576	1,4	0,33	1,00	0,143	3,433	0,64

	66		68		69		77	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.	1	0,2					1	0,2
M 2.							7	1,0
M 3.							3	2,0
M 4.							5	1,3
M 5.	5	0,4			7	0,5	10	0,7
M 6.					2	0,6		
M 7.	1	0,5						
M 8.					1	0,5	7	3,2
M 9.	1	0,8					3	2,3
M 10.	1	0,4					3	1,2
M 11.	1	0,2			1	0,2	6	1,4
M 12.	1	0,2			1	0,2	11	1,7
M 13.					1	0,9		
M 14.					1	0,4	1	0,4
M 15.							2	0,7
M 16.					1	0,7	1	0,7
M 17.	2	0,7	1	0,3	4	1,4	3	1,0
M 18.			1	0,4	1	0,4	1	0,4
M 19.	1	0,4					5	2,1
M 20.	2	0,5	2	0,5	4	1,0	8	2,1
M 21.								
M 22.			1	0,4			1	0,4
M 23.	2	0,1	2	0,1	5	0,3	12	0,8
M 24.	2	0,3	1	0,2	3	0,5	6	1,0
M 25.			1	0,5	3	1,4	5	2,3
M 26.	1	0,2			7	1,1	2	0,3
M 27.	1	0,4			2	0,8	1	0,4
M 28.					1	0,4	4	1,5
M 29.	2	0,2	3	0,3	6	0,7	4	0,5
M 30.	4	0,3	3	0,2	16	1,2	13	1,0
	0,933	0,5	0,5	0,096	2,233	0,44	4,166	1,02

	78		79		88		89	
	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1.					8	1,2		
M 2.					8	1,2		
M 3.					3	2,0		
M 4.					5	1,3	1	0,3
M 5.	1	0,1	6	0,4	20	1,4	4	0,3
M 6.			2	0,6	2	0,6		
M 7.					4	2,1		
M 8.					5	2,3		
M 9.								
M 10.					5	2,1		
M 11.					8	1,9	1	0,2
M 12.	1	0,2			7	1,1	1	0,2
M 13.								
M 14.					4	1,8		
M 15.					3	1,0		
M 16.					1	0,7		
M 17.					7	2,4	1	0,3
M 18.					2	0,8		
M 19.					5	2,1		
M 20.			2	0,5	3	0,8		
M 21.					1	1,2		
M 22.	1	0,4			2	0,7		
M 23.	1	0,1	3	0,2	11	0,7	1	0,1
M 24.					3	0,5	2	0,3
M 25.					3	1,4		
M 26.			1	0,2	5	0,8		
M 27.					5	2,1		
M 28.					5	1,9	2	0,7
M 29.	1	0,1	1	0,1	7	0,8	4	0,5
M 30.	2	0,1	6	0,4	14	1,0	6	0,4
	0,233	0,033	0,7	0,08	5,2	1,263	0,766	0,11

	98		99		29	
	A	%	A	%	A	%
M 1.						
M 2.						
M 3.						
M 4.						
M 5.			5	0,4	3	0,2
M 6.						
M 7.						
M 8.						
M 9.			2	1,6		
M 10.						
M 11.			2	0,5		
M 12.			1	0,2		
M 13.						
M 14.						
M 15.						
M 16.			2	1,4		
M 17.			1	0,3		
M 18.						
M 19.			3	1,3		
M 20.	1	0,3			1	0,3
M 21.						
M 22.					1	0,4
M 23.	2	0,1	4	0,3	6	0,4
M 24.	3	0,5				
M 25.			1	0,5	1	0,5
M 26.	1	0,2	3	0,5		
M 27.			1	0,4		
M 28.						
M 29.	2	0,2	2	0,2	1	0,1
M 30.	2	0,1	5	0,4	2	0,1
	0,366	0,046	1,066	0,266	0,5	0,066

Utalás a mondategészen túl II.

	00		02		03		04	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.	45	17,6			11	4,3	90	35,2
Ka 2.	39	19,3			7	3,5	44	21,8
Ka 3.	37	12,8			23	8,0	67	23,2
Ka 4.	55	12,9	3	0,7	26	6,1	114	26,6
Ka 5.	68	19,0	1	0,3	19	5,3	75	20,9
	48,8	16,32	0,8	0,2	17,2	5,44	78	25,54
P 1.	45	11,0	1	0,2	17	4,1	127	31,0
P 2.	77	16,2	2	0,4	10	2,1	133	28,0
P 3.	39	9,6	4	1,0	18	4,4	126	30,9
P 4.	42	9,9	2	0,5	13	3,1	134	31,7
P 5.	71	14,1	1	0,2	18	3,6	110	21,8
	54,8	12,16	2,0	0,46	15,2	3,46	126	28,68
Mó 1.	80	22,8	2	0,6	12	3,4	110	31,3
Mó 2.	218	17,8	1	0,1	66	5,4	449	36,7
Mó 3.	55	14,8	1	0,3	24	6,5	83	22,4
	117,66	18,46	1,33	0,33	34	5,1	214	30,13
J 1.	229	28,3	1	0,1	53	6,6	344	42,5
J 2.	73	31,9			3	1,3	110	48,0
J 3.	21	12,4			9	5,3	47	27,6
	107,6	24,2	0,33	0,033	21,66	4,4	167	39,36
K 1.	36	13,8	1	0,4	4	1,5	114	43,7
K 2.	38	9,0			19	4,5	183	43,5
K 3.	39	15,5			14	5,6	94	37,3
K 4.	40	33,9			5	4,2	45	38,1
K 5.	68	28,7			11	3,4	119	35,4
	44,2	18,58	0,2	0,08	10,6	3,84	110,4	39,6
Mr 1.	145	16,5	5	0,6	31	3,5	300	34,1
Mr 2.	74	25,4	1	0,3	14	4,8	96	33,0
Mr 3.	157	15,3	2	0,2	40	3,9	303	29,6
	125,3	19,06	2,66	0,36	28,33	4,06	233	32,23

	05		09		23		24	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.	34	13,3	2	0,8			6	2,3
Ka 2.	34	16,8	3	1,5			8	4,0
Ka 3.	45	15,6			5	1,7	4	1,4
Ka 4.	81	18,9	4	0,9	3	0,7	12	2,8
Ka 5.	73	20,4			5	1,4	9	2,5
	53,4	17,0	1,8	0,64	2,6	0,76	7,8	2,6
P 1.	94	22,9			2	0,5	5	1,2
P 2.	103	21,7	2	0,4	2	0,4	9	1,9
P 3.	87	21,3			3	0,7	9	2,2
P 4.	54	12,8	4	0,9			5	1,2
P 5.	107	21,2			3	0,6	2	0,4
	89	19,98	1,2	0,26	2,0	0,44	6,0	1,38
Mó 1.	49	14,0	1	0,3	2	0,6	7	2,0
Mó 2.	161	13,2	2	0,2	8	0,7	23	1,9
Mó 3.	74	19,9			1	0,3	11	3,0
	94,66	15,7	1,0	0,16	3,66	0,53	13,66	2,3
J 1.	54	6,7	3	0,4	2	0,2	20	2,5
J 2.	7	3,1			2	0,9	5	2,2
J 3.	40	23,5	1	0,6	1	0,6	2	1,2
	33,66	11,1	1,33	0,33	1,66	0,56	9,0	1,96
K 1.	21	8,0			1	0,4	9	3,4
K 2.	44	10,5			1	0,2	4	0,9
K 3.	27	10,7					1	0,4
K 4.	9	7,6	2	1,7			2	1,7
K 5.	43	13,1			2	0,6	5	1,5
	28,8	9,98	0,4	0,34	0,8	6,24	4,2	1,58
Mr 1.	123	14,0	2	0,2	4	0,5	23	2,6
Mr 2.	25	8,6	3	1,0			6	2,1
Mr 3.	157	15,3	2	0,2	5	0,5	6	0,6
	101,6	12,63	2,33	0,46	3,0	0,33	11,66	1,76

	25		34		35		38	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.	3	1,2	10	3,9	3	1,2		
Ka 2.	6	3,0	5	2,5	6	3,0		
Ka 3.			29	10,0	18	6,2	1	0,3
Ka 4.	5	1,2	23	5,4	8	1,9		
Ka 5.	2	0,6	16	4,5	11	3,1		
	3,2	1,2	16,6	5,26	9,2	3,08	0,2	0,06
P 1.	5	1,2	21	5,1	7	1,7		
P 2.	6	1,3	20	4,2	19	4,0		
P 3.	8	2,0	12	2,9	14	3,4		
P 4.	2	0,5	24	5,7	16	3,8		
P 5.	8	1,6	30	5,9	24	4,8		
	5,8	1,32	21,4	4,76	16	3,54		
Mó 1.	9	2,6	11	3,1	4	1,1		
Mó 2.	10	0,8	70	5,7	31	2,5	1	0,1
Mó 3.	4	1,1	18	4,9	5	1,3		
	7,66	1,5	33	4,56	13,33	1,63	0,33	0,033
J 1.	2	0,2	52	6,4	8	1,0		
J 2.			10	4,4	1	0,4		
J 3.	1	0,6	8	4,7	3	1,8		
	1,0	6,26	23,33	5,16	4,0	1,06		
K 1.	2	0,8	15	5,8	3	1,1		
K 2.	2	0,5	25	5,9	10	2,4	2	0,5
K 3.	1	0,4	18	7,1	5	2,0		
K 4.	1	0,8	2	1,7				
K 5.	6	1,8	18	5,3	6	1,8		
	2,4	0,86	15,6	5,2	4,8	1,46	0,4	0,1
Mr 1.	9	1,0	35	4,0	18	2,0	3	0,3
Mr 2.	2	0,7	17	5,8	2	0,7		
Mr 3.	13	1,3	73	7,1	22	2,1	1	0,1
	8,0	1,0	41,66	5,63	14,0	1,6	4	0,13

	39		44		45		48	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.	1	0,4	2	0,8	32	12,5	1	0,4
Ka 2.			4	2,0	34	16,8		
Ka 3.	1	0,3	3	1,0	33	11,4		
Ka 4.	5	1,2	15	3,5	42	9,8		
Ka 5.	1	0,3	3	0,8	53	14,8	1	0,3
	1,6	0,44	5,4	1,62	38,8	13,06	0,4	0,14
P 1.			2	0,5	60	14,6	2	0,5
P 2.	2	0,4	3	0,6	63	13,3		
P 3.	1	0,2	1	0,2	67	16,4	2	0,5
P 4.	1	0,2	2	0,5	90	21,3	4	0,9
P 5.	2	0,4	5	1,0	82	16,2	1	0,2
	1,2	0,24	2,6	0,56	72,4	16,36	1,8	0,42
Mó 1.	2	0,6	3	0,9	36	10,3	2	0,6
Mó 2.	2	0,2	4	0,3	111	9,1	2	0,2
Mó 3.	3	0,8	4	1,1	59	15,9	1	0,3
	2,33	0,53	3,66	0,76	68,66	11,76	1,66	0,36
J 1.			2	0,2	22	2,7	1	0,1
J 2.	2	0,9	2	0,9	3	1,3	1	0,4
J 3.	1	0,6			27	15,9	1	0,6
	1,0	0,5	1,33	0,36	17,33	6,63	1,0	0,36
K 1.	3	1,1	2	0,8	22	8,4	2	0,8
K 2.	1	0,2	1	0,2	62	14,7		
K 3.			1	0,4	39	15,5	1	0,4
K 4.			1	0,8	8	6,8		
K 5.	1	0,3	3	0,9	28	8,5		
	1,0	0,32	1,6	0,62	31,8	10,78	0,6	0,24
Mr 1.	3	0,3	2	0,2	119	13,5	2	0,2
Mr 2.			3	1,0	33	11,3	2	0,7
Mr 3.	7	0,7	12	1,2	136	13,3	7	0,7
	3,33	0,33	5,66	0,8	96,0	12,7	3,66	0,53

	49		55		58		59	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.	4	1,6					3	1,2
Ka 2.	1	0,5	2	1,0			3	1,5
Ka 3.	4	1,4	1	0,3	1	0,3	5	1,7
Ka 4.	4	0,9	3	0,7	6	1,4	8	1,9
Ka 5.	1	0,3	7	2,0			3	0,8
	2,8	0,94	2,6	0,8	1,4	0,34	4,4	1,42
P 1.	6	1,5	1	0,2			4	1,0
P 2.	4	0,8	2	0,4			5	1,1
P 3.	3	0,7	2	0,5	1	0,2	1	0,2
P 4.	12	2,8	1	0,2				
P 5.	2	0,4	2	0,4	2	0,4	6	1,2
	5,4	1,24	1,6	0,34	0,6	0,12	3,2	0,7
Mó 1.	4	1,1	1	0,3	1	0,3	8	2,3
Mó 2.	10	0,8	2	0,2	2	0,2	15	1,2
Mó 3.	2	0,5	1	0,3	2	0,5	6	1,6
	5,33	0,8	1,33	0,26	1,66	0,33	9,66	1,7
J 1.	5	0,6	1	0,1	2	0,2	1	0,1
J 2.	4	1,7			2	0,9		
J 3.	1	0,6					1	0,6
	3,33	0,96	0,33	0,033	1,33	0,36	0,66	0,23
K 1.	4	1,5	1	0,4	4	1,5	3	1,1
K 2.	3	0,7	1	0,2	1	0,2	4	1,0
K 3.			1	0,4			2	0,8
K 4.	1	0,8						
K 5.	3	0,9	1	0,3	1	0,3	2	0,6
	2,2	0,78	0,8	0,26	1,2	0,4	2,2	0,7
Mr 1.	16	1,8			3	0,3	10	1,1
Mr 2.	4	1,4	1	0,3	2	0,7	1	0,3
Mr 3.	17	1,7	5	0,5	1	0,1	9	0,9
	12,33	1,63	2,0	0,26	2,0	0,36	6,66	0,76

	66		68		69		77	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.					2	0,8	4	1,6
Ka 2.			1	0,5			2	1,0
Ka 3.	1	0,3			3	1,0		
Ka 4.					2	0,5	4	0,9
Ka 5.					2	0,6	1	0,3
	0,2	0,06	0,2	0,01	1,8	0,58	2,2	0,76
P 1.	1	0,2			5	1,2	3	0,7
P 2.					3	0,6	6	1,3
P 3.					3	0,7	4	1,0
P 4.	1	0,2			4	0,9	1	0,2
P 5.	3	0,6					8	1,6
	1,0	0,2			3,0	0,68	4,4	0,96
Mó 1.	2	0,2			2	0,6	2	0,6
Mó 2.	1	0,3			10	0,8	2	0,2
Mó 3.					2	0,5	7	1,9
	1,0	0,16			4,66	0,63	3,66	0,9
J 1.	2	0,2			1	0,1	1	0,1
J 2.					2	0,9	1	0,4
J 3.	1	0,6			1	0,6		
	1,0	0,26			1,33	0,53	0,66	0,16
K 1.	1	0,4	2	0,8	3	1,1	6	2,3
K 2.			1	0,2	2	0,5	7	1,7
K 3.	2	0,8			1	0,4	2	0,8
K 4.			1	0,8				
K 5.	2	0,6	1	0,3	5	1,5	2	0,6
	1,0	0,36	1,0	0,42	2,2	0,7	3,4	1,08
Mr 1.					6	0,7	8	0,9
Mr 2.					2	0,7	1	0,3
Mr 3.	1	0,1	3	0,3	7	0,7	13	1,3
	0,33	0,033	1,0	0,1	5,0	0,7	7,33	0,83

	78		79		88		89	
	A	%	A	%	A	%	A	%
Ka 1.	1	0,4			1	0,4	1	0,4
Ka 2.					1	0,5	1	0,5
Ka 3.	1	0,3			5	1,7	1	0,3
Ka 4.					4	0,9	1	0,2
Ka 5.	1	0,3	1	0,3	3	0,8		
	0,6	0,2	0,2	0,06	2,8	0,86	0,8	0,46
P 1.					3	0,7		
P 2.			1	0,2	1	0,2		
P 3.			1	0,2	2	0,5		
P 4.					8	1,9	3	0,7
P 5.	1	0,2	1	0,2	15	3,0	1	0,2
	0,2	0,04	0,6	0,12	5,8	1,26	0,8	0,18
Mó 1.			2	0,6				
Mó 2.			3	0,2	10	0,8	4	0,3
Mó 3.					6	1,6	1	0,3
			1,66	0,26	5,33	0,8	1,66	0,2
J 1.					2	0,2		
J 2.							1	0,4
J 3.			1	0,6	1	0,6	1	0,6
			0,33	0,2	1,0	0,26	0,66	0,33
K 1.								
K 2.			2	0,5	6	1,4	1	0,2
K 3.					2	0,8	2	0,8
K 4.					1	0,8		
K 5.			1	0,3	2	0,6	1	0,3
			0,6	0,16	2,2	0,72	0,8	0,26
Mr 1.			1	0,1	6	0,7	1	0,1
Mr 2.					1	0,3		
Mr 3.			3	0,3	12	1,2	3	0,3
			1,33	0,13	6,33	0,73	1,33	0,13

	98		99		29	
	A	%	A	%	A	%
Ka 1.						
Ka 2.					1	0,5
Ka 3.					1	0,3
Ka 4.						
Ka 5.	1	0,3			1	0,3
	0,2	0,06			0,6	0,22
P 1.						
P 2.					1	0,2
P 3.						
P 4.						
P 5.						
					0,2	0,04
Mó 1.	1	0,3				
Mó 2.	4	0,3				
Mó 3.						
	1,66	0,2				
J 1.	1	0,1				
J 2.						
J 3.	1	0,6				
	0,66	0,23				
K 1.	1	0,4				
K 2.	1	0,2			1	0,4
K 3.						
K 4.						
K 5.						
	0,4	0,12			0,2	0,08
Mr 1.	2	0,2	1	0,1	2	0,2
Mr 2.			1	0,3		
Mr 3.	4	0,4	3	0,3		
	2,0	0,2	1,66	0,23	0,66	0,066

*(Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.
Új sorozat 17. kötet. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis,
1984. 167–196.)*

A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról

A statisztika tömegjelenségekkel foglalkozik. A nyelvi elemek és egységek tömegjelenségek (vö. Nagy Ferenc: *Kvantitatív nyelvészet*. Bp., 1972. 7), s mint ilyenek nemcsak alkalmazhatók statisztikai, kvantitatív vizsgálatra, hanem szükséges is a jelenségeknek a valószínűségi elmélet segítségével való tanulmányozása (Marcus, Solomon: *A nyelvi szépség matematikája*. Bp., 1977. 48). „A nyelvstatisztika tudománytörténetileg és illetékességi területe szerint is valószínűségszámítás – írja Nagy Ferenc, akinek a nevéhez fűződik e fogalmak pontos körülhatárolása –, az általános statisztika és a nyelvtudományi módszertan alapelveire épül, a kvantitatív nyelvészet viszont az említett eljárásokon kívül más matematikai diszciplínák (információelmélet, halmazelmélet, gráfelmélet) módszereit is hasznosítja. A nyelv mennyiségi oldatalainak vizsgálatára kétségtelenül a *kvantitatív nyelvészet* kifejezés felel meg leginkább” (*Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Bp., 1980. 20).

A kvantitatív vizsgálat nyelvi és nyelvhasználati sajátságok felmérésére alkalmas. Nem állhat meg a vizsgált körbe tartozó jelenségek, tények egyszerű megszámlálásánál (az abszolút értékek közlése sokszor semmit nem mond), a relatív (%-os) értékek megadása, valamint egyéb mutatók, számítások jobban felfedik a vizsgált anyag sajátságait, pontosabban, egyértelműbben meg lehet ragadni a lényeges vonásokat.

Antal László ezen túlmenően hangsúlyozza, hogy „egy-egy elem gyakoriságát ... csak bizonyos mennyiségű szöveggel szemben, azon belül adhatjuk meg. Ilyenformán a mennyiségi nyelvi analízis lényegében két úton járhat. Vagy egy meghatározott elemmel jellemez egy bizonyos mennyiségű szöveget (azaz elemcsoportot), vagy egy meghatározott elemcsoporttal egy bizonyos elemet. Pl. egy hangról megállapíthatja, hogy az 1000 hangnyi szövegben hányszor fordul elő, s ez a szám a hangot mennyiségi-gyakorisági szempontból kétségtelenül jellemezni fogja. Egy bizonyos terjedelmű szöveget is jellemezhet annak alapján, hogy x vagy y hang hányszor fordul elő benne stb.” (Antal László: *A formális nyelvi elemzés*. Bp., 1964. 31).

Nyilvánvalóan igaza van sok más hasonlóan vélekedő kutató mellett M. R. Mayenowanak, amikor óvatosságra int; megállapítva, hogy a statisztikai eljárás csak segédeszköz: a kutatónak már a kiinduláskor tudnia kell, miért éppen azokat az elemeket vizsgálja, s az eredményeket megfelelően interpretálni kell. „A filológiában sem a kiindulópont, sem a cél nem lehet soha statisztika” (idézi Markiewicz, Henryk: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp., 1968. 88).

A kvantitatív vizsgálat is lehet szinkrón szemléletű, és irányulhat egymást diakroniában követő tények vizsgálatára. Irányulhat továbbá különböző nyelvi szintekre:

a szövegre: a szöveg jelenségek mennyiségi viszonyainak feltárására. A kvantitatív szövegvizsgálat feladatát Nagy Ferenc így határozta meg: „*a*) egy-egy írásmű mennyiségi elemzése, *b*) két vagy több szöveg kvantitatív összehasonlítása, *c*) a választék és a választás mennyiségi viszonyainak feltárása, *d*) a szerző személyes tulajdonságainak és a szövegezési sajátosságok mennyiségi összefüggéseinek bemutatása (milyen mértékben tükröződnek az egyén tulajdonságai a szövegekben)” (Kriminalisztikai szövegnyelvészet 24). A mondatra, a mondat szerkezeti és jelentésbeli sajátosságaira, a szóra mint lexémára, ill. mint szövegszóra, sőt a szóelemre, majd a fonémára. „A hangok száma a magyarban 70 körül van, az affixumoké százaz nagyságrendű, a szavak mintegy millióan vannak, a szó szerkezetek (szintagmák) és a mondatok megszámlálhatatlanul véges halmazt alkotnak. Az elemszám növekedését a nyelvi szabályok megengedte kombinációk idézik elő. Az elvileg végtelen (valójában véges) számú mondat alkotása azt a célt szolgálja, hogy mindenféle közlés kifejeződhessék, hiszen az emberek gondolatainak, érzéseinek száma a végtelenbe nyúlik. A hagyományos nyelvtan a fonémától jut el a mondatig, a generatív grammatika a mondat(sor)ból vezeti le a kisebb nyelvi elemeket” (Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet 91).

Hozzá kell ehhez tenni, hogy – Antal László fent idézett szavai értelmében is – a szöveg alatti nyelvi szintek elemeinek, egységeinek kvantitatív vizsgálata valóban jellemezheti a szóban forgó egységeket nyelvi gyakoriságuk szempontjából, de jellemzi a szöveget is, hogy milyen elemek és egységek milyen eloszlásban, mennyiségben, arányban fordulnak elő benne. Legközvetlenebbül és legtöbbit mondóan a szöveget a közvetlenül alatta levő nyelvi szint: mondatainak adatai jellemzik; erre a tényre épül Deme László ismert szövegelemzési módszere (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.), illetőleg úgy is fogalmazhatjuk, hogy a nyelvi szintek funkciójukat mindig a következő, magasabb szinten töltik be, ott realizálódnak, így a mondatok a szövegben kelnek életre, annak (Deme kifejezésével: láncszemnyi) egységei. A kvantitatív mondattani vizsgálat tehát fontos része a szöveg leírásának.

Továbbá a kvantitatív vizsgálatok irányulhatnak a nyelvre: a nyelv egész rendszerére és részrendszerre, valamint vizsgálhatnak nyelvhasználati, azon belül stílusjelenségeket is.

A speciális kvantitatív vizsgálatok akkor lesznek igazán sokatmondóak, ha meglesz az alap a részvizsgálatok összemérhetőségére. Ehhez nagy terjedelmű reprezentatív korpusz feldolgozására van szükség, minden nyelvi szintre és minél több nyelvi rétegre nézve; ennek követelményeit Kelemen József fektette le: a szókapcsolatokra, a mondathosszúságra, a mondatfajokra és a mondatszerkezeti vonásokra nézve milliós nagyságrendű mintát tartott kívánatosnak, s hangsúlyozta a mintavétel változatosságának fontosságát: különböző funkciójú szövegek legyenek; a szerzői, táji, generációbeli, nembeli változatosság fontos szempont, s a 20. század nyelvének meghatározásában is

ajánlatos a kisebb korszakra bontás: 1900–1920; 1921–1945; 1946–1966 stb. (Kelemen József: *Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái*. Bp., 1967. 63–6.)

A vizsgálatoknak Petőfi S. János a következő szakaszait különböztette meg: Előkészítés: a vizsgálat tárgyának és céljának meghatározása. A minta összetételének, nagyságának, a mintavétel módjának meghatározása. Leírás: a vizsgált valószínűségi változók eloszlásának empirikus meghatározása. Analízis : hipotézisek felállítása és ellenőrzése. Jóslás: statisztikus összefüggések megállapítása (A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése. In: *A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata*. 11. sz. 1967. 118).

Nem tartom feladatommak a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok történeti áttekintését, felment ez alól több kitűnő összefoglalás (Deme László, Kelemen József, Szende Tamás, Solomon Marcus), sem a kérdés bibliográfiájának megadását (l. ezt Nagy Ferenc, Kelemen József, Szende Tamás műveiben). Szót kell azonban ejtenem a mondattani témák kvantitatív kutatásáról.

Kelemen József már idézett hozzászólásában 1975-ig összefoglalta a kérdéskörnek ezt a részterületét is, a következőképpen rendszerezve a vizsgált vagy vizsgálandó területeket: 1. A mondat jelentés szerinti gyakoriságának tisztázása (Kelemen József, Kiss Antal, Nagy Ferenc). 2. A mondat hosszúság vizsgálata (Kelemen József, Mikó Pálné, Kiss Antal, Zsilka Tibor, Szende Tamás, Benkő László, Pomogáts Béla). 3. Az egyszerű mondat és az egyes tagmondatok mondattagjai gyakoriságának vizsgálata (Deme László, Szende Tamás, Kelemen József, Nagy Ferenc, Török Gábor). 4. Az egyszerű mondat és az összetett mondatbeli tagmondat sorrendi típusainak gyakorisági vizsgálata. 5. Más mondatsajátságok gyakorisági mutatóinak elemzése (Deme László).

1975 óta azonban örvendetesen megszorodtak az olyan nyelvészeti vizsgálódások, amelyek – akár általában a nyelvéírásban, akár valamely tájnyelv, rétegnyelv stb. jellemzésében, akár stilisztikai célú elemzésben – mennyiségi adatokat vesznek alapul a mondatok vizsgálatában.

E munkák egy része Deme László „Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata” (Bp., 1971.) c. monográfiájában kifejtett módszert követi vagy teljes egészében, vagy részleteiben. Maga Deme további – közigazgatási – szövegek jellemzésére is alkalmazza módszerét. Szabó József nyelvjárási tanulók írásbeli nyelvhasználatának fejlődését vizsgálja a Deme-féle mutatók alkalmazásával. Részlegesen stilisztikai elemzésekben is hivatkoznak hasonló szempontok szerinti számadatokra, egyes mutatók szerint s több mutató szerint is (P. Eöry Vilma, Raisz Rózsa, S. Virág Erzsébet).

Más irányban Nagy Ferenc reprezentatív mintákon végzett kvantitatív vizsgálatainak mondattani összevetésekhez is jó alapot.

A kvantitatív vizsgálatok egyébként több szerző szerint éppen stilisztikai szempontból mondanak legtöbbet, tehát a stílus kutatói igen eredményesen élhetnek e módszer adta

lehetőségekkel, mások azonban kiemelik az ilyenfajta stilisztikai vizsgálatok buktatóit, negatív oldalait is. „Úgy látszik, a (nyelvi) statisztika útjai – úgyszólván a kutató szándékától függetlenül – mindig a stilisztika felé térnek el” – mondja Szende Tamás, némi jóakarató túlzással (Spontán beszédanyag... NytudÉrt. 81. 13).

A nyilatkozatok a következőkben összegezhetőek Papp Ferenc a lényegét megragadó megfogalmazásában: a kvantitatív vizsgálat alkalmas arra, „hogyan az író ... stílusát ne töredékeiben, mondatonként vagy néhány soronként, esetleg egyes szavanként értékeljük, hanem összefüggésben, a maga egészében, teljességében – hiszen az író stílusa éppen így hat ránk” (Papp Ferenc: A stíloselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. Fil. Közl. 1961. VII. 69). Megjegyezzük, hogy a szövegtani szempontot érvényesítő stíloselemzések – egészen más módon bár – szintén a globalitás igényével lépnek fel. A közlési folyamatra nézve – márpedig a stílus közlésmód – Szépe György a statisztikai modell vizsgálatát tartja hasznosabbnak (ÁltNyTan. 11: 162). A stílus minőségileg és mennyiségileg is meghatározott – hangsúlyozza Karl Kroeber (Helikon, XV. 393) – ezért a mennyiségi, matematikai aspektus mindig jelen van a stíloselemzésben, még akkor is, ha számítások, statisztikai adatok nélkül végezzük az elemzést. „Mert hiszen ilyenkor is azt vizsgáljuk, ami a szövegben markáns módon van jelen, aminek túlsúlya a szövegnek sajátos jelleget ad.” Az egzaktitás igényével lehet csak felszámolni a hagyományos elemzési eljárások impresszionizmusát. Több szerző hangsúlyozza, hogy ilyen módszerrel is azt kell megvizsgálni, ami a szöveg egészében jellemző, ami stilisztikailag releváns. Ki kell választani a jellemző és valóban közvetlenül megszámlálható elemeket. „Jelentősen növekszik az ilyen leírások értéke, amelyek a stilisztikai hatást a nyelvi normától való eltérésként tartják számon – mondja Markiewicz – mikor a szókinccs, a szóképzés és a mondattan terén a szelektív (és az elimináló) tendenciákat veszik tekintetbe, tehát például a „kulcsszavakat”, azaz az átlagosnál gyakoribb kifejezéseket vagy az adott író által előnyben részesített szintaktikai szerkezeteket. Néha ilyen megfigyeléseket viszonylag könnyen el lehet végezni figyelmes többszöri olvasás során, rendszerint azonban ezek töredékesek, és nem rendelkeznek kielégítő bizonyító anyaggal. Statisztikai érvényességgel való felruházásuk fárasztó számolgotást igényel, ami egyébként csak megfelelő konfrontációs anyag alapján lehetséges” (i. m. 81). Tehát Markiewicz is helyesnek látja, ha nem pusztán becslés alapján hivatkozunk a relevánsnak vélt stilisztikai eszközök gyakoriságára. A számszerű vizsgálat alátámasztott elemzésnek megvan az a pozitívuma, hogy az intuitív módon megsejtett összefüggéseket (a kellő alapossgal elvégzett vizsgálat után) megfelelő táblázatokkal, mutatókkal egyértelműen, világosan és meggyőzően ki lehet fejezni. Sőt: olyan tények is kiderülhetnek, amelyek „figyelmes többszöri olvasás során” sem tűnnének fel. Mindamelllett a dolog másik oldalát sem hallgathatjuk el, amint Zsilka Tibor is hangsúlyozza: „az egzakt vizsgálat sem lehet célravezető, ha a kutató teljesen kizárja az intuíciót, s a szöveghatás és az empátia

figyelembevétele nélkül fog hozzá a stíluselemzéshez. Ebből adódik, hogy a szövegről kapott egzakt eredmények elsősorban konkrét érvekkel, bizonyítékokkal vértézhetik fel a kutatót. Mindazonáltal a számok a szöveg értékére vonatkozólag csak magyarázatot adhatnak, rámutathatnak a hatás okaira, de semmiképpen sem lehet segítségükkel pótolni a kvalitatív elemzést. A statisztikai eredmények, számadatok így jobbára állításaink verifikálásához szükségesek” (Zsilka i. m. 11).

Helyesen állapítja meg Nagy Ferenc, hogy a becslésből eredő megjelölések nem alkalmasak az egybevetésre. Meg kell határozni az „átlagos” és az „elég nagy” eltérés értékeit (NytudÉrt. 83. 38).

Zsilka Tibor, a kvantitatív stilisztika ismert művelője sem titkolja el, hogy ez a módszer sem mindenható. Lássuk, mások milyen megszívlelendő tanácsokat adnak helyes alkalmazásához. Szathmári István főként a hangtani, verstani és szókincstani területek vizsgálatára tartja alkalmasnak a statisztikai, matematikai módszereket, és – Wilhelm Fuchsszal, Josef Lauterrel egyetértve – nagy körültekintésre int a szempontok megválasztásában: „Ha a kiválasztott szempontok impresszionisztikusak, akkor a kvantifikálás semmivel sem teszi egzaktabbá a vizsgálatot: az eredmény impresszionisztikus marad” (NytudÉrt. 83. 38). Markiewicz is a lexikális részek mennyiség elemzésére tett kísérletet tartja jelentősnek, a Zipf-törvény, P. Guiraud módszereinek alkalmazását az irodalmi szövegek elemzésében (i. m. 87).

A statisztikai adatok a mű művészi értékét nem mutatják meg. Horváth Mária tömör és tárgyilagos értékelése szerint: „mindenféle matematikai módszer csak része lehet egy a Szabolcsi Miklós vagy Török Gábor vizsgálataihoz hasonló, körültekintő, komplex elemzésnek, de semmi esetre sem helyettesítheti és nem is pótolhatja azt” (A stílusvizsgálat főbb módszereiről. In: *Stil. elemzési tájékoztató és szöveggyűjtemény.* 1976. 15). Herczeg Gyula is úgy véli, hogy egyelőre keveset mondanak a stilisztikai jelenségekről közölt matematikai eredmények (A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. 10).

Miklós Pál elismeri, hogy az egzakt vizsgálatok segítenek feltárni a költői nyelvnek titkait, de nem hallgatja el, hogy „a mű csakis az interpretációjában (ebben a lényegét tekintve szubjektív eljárásban) él és tölti be lényegi funkcióját. A mű nem arra való, hogy méricskéljük – az olvasót sosem fogjuk rávenni erre –, hanem arra, hogy élvezünk, ez pedig a szubjektum jelenléte és működése nélkül elképzelhetetlen” (A számok és az irodalomtudomány. Helikon, 15: 415).

A matematikai-statisztikai módszerektől való idegenkedés okait és tényezőit Mistrik a következőkben foglalja össze; érdemes idézni, mert a kérdéskör legátfogóbb kifejtése: „1. A kiválasztott mennyiségi mutatót gyakran elszigetelten értelmezik és értékelik, pedig a szöveg helyes jellemzése csak az adatok összessége alapján és a szövegkörnyezet figyelembevételével lehetséges; 2. a matematikai mutatót kritériumnak tartják, holott csak egy

bizonyos minőség jelzője, amely kiindulópontul szolgálhat a szöveg elemzésénél; 3. nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a nyelvi elemek stilisztikailag többértékűek, és hogy két különböző szituációban egy és ugyanazon elem kétféle, akár egymással ellentétes jelentésben is funkcionálhat; 4. a szöveg nyelvi oldalát gyakran anélkül jellemzik, hogy figyelembe vennék a nyelvi oldal és a nyelven kívüli tényezők kölcsönhatásában létrejött kapcsolatokat; 5. nem veszik tekintetbe, hogy egy mennyiségi vonás nem lehet a megnyilatkozás esztétikai minőségeinek mutatója. Sem az elemek változatossága vagy sztereotíp használata, sem az elemek bősége önmagában nem esztétikai kategória, és nem hordoz eleve rá jellemző esztétikai minőségeket. Ezeket a minőségeket csak akkor képviseli a nyelvi elem, amikor szövegbe ágyazódva meghatározott kapcsolatokat képez, másképp: amikor nyelven kívüli elemmel (pl. a tematikával) lép kölcsönhatásba; 6. nagyon gyakran a szövegnek matematikai-statisztikai elemzésekor mindent összeszámolnak, amit csak lehetséges. Viszont a szöveg minőségi elemzése szempontjából egyes számadatok tökéletesen irrelevánsak, mások pedig a szöveg különböző stilisztikai sajátosságainak jelölői lehetnek. Következésképp matematikai-statisztikai elemzést nem szabad vaktában végezni, bár időnként, mint ismeretes, teljesen véletlenül megállapított mennyiségi mutató is kiindulópontja lehet komoly elemzésnek.” Majd hozzáteszi: „A művészi stílusra az elemek többértékűségének szélesebb skálája jellemző, mint a nem művésziekre. Így egzakt adatok egyenletes érvényességének föltételezése hasznosabb a nem művészi szövegek elemzésében, amelyekben a nyelvi elem stilisztikai értéke sokkal élesebben és egyértelműbben korlátozott, mint a művészi szövegekben. Ugyanezért az elemzésben nagy jelentősége van a reprezentatív komplexum kiválasztásának, e komplexum viszonyának az eredeti komplexumhoz, és a szubjektív stílussteremtő tényezők általános felfogásának (A nyelvtudomány ma. Bp., 1973. 462–3).

Nem fogadható el tehát teljesen Zsilka Tibor álláspontja, amely szerint a reprezentatív minták helyett „kisebb, de egységes lezárt struktúrák” kvantitatív elemzése célravezetőbb „Egyrészt azért, mert így induktíve szintén elérhető, hogy az elemek (események) nagy száma alapján kapjuk meg a vizsgált jelenség relatív gyakoriságát és valószínűségét, másrészt mert ezzel lezárt struktúrák matematikai elemzése is elvégezhető” (i. m. 46).

Ez az okfejtés akkor volna helytálló, ha 1. rendelkezésünkre állna olyan, nem művészi szövegeken alapuló reprezentatív felmérés, amely stilisztikailag differenciálatlan, és így a nyelvi átlagot képviselve összehasonlítási alapul szolgálhat; 2. a vizsgált író, korszak, stílusirány stb. is megfelelő reprezentatív mintával feldolgozott állapotban volna, s az egyes művek ezzel összevethetők volnának.

A mondattani jelenségek statisztikai vizsgálatában figyelembe kell venni, hogy stilisztikai értékelhetőségüket némileg korlátozza az a tény, hogy a mondat közlésegyeség, a szövegnek alapegysége: stilisztikai értékének megállapításakor nem lehet elszakítani a szövegtől/szituációtól és a nyelven kívüli tényezőktől.

A különféle mondatformák a legkülönbözőbb tartalmak hordozására alkalmasak, ugyanaz a mondatszerkezet tehát többféle stílushatást kelthet (vö.: Herczeg Gyula: A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. ÁltNyTan. XI. 141).

A fenti körülmények óvatosságra intenek az adatok felhasználásában, illetőleg megkívánják, hogy az eredményeket a közlés oldaláról vizsgáljuk. Másrészt viszont a mondat szerkezeti formák történetileg változó kategóriák: kialakulásuk, elterjedésük és háttérbe szorulásuk jellemző lehet egy-egy korszakra, korstílusra, stílusirányzatra, műfajra stb. Ily módon tehát, ha körületekintően választjuk meg a vizsgálandó mondatformákat, azok előfordulási arányai jól jellemezhetnek valamely szöveget, sőt valamely stílusirányt stb. is. Tudjuk azonban, hogy ez nem jelent teljes (nyelvi) leírást – nem regisztráljuk minden nyelvi szint adatait –, mégis sokat mond ennek a közvetlenül a szöveg alatti szintnek a pontos jellemzése.

A korszakok, irányzatok, műfajok, szerzők stílusának jellemzésére megfelelő mennyiségű (reprezentatív) minták feldolgozása szükséges. Szólni kell ezért arról is, mi a jelentősége e (stilisztikai) vizsgálatokban a számítógép segítségével vételének. Kétségtelen, hogy a számítógép – az emberi munkához viszonyítva – hallatlanul gyors teljesítményekre képes, s az információknak nagy tömegét tudja feldolgozni, az adatok olyan tömegét, amelyet más módon nem lehetséges összeszámolni, viszonyítani, számításoknak alávetni. Ahhoz azonban, hogy a gépnek megfelelő utasításokat adhassunk (ez rendkívül fontos, hiszen a gépek „az utasításokat betű szerint követik ... a gép nem csal, ahogy az elemző ember tenné” (Garvin, Paul: A számítógép a természetes nyelv vizsgálatában. In: A nyelvtudomány ma, 193), óriási előkészítő munkára van szükség, a szempontok tüzetes átgondolására, az anyag pontos előkészítésére. „...a stílus részben mennyiségi- leg, részben minőségileg determinált és a stílus azonosítása, leírása és értékelése olyan folyamatok, amelyek megkívánják az analitikus és szintetikus gondolkodás bonyolult összekapcsolását. A gondolkodás terén semmi sem helyettesítheti az emberi elmét, de azt a mechanikus munkát, amely a stílus azonosításához, leírásához és értékeléséhez szükséges, leghatékonyabban a számítógépek segítségével lehet elvégezni. Ez azért van, mert ezek a folyamatok mind komprehenzivitást, adatok óriási halmazának kezelését, mind intenzitást, sokrétű, dinamikus elemek egész részletes összeállítását követelik” Karl Kroeber szerint (Helikon 15: 393).

A számítógép – célszerű használatában és fejlett szinten – már nemcsak az adatok rendszerezésében és a jellemző értékek számításában, hanem az anyaggyűjtésben is részt vehet. A matematikai statisztika szerint 10–20 000 értéket tartalmazó – vagy annál nagyobb – adathalmaz számítógép nélkül nem dolgozható fel. A fentieket összefoglalva hangsúlyoznunk kell, hogy a teljességre törekvő stilisztikai elemzés nem lehet kizárólag kvantitatív módszerű, ez ugyanis még akkor sem ad teljes képet, ha az összes nyelvi szint

adatait regisztrálja. Mindamellet az egzaktság igényével fellépő elemzésnek fontos tartozéka a kvantitatív vizsgálat. Az azonos szempontok szerint végzett ilyen egzakt vizsgálatok eredményei egybevetésre alkalmasak, nem haszon nélkül való tehát őket közzé tenni.

Ha a vizsgálat nem terjed ki minden nyelvi szintre, a legjellemzőbb képet a szövegről mondatainak minősítése adja, hiszen a mondatok közlésegségek, meglétük elengedhetetlen szövegsajátság, a szöveg alatt közvetlenül elhelyezkedő szinten állnak. Kvantitatív feldolgozásuk nem jelenti azt, hogy a szövegből kiragadott, attól elszigetelve szemlélt egyedi mondatok egyedi „stilisztikai szerepét” néznénk, hanem éppen egészében tekintjük át a szöveget, különféle mondatainak, mondatszerkezeti formáinak előfordulási arányaiban. Ha a kiválasztott körön (itt: a szöveg mondatain) belül mindent vizsgálunk, a fölöslegesen részletező pozitivizmus hibájába esnénk, és áttekinthetetlen adat-tömeg jönne létre. Ezért fontos, hogy kellő körültekintéssel válasszuk meg a vizsgálandó típusokat, a szempontokat olyan módon határozzuk meg, hogy jellemző adatokat nyújtsanak a szövegre, a szerzőre, a műfajra, az irányzatra, a korszakra stb. így a szövegfajtákon felmért gyakorisági adatok megmutatják egyrészt a szóban forgó nyelvi formának a kifejezésben betöltött helyét, értékét, másrészt a vizsgált szövegek stílárús milyenségét, a szerzők, a műnemek, a műfajok stílárús jellemzőit. A nyelvhasználat közös vonásaiból körvonalazódik egy-egy korszak stílárúsának számos lényeges tulajdonsága (bár az ún. stílárúsirányzatot nem kizárólag a nyelvi tényezők adják). Ha – akár egy rövid korszakon belül is – diakróniában vizsgáljuk bizonyos nyelvi formák meglétét vagy hiányát, illetve előfordulási arányait, kirajzolódik a fejlődési vonal.

Az elméleti fejtegetéseknek gyakorlati alkalmazásban való illusztrálása e rövid tanulmány keretében nem lehetséges, néhány jellemző adatot azonban be tudok mutatni a vázolt módszerrel készült nagyobb dolgozatom anyagából. Vizsgálati anyagom terjedelme folytán reprezentatív korpusznak minősül, s mivel részegységekből: novellákból, valamint három regényfejezetből áll, ezeknek eredményei egymással, valamint a teljes anyagból számított átlagokkal is szembesíthetők.

	Bekezdés	Mondat- egész	Mondat- egység	Szövegszó
Mikszáth-elbeszélések	2874	5703	13365	62858
Jókai-elbeszélések	204	341	1208	6472
Petelei-elbeszélések	355	1125	2221	9469
Krúdy-elbeszélések	155	569	1380	7859
Móricz-elbeszélések	395	800	1945	9102
Kaffka-elbeszélések	185	672	1533	8364
Mikszáth-regényrészletek	359	872	2195	10344

Mikszáth műveinek kritikai kiadása „Elbeszélések” ciklusának kialakításában a szerkesztőknek nehézséget okozott, hogy a művek egy részének szépirodalmi vagy publicisztikai jellege nem különül el határozottan. Az átmeneti műfajiságú írások hovatarozását részben az egykorú kötetbeli megjelenések műfaji besorolása szerint végezték el. (Krk. 27. kötet. 231.) A kvantitatív vizsgálat eredményei további érveket szolgáltathatnak a műfaji minősítéshez.

Az általam feldolgozott írások közül kettő van, amelynek novella mivolta kétséges: „Az újságfaló” és a Sárospatak című, ez utóbbi a „Magyarország lovagvárai” című kötet egyik darabja. „Az újságfaló” a karcolatnak, tehát a publicisztikai írásnak, a Sárospatak pedig az ismeretterjesztő cikknek határvonalán áll.

Ha összevetjük néhány adatukat különböző típusú, de jellegzetes Mikszáth-novellák adataival, valamint a harminc feldolgozott Mikszáth-novella összesített átlageredményével, kitűnik, hogy több szempontból is mérhető, sőt számottevő, szignifikánsnak mondható különbség van köztük.

A mellékelt táblázatban a szövegszók számának adatait tartalmazó oszlopokat megvizsgálva feltűnik, hogy a 30 novella mondategységeinek szószámátalaga 4,76; ez Nagy Ferenc adatával összevetve jellegzetes egyezést-hasonlóságot mutat. Nagy Ferenc „Kriminalisztikai szövegnyelvészet” című monográfiájában (Bp., 1980. 35) tíz, különféle műfajba tartozó szöveg adatait közli. Az értekező próza, a műszaki szövegek mutatói lényegesen különböznek a szépirodalmi szövegektől. Az általa vizsgált novella mutatója 4,58 – a regényrészleté 4,85. Ezekről az értékektől is, a Mikszáth-novellák átlagától is, az egyes jellegzetes Mikszáth-novellák értékeitől is „Az újságfaló” és a Sárospatak mutatói térnek el lényegesen, azaz az átlagot egy egésznél nagyobb mértékben haladják meg. A többi szövegnek az átlagtól való eltérése (akár pozitív, akár negatív irányban) minimális, egy-két tizednyi értékű. Hasonlóképpen eltérő értéket mutat a két írás mondategységei szószámának szórásértéke is a Mikszáth-novellák egyébként meglepően homogén szórásértékeitől: azokban 2–7, 2–8 között húzódik az a szószámhatár, amelyen belül a mondategységeknek kétharmada elhelyezkedik, „Az újságfaló” és a Sárospatak megfelelő értéke 3–9. (Ezek természetesen kerekített számok.)

A bekezdéseinek és a mondategységeik hosszúsága is jellemző valamely szövegre. Az utóbbit fejezi ki a Deme-féle szerkesztettségi mutató (Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp. 1971. 136–61), melyet a mondategységek és a mondategységek hányadosaként kapunk meg. Hasonlóképpen kiszámítható a bekezdések szerkesztettsége is. „Az újságfaló” bekezdései és mondategységei szerkesztettebbek, mint a többi novelláé: hosszabb mondatokból és bekezdésekből áll a szöveg. Úgy látszik, a 2,3–2,4 körüli szerkesztettségi mutató bizonyos típusú novellisztika egyik jellemző jegyének tulajdonítható: a Mikszáth-novellák 2,39-es átlagán kívül emellett

szól vizsgálatomban a Móricz-novellák 2,453-as, a Kaffka-novellák 2,302-es értéke. Nagy Ferenc (Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. MNy. 79: 31) szerint az általa elemzett századforduló kori novellák ilyen mutatója 2,36. P. Eöry Vilma (Különböző típusú novellák mondatstruktúrái. MNy. 79: 167) Tamási Áron novelláit vizsgálva 2,4-es eredményre jutott. (Ez az utóbbi adat annál is érdekesebb, mivel a Tamási-szövegek egyéb mutatóik tekintetében nagyon is eltérnek a többitől.)

Cím \ A vizsgálati szempont	A szövegszók száma a mondategységekben			Szerkesztettségi mutató	
	Átlag	Eltérés	Szórás-érték	Mondategység	
				bek.	mondat
Sárika grófnő	4,92	+0,16	2,87	4,3	2,4
Az újságfaló	5,85	+1,09	3,38	10,8	2,6
A pénzügyminiszter reggelije	4,31	-0,45	2,19	4,1	1,9
A kaszát vásárló paraszt	4,01	-0,75	2,18	3,2	1,9
Sárospatak	6,11	+1,35	2,99	4,6	2,2
A Plutó	4,87	+0,11	2,86	4,9	2,4
A ló, a báránka és a nyúl	4,52	-0,24	2,68	4,3	2,2
A 30 Mikszáth-elbeszélés átlaga	4,76			4,8	2,39

Szervetlen egységek %		Igeneves szerkezetet tartalmazó mondategységek %		Igei állítmányú mondategységek %		Névszói és névszói-igei állítmányú mondategységek %		Narratív szövegrész %
5,6	-0,69	1,4	-0,24	70,9	-2,73	15,7	+3,47	60,5
2,0	-4,29	4,0	+2,36	66,9	-6,73	22,5	+10,27	86,8
4,3	-1,99	0,9	-0,74	69,7	-3,93	10,3	-1,93	65,8
6,1	-0,19	1,4	-0,24	75,6	+1,97	9,9	-2,33	34,6
2,4	-3,89	4,9	+3,26	78,1	+4,47	14,7	+2,47	86,6
7,8	+1,51	1,9	+0,26	75,7	+2,07	10,4	-0,03	43,2
5,6	-0,69	0,5	-1,14	75,3	+1,67	10,2	-2,03	55,6
6,29		1,64		73,63		12,23		

„Az újságfaló” és a Sárospatak a mondataikban fellelhető szervetlen egységek kis számában, valamint a mellékmondat értékű igeneves szerkezetek magas arányában is eltér a többi Mikszáth-novellától, feszesebb, kevésbé életszerű, élőbeszédszerű a szövegezése

azoknál. Az eddigi adatokhoz hozzátehetjük, hogy hiányzik belőlük a mikszáthi epikának jellegzetes szövegsajátsága: a közlésformák gazdagsága és mozgékony változtatása is: több mint 80%-ban narratív jellegű a szövegük. Így „Az újságfaló” – témája alapján is – inkább időszerű kérdéssel foglalkozó karcolat, tárcacsevegés, mint novella, a Sárospatak pedig az ifjúsági ismeretterjesztő irodalom körébe sorolható, nagyobb joggal volna helyük ilyen alapon a kritikai kiadás „Cikkek és karcolatok” ciklusában, mint az elbeszélések között. Íme tehát egy példa arra, hogy a kvantitatív módszer segíthet a műfaji árnyalatok megkülönböztetésében és a határkérdések megoldásában.

(Magyar Nyelvőr 1986: 161–169.)

Írányzati és stílusjegyek Babits „A gólyakalifa” című regényében

Károly Sándor bizonyította be meggyőzően 1977-ben, az Ady-centenárium alkalmából írt tanulmányában (Károly 1977), hogy Ady prózája és lírája egységes, nyelvben, stílusban, tematikában egyaránt. „A próza és a vers Adyja ugyanaz. Ugyanaz a szenvedély, élet, sors jelenléte mindkettőben” – írja. Nem minden költő életművében van ez így, de ha elolvassuk J. Soltész Katalin Babits-könyvét (J. Soltész 1965), annak többek között az is érdekes tanulsága, hogy Babits lírai és szépprózai műveinek stílusában számos könnyen kimutatható hasonlóság fedezhető fel, nemcsak a szóhasználat és a mondatfűzés tekintetében, hanem a képek alkotásában, sőt néha még a hangszimbolika és a kifejező hangváltozások megjelenésében, az alliteráció kedvelésében is. Szóképek meglehetősen nagy számban fedezhetők fel Babits prózai alkotásaiban is, és néhol feltűnő a regények egy-egy képeinek egyezése valamelyik lírai vers szóképével. A „Kártyavár” c. regényben – írja (J. Soltész 1965. 316.) – ugyanúgy festi a villamos robogását, mint a „Haza a telepre” c. versben; „A gólyakalifa”-ban megjelenik a vele egykorú „Atlantisz” egy hasonlata („A tenger, mint egy óriás szerpentintáncosnő, ütemre zilálta bőséges, végtelen, áttetsző selymeit.”) Az „Atlantisz” részlete:

„a halál ... áttetsző üngben mulatoz, követve a víz ütemét. Játszik selyem kék fordraival és táncos ősz ütemére szerpentin táncosnő gyanánt az óceáni zenére.” /i. m. 292./); az „Elza pilóta” háborús víziója a háborúellenes Babits-költeményekkel rokon (i. m. 289.) stb.

Ilyen alapon feltételezhetjük, hogy a Babits-költemények eszméi és gondolatai, valamint különféle irányzati és stílusjegyei fellelhetők a szépprózai alkotásokban is, bár az irányzati és stiláris jellemzők bizonyára kisebb számban, a műfaj jellegéből következően kevésbé sűrítetten. „A gólyakalifa” című, 1913-ban megjelent, tehát az első Babits-verseskötetekkel egykorú regényt (Európa Kiadó, Bp., 1957. 7–133.) ebből a szempontból végigolvasva feltűnik, hogy a regény nyelve rendkívül gazdag, a részleteket, árnyalatokat finoman, hangulatkelten érzékelteti, „elegáns és szellemes, ideges és érzékeny, élvezet és érzéki, finomságokra és ritkaságokra vágyik, szigorúan személyes élményekből, a magány és intimitás tapasztalataiból, a túlfinomult érzékek és idegek észleleteiből indul ki. (Hauser 1980. 33.) Az idézett jellemzést a szerző általában az impresszionizmusra érti, jól illik azonban „A gólyakalifa”-ra is. Amellett nyelvi ábrázolásmódjára jellemző bizonyos összemosódottság, nem dolgozik az író éles kontúrokkal. Ez az utóbbi sajátosság impresszionista hatást kelt.

Az említett „összemosódottság” a regény egyik szövegszerkezeti jellegzetességén figyelhető meg. A párhuzamosan futó kettős cselekmény: az egyik, a „valóságbeli” – Tábor

Elemérnek, a gazdag, művelt, tehetséges, mindenki által kedvelt úrifíúnak, a másik az „álombeli” énjének, a néven nem nevezett, nyomorgó, szerencsétlen sorsú asztalosinasnak, majd írnoknak a története. A „két” cselekmény váltásai az ellentét szövegszervező elve által szövegegységekre bontják a regényt, ezek az egységek azonban a határainkon nem különülnek el egymástól mereven: összefolynak a határvonalak. A regénynek a „határokra” eső szövegrészeiben gyakori az úrifíú és a szegény írnok „személyének” mondatonként való cseréje, ezekben fordul elő gyakran az első és harmadik nyelvtani személy felcserélése. (L. pl. a 89, 90–99. stb. lapon.)

A szövegsajátság, amelyet összemosódottságnak neveztem, kezdetben – a 2–6. részben – a „valóságos” és az „álombeli” jelenetek széles határsávjain jelentkezik, a jelenetek egyébként éles ellentétben állnak egymással, a 7. résztől azonban a két ellentétes világ egyre inkább egymásba fonódik, s végül már szét sem választhatók egymástól.

A szövegszervezés fő elve, az ellentét természetesen fakad a cselekménybonyolítás módjából, jóllehet maga a cselekmény nem Babits leleménye: régi mese – a színes mesevilág iránti vonzalom, annak felhasználása korábban a romantika, majd a századforduló modern irányzatai körében nem ritka, különösen a szecesszió kedvelte a mesei színeket.

Az elbeszélő nézőpont a regény szövegében úgy változik, hogy Táborny Elemér és névtelen álombeli énje egyaránt egyes szám első személyben beszéli el élete történetét, így a szövegnek egészében monológ, helyenként, mivel a hős asszociációi merészen követik egymást, belső monológ jellege van. A „két” főszereplő egyéniségének, környezetének, életkörülményeinek, a velük való történéseknek ellentétes, de párhuzamosan futó („ellenpontoszó”) volta ellenére, sőt a részek – később bemutatandó – bizonyos stílusbeli különbségei ellenére stiláris egységesség jellemző a regényre. A személyváltások alkalmából Táborny Elemér egyes szám, harmadik személyben említi álombeli megfelelőjét, és viszont. Ezeket a személyváltásokat az átképzeléses előadás egy sajátos válfajának tekintjük. „Csúnya voltam (valóban, ebben az életben csúnya voltam), nőket nem ismertem, és pénzem nem volt: így érzékiségem sötét, magányos, éhes érzékiséggé vált, mely örökké gyötrött, mintha két lekötözött barmot éles ösztökével ösztökélnék.

„*S jaj, a tiszta és nemes Táborny Elemérnek álmaiban legdurvább, legutálatosabb vágyak, a legperverzebb gondolatok lappangtak.*

Minden, minden borzasztóan összevágott. Kísérteties pontossággal illeszkedtek két életem legkisebb mozzanatai egymás fölé.” (87. l.)

„Bementem a hivatalba, és ledőltem a ripszdíványra. Vasárnap volt délfele: üres volt minden. Émelyegtem, és a kényelmetlen, nem fekvésre szánt kanapén alig tudtam elaludni. De aztán elaludtam.

Elemér pedig nemcsak egész éjjel: egész nap is aludt a vonaton, közbe-közbe mindig felrövidva. Estére Velencébe értem, hajóra szálltam.” (100. l.)

„Egy kis időre elszenderültem, és most a díjnok ébredt fel a kényelmetlen hivatali díványon. Rögtön ki kellett rohannia: az ő gyomra is fel volt keverve a részegségtől. Aztán ledőlt megint, buta, boros álmra. Ekkor Elemérnek kellett kirohannia a fedélzetre.” (101. l.)

„Etelka olyan bizalmasan néz rám nagy bársony szemeivel. Hosszú pillái a lelkemet cirógatják. Ezeknek a pilláknak árnyékában el tudnám tölteni az életemet.

Aznap – vagy vasárnap – hogy mondjam ezt? *a díjnok a hivatalban, a tollat rágva, elgondolkozott.* Eszébe jutott kínos gyermekkor, az anyja, az asztalosműhely, mindaz, amit elhagyott. Milyen iszonyúnak tűnt fel akkor minden, pedig bizony ott kellett volna maradnia, önállóságra vergődni, meggazdagodni lassan, mint más iparos, megházasodni. És akkor megátkoztam Táborny Elemért és elő-elővillanó, csábító, csaló álmomat, mely elégedetlenségbe, vágyakba, félelmekbe és bűnökbe vitt.” (110. l.) Stb.

Említettem már, hogy a regény „két” egymással kontraszthatásban lévő, „ellenpon-tozó” cselekménye ellenére is egységes, s a Babits-versekkel rokon stílári tekintetben. Az egységesség mellett érdekes különbségek vehetők észre a „valóságbeli” és az „álombeli” jelenetek szövegrészei között. Olyan, mintha a stílus támogatná, saját eszközeivel is sejtetné azt, amit a szereplő néha, szóval is kimond: melyik hát, az „igazi”, és melyik az „álombeli” élet, illetve: a rút, rossz „álom” a valóság, s a gyönyörű, simán folyó „valóság” az álom. „Elemér élete, gyermekkori világa egyértelmű, szinte minden ellentmondástól mentes. Már ez jelzi, hogy tulajdonképpen nem is valóságos világ ez, hanem nem-valóságos, az álmovilág teljesen valószínűtlen egyértelműségével csillogó valóság” – írja Farkas Ferenc Babits-tanulmányában (Farkas 1970. 60); az álmováló, álom–élet notívum jelentkezik itt, mint a XIX–XX. század fordulóján sok más költő művében, sőt már az 1849 utáni költői alkotásokban. A századforduló világának ellentmondásossága, az élet dekadens szépsége és sejtelmessége, megoldhatatlan ellentmondásossága fejeződik ki finom művészséggel, amit bizonyos stílári eszközök „ellenpon-tozó” szövegbe szerkesztésével is támogat a költő.

Ilyen a színnevek és színmegjelölések szövegbeli előfordulása. A kontraszthatás felfedezhető a szövegrészekben.

A „valóság” – Táborny Elemér környezetének – „képeiben” az *arany, ezüst* színmegjelölés, a fehér; a pasztell színeket és a halvány átmeneti színeket (*rózsaszín, szürke, ezüstszürke, kékesfehér, sárgászöld*) jelölő szók és a határozatlanabb színmegjelölések (*sötét, halvány*) gyakoribbak; az írrok „álombeli” történetében jobbára a *piros, zöld, sárga, kék* erőteljes, tiszta színei fordulnak elő, érdekesen, stílári eszközzel erősítve a „valóság” álomszerűségét (mégsem elmosódott voltát), és az „álombeli” környezet vaskos, naturális jellegét egyfelől, másfelől pedig a „valóságos” környezet túlfinomultságát és az „álom” durvaságát.

A *vörös* és a *piros* ott jelenik meg Táborny Elemér történetében, ahol a cselekmény szerint énye és egyénisége egyre jobban összemosódik a gyűlölt írnokéval. A *vörös* és a *piros* az érzékiesség, a vadság és a láz színe a tartózkodó, mindenben banálistól irtózó Babits szövegében.

A kisebb szövegegységen, illetőleg mondaton belüli színtkontraszt a nagyobb érzelmi átélést jelző és tragikusabb részekben jelentkezik: „Itt a halál lakik, *fehér* márványok és *fekete* ciprusok.” (75. l.) „És az élete mind *vörösebb* és lázasabb. Eleméré pedig most *szürke* és magányos...” (103. l.)

A színnevek többféle, sokszor erősen eltérő, olykor szimbolikus vagy allegorikus értelmet kapnak. A *szürke* nemcsak a színtelenség, jelentéktelenség hordozója (l. a fenti idézetben), hanem a választékos, finom környezetet, ízlést is festheti; pozitív hangulati tartalmú szinonimája, az *ezüst* pedig a regény leggyöngédebben ábrázolt alakjának, nennének vezérmotívumként felfelbukkanó színe.

A *fekete* – amely egyébként a „valóság” és az „álom” szövegrészeiben hasonló arányban fordul elő – negatív hangulati hatása mellett (a gyász, a halál jelzésére, l. fenti) igen alkalmas a déli temperamentum és a déliesen erőteljes színtkontraszt kifejező bemutatására is: „Leányok jöttek, magas, karcsú munkásleányok aranybarna fürttel, fekete szemekkel, nagy, rojtos *fekete* keszkenőben.” (74. l.) Stb.

A századforduló irányzatainak (az impresszionizmusnak, az expresszionizmusnak, a szimbolizmusnak) kedvelt kifejezőeszközei a színek – az irodalomban a színnevek –; Babits színtkultuszát mutatja, hogy jellegzetes, egyéni képzett szavai alapjául is választ színnevet, a regényben ilyen a *barnáskodtak* igealak (idézi J. Soltész 1965, 155.) és a *narancsos* melléknév (uo. 157. l.).

A stiláris kontraszt további forrásaként Babits a nyelvi rétegekben rejlő ábrázolási, környezetfestési lehetőségeket használja fel. Táborny Elemér világának leírásában – akár az elbeszélő, akár a szereplők szövegét nézzük – a legválasztékosabb, legigényesebb irodalmi nyelvi szókinccs jelenik meg, emellett helyenként a szalonnyelv kifejezései bukkannak fel: *bonne* (10. l.), *donzsuán*, *toalett* (‘öltözék’) (66–67. l.), *szalon* (72. l.), *parfüm* (100. l.) stb.

Az inas, illetve a nyomorúságos díjnok létének jelzéseként fellelhetjük a vulgáris, sőt durva szavakat, kifejezéseket: „Hozzáálltam a *subickoláshoz*” (24. l.) – „Ne kertelj, *apukám*. Hát mennyivel akarod kezdeni, drága *apukám* (50. l.) nem családtag férfi, fiatalember lekezelő megszólítására – „hentereg, mint a disznó” (23. l.) – „fene a pofádba”, „te *disznó*” – „te *tetves*” (24–25. l.) „Nagy *röhögés* volt” (25. l.); az argó szavai: – Mit rontod az én gseftemet? – rivallt rá. – Te kitanítottad az én palimat? ...

– Jobb lesz, add meg az ötven *vasamat* – morgott vissza a másik.

Most *megfroclizlak a tyúkomért.*” (51. l.); káromkodások: „A Krisztusát annak a kölyöknek” – „Az *apád istenit*” (23. l.); nyelvjárási alakok és tájszók: ümög, vóna, vánkosciha

stb. A nyelvi rétegek szavai mint környezetfestő szavak a regény megjelenítő realizmusához járulnak hozzá, helyenként naturalista színeket is keverve a palettára.

Hasonlóképpen sajátos szövegszervező szerepet kapnak a regényben a szóképek és hasonlatok: használatuk, előfordulásuk feltűnően különbözik a „valódiságbeli” és az „álombeli” részekben, erősítve e részek stílárius ellentétét anélkül, hogy az átmenetek elmosódottságát befolyásolná vagy megszüntetné.

A metaforák, szinesztéziák, hasonlatok adta finomság, színpompa, érdekesség a Táborny Elemér (valóságosnak mondatt) életét ábrázoló szövegrészeket jellemzi, stílárius eszközzel ismét alátámasztva azt, ami a szövegben szóval is megfogalmazódik: talán ez az álom, és az írnok szürke, nyomorult élete a valóság. Ugyanis az írnok életfolyását ábrázoló részekben ritkábban akad egy-egy metafora vagy hasonlat, a Táborny Elemér történetét továbbvivő részleteket pedig gyakran díszíti, kifinomulttá, sőt túlfinomulttá, dekadenssé, álomszerűvé teszi a benne fel-felvillanó kép. Egyedül a metonímia, illetőleg az azzal rokon szinekdoché gyakoribb az „álombeli” szövegrészekben, mint Táborny Elemér történetének leírásában; hozzátehetem még, hogy az előforduló metonímiák általában köznyelvi eredetűek és hatásuk: szinte nem is érzékeljük képi mivoltukat.

E képek egyébként általában nem tartoznak a bonyolult, többszöri síkváltással létrejött, kombinált képek közé, érzékenységük, kifinomultságuk a fogalmak sajátos kapcsolódásának tudható be. A képeket alkotó szavak tárgyi tartalmuk szerint emelkedettebb, a mindennapinál éteribb – ezért is álomszerűbb – valósághoz tartoznak.

Ide vonható metaforák, megszemélyesítések: „Mert az egész *világ* egy *kép* volt nekem, egy gyönyörű kép, és sokszor arra gondoltam, hogy csak álomkép az egész...” (18. l.) „Az édes *alvás*, a *vigasztaló*, *gyógyító dajka rém* és *ellenség* volt nekem.” (103. l.)

Egyik-másik kép anyagát a művészet, a kultúra területéről veszi, fokozva a szöveg finom választékosságát, a századfordulóhoz kötve a művet: e korszak irányzatai – az impresszionizmus, a szimbolizmus, a szecesszió – azzal is megérettették művészetkedvelésüket, esztétikai érzékenységüket, hogy képeikben gyakorta megjelentek a művészet tárgyai, fogalmai: „A szemek különösen távol álltak egymástól, s maga a gondolatlanság adott nekik mélységet, valóban ő *szfinksz volt titok nélkül, medalion ereklye nélkül.*” (96. l.)

A természeti tájnak művészi tárgygyal – a 18–19. században, a rokokó, a biedermeier korában divatos ábrázolási móddal – való azonosítása a szöveg elvont, álomszerű jellegét erősíti: „Édes, gondosan kivágott árnyképet mutatott a táj. Különös kék papirosra volt ragasztva ez a *sziluettkép.*” (20. l.) Stb.

Az asztalosinas-írnok nyomorult világát, sivar „álombeli” környezetét vaskosan reális metaforás összetételek festik: „De távol előttem *kéményerdő* hajlott nagy füstlombokat ...” (48. l.)

A szinesztéziák ismét a gazdag, művelt környezet biedermeieres finomságát mutatják: „De a legezüstösebb a lelke volt, a hangja a lelke csengése, a mosolya a *lelke fénye*. Nekem úgy tetszik, mintha még a neve is, ahogy otthon hítták, a *nenne* szó ellenállhatatlan halk ezüst fények és csengések képzetét idézné fel...” (11. l.)

Velence mesevilágát érzetik meg: „a napsugár *halkan csobogott* rézsút a pínia csúcsára.” (75. l.) Az Accademia Galleria képein „a régi festékek *ezüstszürke csöndje*”. (73. l.)

Táborny Elemér környezetét, világát érzékeltető hasonlatok anyagához a költő sokszor merít a kultúra élményvilágából:

„Ez aprófürtös, rózsaszínű virágokat hajtott, és keresztül-kasul belepték a méhek, és az *egész bokor zengett, mint egy templomi orgona*.” (10. l.) „*A tenger, mint egy óriási serpentin táncosnő, ütemre zilálta bőséges, végtelen, áttetsző selymeit*.” . (71. l.) (Vö. Bev.) „Valóban olyan volt ő, *mint a Csönd tündére*...” (73. l.) „*Kicsiny, színes és ritka volt a kert, mint egy ritka drágakő ezen a nagy ékszeren, Velencén*” (75. l.)

„A tarkaság, a színes fény, a zene, szép női formák *elfedték az emlékeimet, mint ahogy a lepedőre vetített kép elfedi a vászon pecsétjét, szennyét*.” (95. l.)

Máshol a művelt Táborny Elemér vergődését ábrázolják a műveltségi hasonlatok:

„S úgy *váltogatta* egyik életem a másikat, éj a napot, mint a *laterna magica gyorsan ide-oda tologatott képei váltják egymást*. Elaludtam, és elpattant Táborny Elemér egész élete, *mint a kép a vásznon*: másik kép jelent meg. De ezek a képek nem maradtak külön: utószíneket hagytak egymáson, ezzel elrontották egymás színhangulatát, és *az egész életem olyan volt, mintha két zenekar különböző zeneműveket egy bozasztó hangzavarrá összejátszana*.” (93. l.)

Babits lírai költeményeinek jellegzetes nyelvi megoldásai itt az *epikai* szövegtagolás szolgálatában állnak, s az „álom” és a „valóságos” élet szövegegységeinek elkülönülése – szimbolikusan értelmezve – „Babits felfogásában az élet és a művészet két egymásnak teljesen ellentmondó világot” jelenti (Farkas 1972. 72.), jelzi a századelő életérzését, a belső világba való menekülést, azt a hangulatot, melynek hű kifejezéséhez hozzátartozik a disszonancia, annak a felismerésnek eredményeképpen, hogy az élet csak a gyermeki képzeletben árnyéktalan idill és zavartalan harmónia.

A regényt tehát nem sorolhatjuk egyértelműen a századelő egyik irányzatába sem: többféle irányzati jegy fedezhető fel benne. Fantasztikuma, a hasonmásmotívum feldolgozása romantikus vonás (Rába 1903. 94.), az úri környezet festése, a műveltségi motívumok szecessziós, impresszionista hatásúak, impresszionista vonás (mint fentebb utaltunk rá) szövegszerkesztésében is fellelhető. A regény néhány motívuma mögött pedig olyan bonyolult többértelműség, mély tartalom húzódik meg, amely a szimbolista lírához közelíti a mű e részleteit.

Irodalom

1. Farkas Ferenc (1972): A kettős viszonyulás kérdése Babits Mihály életművében. It. LIV. 63.
2. Häuser Arnold (1980): A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Gondolat Kiadó.
3. Kardos Pál (1972): Babits Mihály. Gondolat Kiadó.
4. Károly Sándor (1977): Ady prózája és lírája. Nyr. 101. 269–286.
5. Rába György (1983): Babits Mihály. Gondolat Kiadó.
6. J. Soltész Katalin (1965): Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó.

*(Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.
Új sorozat 19. kötet. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis,
1989. 43–51.)*

Móricz Zsigmond: Esőleső társaság

Az 1929-ben keletkezett, először a Nyugatban közölt (22. évf. 575–88) elbeszélésről kevés megjegyzést találunk az író életművét vizsgáló irodalomtörténeti feldolgozásokban, elemzése azonban megjelent a „Miért szép” sorozat novellaelemző kötetében (Gondolat, Bp. 1975. 135–48), Vajda Endre tollából. Béládi Miklósnak az a jellemzése, melyet a kisregényeket elemezve fogalmaz meg, e novellára is érvényes: „lassú sorvadás, belső zavar, kielégületlenség, lelki börtön, bénítóan alacsony életforma. Hozzáidomulás a kunsági Góbi-sivatag levegőjéhez, lomha élettempójához, melyet a szokások, viselkedési formák, a társasági együttélés régi szabályai, virtusok, mulatozások nemcsak hogy elviselhetővé tesznek, de képesek még arra is, hogy vonzóvá stilizálják, a veszendőt” (Értékváltozások. Bp., 1986. 117). Schöpflin Aladár szerint Móricz műveiből „megkapjuk a magyar alföldi élet teljes lélektani és társadalmi képét”. Nem a táj érdekli, hanem az életstílus, a lelkiállapot. (A magyar irodalom története. 1937. 230–1.)

Valóban a Kunság adta az élményt a novellához. Kisújszállási ihletésű, miként – Szathmári István szíves közlése szerint – a Kamaszok, valamint a Kerek Ferkó, a Vidéki hírek, az Úri muri, a Forr a bor, a Bál – amint Czine Mihály írja (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1966. 66); Czine azt is tudja, hogy a főszereplő nyugalmazott ezredes figurájának mintája Móricz kisújszállási magántanítványa, aki felnőttként hadbíró ezredes lett, és kedélyes, jó humorú úrként ismerték. (Egyéniségének vonásait az Úri muri Csörgheő Csulija is örzi.) (Czine: i. m. 74.)

Nagy Péter állapítja meg, hogy a novella szinte az 1928-ban írt „Úri muri” önálló életre kelt darabjaként hat, közeli rokona az 1926-ban megjelent „Kivilágos kivirradtig”-nak, keletkezési sorrendjük jelzi, hogy azok témájának újabb feldolgozása. Itt azonban a cselekmény nem torkollik tragédiába, s a szereplők sem az önpusztító fajtából való vad, mulató, túlfűtöttek erotikus emberek. A vidámságnak tartalma: csak a bajokkal nem szembenézni, mert úgyis tehetetlenek vagyunk. „Ugyanakkor ezeknek az alakoknak a megrajzolása érezhetően igaz alkotói örömet okoz az íróknak. A halálharang állandóan a társaság fülébe cseng: mindnyájan érzik, hogy a föld kicsúszik alóluk, hogy fiaik már legfeljebb festeni fogják azt a földet, melyet apáik elherdáltak. S a végzet ellen már nem is küzdenek: még ha valamelyikük látja is a megoldás lehetőségét, tudja, hogy öntözéssel újra versenyképessé lehetne tenni a földet, már energiája senkinek sincs a megvalósításra: fatalistán várják a véget” (Nagy Péter: Móricz Zsigmond. 1962. 267–8).

Halványan felvillan annak a Thomas Mann-i gondolatnak a csírája, mely szerint a gyakorlati életre képtelenné váló „fiak” művésszé válnak – az azonban homályban

marad, igazi művészek lesznek-e, az ahhoz elengedhetetlenül szükséges tehetséggel és művészi érzékenységgel, vagy csak művészkedő dilettánsok.

Anélkül, hogy az irányzathoz tartozást értékmérőnek tekinteném, szólni kell róla. Az elbeszélés a realista novella hatását kelti, benne századunk modern irányzatainak színei alig fedezhetők fel. A társadalmi valóságot ábrázolja, nem elvont etikai problémát jelenít meg; mégsem a külső történés a fontos, hanem – a társadalmi folyamatok, a „magyar ugar” ábrázolása mellett – a lélekállapot megmutatása a fő cél, annak a festése, hogyan hat a bajok, a reménytelen helyzet felismerése a szereplőkre.

A novella nem szimbolikus értelmű, mégis fel-feltűnik több mozzanatában az elvonatb, szimbolikus értelmezés lehetősége. Ilyen eleme, amely ezt lehetővé teszi, a címe is: *Esőleső társaság*. Ez a cím nagyon informatív: van benne szubsztancia jelentést (*eső, társaság*), akcidencia jelentést, azon belül cselekvésjelentést (*leső*) hordozó elem – ha a denotatív jelentést nézzük – ezek a jeltárgy megnevezésével közvetlenül (azaz nem névmási módon) utalnak a valóságra (vö. Károly S.: *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. 71); másrészt a jeltárgyak jelentéséhez jelviszonyjelentés is társul: tehát már a jelkapcsolatok jelentése vizsgálendő. A valóság viszonyoknak megfelelően az *esőleső* összetételben a *leső* utótag cselekvésének objektuma az *eső*, s az *esőleső* tárgyias összetétel mint minőségjelzője kapcsolódik a *társaság* taghoz.

A cím első eleme, az *esőleső* szó szójátékszerű, az álikerszavakra emlékeztet a formája (hasonlóképpen, mint az „Úri muri” a „Kivilágos kivirradtig”, valamint az ugyancsak 1929-ben keletkezett novella, a *Cserebere játékos címei*). E színessége és tartalmassága ellenére sem csak tárgyiasan tájékoztató és hangulatkeltő funkciójú ez a (nyelvi formáját tekintve) jelzős szerkezet, bár az elsődleges, szó szerinti értelmezése is lehetséges a novella alapján, hiszen szereplői kesernyés tréfálkozással így nevezik magukat, hanem általánosabb, szimbolikus értelmű: jelképe lehet a tehetetlen, cselekvésképtelen, csodavárázó magatartásnak. Móricz 1930-ban megjelent elbeszéléskötete címeként is használta ezt a címet, ez jelzi, hogy mélyebb, általánosabb érvényűnek tartotta e novella szereplőinek keserűség-tréfás megjelölésénél. Találó, figyelemkeltő, kitűnő cím.

Hasonlóképpen benne rejlik a szimbolikus értelmezés lehetősége a novella befejezésében:

„Az égen sötét felhő kezdett emelkedni.

– Eső lesz, eső – kiáltottak fel.

Kimentek az udvarra, lesték az eget.

A város felől jött a nagy felhő, komoran, vastagon.

– Ez nem eső lesz, hanem vihar – mondta az erdélyi úr.

Aggódva, gondterhes arccal néztek a jövőbe.

– Már nekünk úgysem tehet kárt. Az a fő, hogy legalább hoz egy kis csapadékot...”
(214) 501–220 (508)¹¹

A részlet a konkrét és az átvitt értelem, értelmezőség közt ingadozik. Enyhítő, frissítő, életet adó esőt várnak – helyzetük javulását, feszültségeik oldódását várják – a novella szereplői; s e változás, úgy hiszik, ellenkezőjébe: viharba csap át. A felszínen az elsődleges jelentések dominálnak. Azonban konnotációt rejt a *nagy felhő* után álló, két extraponált, jelzői értékű határozó (*komoran, vastagon*); hátravettségük folytán – az előttük érvényesülő beszéd-szünet által is – nagyobb súlyt kapnak. A jövő vészjósló előjeleként figyelik őket az „esőlesők”. Úgy látszik, nem is eső lesz, hanem *vihar*. A szó magában hordozza a pusztító hatású, nagyfokú zavar, heves kitörés konnotatív jelentését – itt talán a társadalmi folyamatokra is értve. Kettős jelentésű tehát a befejezés. Vajda Endre „nagyon átlátszó szimbólum”-nak tartja (i. m. 148).

Nagy Péter szerint – kora irodalomértelmezésének megfelelően – határozottan a forradalom képét idézi fel (i. m. 268). Ezt a túlzóan kategorikus értelmezést azonban bizonyosan túlhaladta az idő.

Realista hatású a novella abban a tekintetben is, hogy lineáris benne a cselekményvezetés módszere, ezzel összefüggésben a tér és az idő is a létezés természetes keretétül szolgál.

Nem válik itt sokértelművé a tér, nem bomlik fel az idő: a cselekmény egy nap néhány órájában játszódik le, azonos helyszínen: a nyugalmazott ezredes alföldi tanyáján. Nincs a novella szövegében olyan elem, amely a napszakot meghatározná (az évszakot ismerjük, meleg, napsütéses nyár, dinnyeérés ideje); leginkább délutánra gondolhatunk, ezt sugallja a színek tompasága, a mozdulatok nyugalma. Ezen az összhatáson néhány élénk szín (a háziasszony római vörös ruhájának említése) és élesebb fény sem változtat: a *sistergő napfény* szinesztézia melléknévi igeneve nem mozgalmas hatást vált ki, hanem a tűz, a forróság képzetét idézi fel. A pontos napszakmegjelölés elmarad, hiszen ebben a környezetben összefolyik az idő, szinte nincs is jelentősége.

Ha cselekményről beszéltem, pontatlanul használtam a fogalmat: a novella szereplőinek sorsát, életét befolyásoló történések nem a novella helyszínén és idejében mennek végbe, hanem a szereplők elbeszéléseiben jelennek meg. A tulajdonképpeni „cselekmény” egyszerű és jóformán történés nélküli: vidéki urak – földbirtokosok és nyugalmazott katonatisztek –, rokonok, barátok (az „esőleső társaság”) ellátogatnak az ezredes tanyájára, ott beszélgetés közben felidézik a múltat (a dicső, nagyerejű „nagyapák” idejét), valamint a jelen tragikus eseményeit, s sorsuk kilátástalanságán, tehetetlen cselekvésképtelenségükön – melyet részben helyzetük, részben személyiségük idéz elő – egyre jobban elkomorodnak. Ennek

11 A szövegrészletek idézésekor a bekezdés- és mondatzámot jelzem. V. R. R.

kifejezése a novella záró mozzanata. Szó sincs tehát csattanós, anekdotikus novellavégről. A novella szerkezetébe nem vonul be az anekdota, bár anekdotikus történetek megjelennek az elbeszélés szövegében. A szereplők természetes anekdotázó kedve azt a felszíni harsány vidámságot teremti meg, amely alatt sötét és komor reménytelenség húzódik. Ez az ellentét, kontraszt tehát a novella egyik fő szövegszervező elve.

A novella mélyén elkeseredettség, komorság lappang, a felszín azonban tréfás, vidám. A szereplők el-elmondanak egy-egy anekdotát, sőt az író a nevetés cselekvését – szokatlan módon – lépten-nyomon megnevezi az elbeszélés szövegében, igaz, fokozatosan csökkenő számban, jelezve a hangulatváltást.

Az elbeszélés 210 bekezdésében, illetve 508 mondategységében a következő előfordulásai vannak a 'nevetés' kifejezésének, természetesen mindig az elbeszélő narrációjában, sokszor idéző mondategységben: *nevetett* (5/7), *összenevetett* (9/16), *(szólt) nevetve* (14/23), *nevettek* (15/25), *nevetett* (17/28), *nevetett* (27/47), *nevetett* (29/50), *nevetett* (30/53), *nevettek* (32/64), *nevetett fel* (35/72), *nevetett* (39/79), *felkacagott* (41/84), *nevetni* (43/86), *nevetve* (48/99), *mosollyal* (60/121), *mosolygott* (70/139), *nevetett fel* (80/180), *nevetés* (80/183), *kacagott* (86/198), *nevettek* (88/204), *nevetés* (89/207), *nevetve* (97/235), *felkacagott* (89/235), *mulattak rajta* (102/244), *nevetett* (103/247), *nevetett* (103/247), *nevetett* (103/250), *nevetés* (103/250), *nevetni* (103/251), *kitört a vidámság* (105/255), *nevettek* (105/ 256), *nevetéssel* (107/259), *nevetve* (110/266), *nevettek* (117/283), *nevetésük* (119/286), *sistergő vidámság* (124/397), *nem nevettek* (152/365), *felnevetett* (161/403), *nevetett* (161/404), *mosolyogtak* (181/433), *nem tudott nevetni* (181/432), *felnevetett, ahogy kínjában nevet fel* (199/467), *készerűen mosolyogtak* (201/473), *nevettek, mosolyogtak* (203/483), *mosolygott* (211/498).

A szövegben – mint látható – fokozatosan csökkennek a vidámságra közvetlenül utaló kifejezések, sőt a novella végén negatív (tagadó) értelművé válnak.

Az ellentét mint szövegszervező elv nemcsak hangulati síkon van jelen (oly módon, hogy a fent jelzett hangulati ellentét a felszíni vidámság, tréfáság és a szereplők valóságos lelkiállapota, levertsége között mindvégig érezhető), hanem a novella szerkezetében is felismerhető. A novella két részét a cselekmény is elkülöníti: az első részben „Borbéj Laci naccságos úrék” a tanya vendégei, a második részben az „esőleső társaság” is megérkezik. Az 508 mondategésznyi szövegből 286 mondategésznyi – az első rész – folyik le kellemes, mindennapi társalgással, felszínes társasági csevegéssel, anekdotázással, nosztalgikus emlékezéssel. Még a dicső nagypapa elkövette gyilkosságnak (a kovács halálának) felidézése is csak múló árnyék, eltűnődésre való alkalom a derűsnek látszó képen. Azonban ezzel mégis feltűnik a műben a halál motívuma. A második részben megjelennek az „esőlesők”, s tragikus hírt hoznak, Péter halálát jelentik be. („Szerencsétlenség történt” – 287. mondat.) Ez a hír a maga közvetlen közelségében érinti a szereplőket: a halál már nem

időben és érzelmileg távoli történés: rokonuk, barátjuk, kortársuk a – valószínűleg ugyancsak meggyilkolt – Péter és a valószínű gyilkos, a fia. A döbbenet a párbeszédet komolyabbá, komorabbá változtatja, s ilyen is marad a zárórészbeli megnyilatkozásokig, amelyek ismét felszínesek, „lesz, ami lesz” életérzést sugallnak. A halál élménye – mint a háború utáni válság éveiben, illetőleg a családi tragédiát (az író feleségének öngyilkosságát) követő időben keletkezett Móricz-művekben oly sokszor – itt is meghatározó fontosságú.

Mindamellet az elbeszélés nem válik zárt, szoros szerkezetű alkotássá, mindkét részben előfordulnak olyan részletező, a cselekményt előre nem vivő mozzanatok, amelyek szétesővé teszik (bármennyire kitűnően érzékeltetik is az alföldi urak életstílusát, tapintható közelségbe hozzák a környezetet, érzékeltetik annak ízeit, „atmoszféráját”), s csak részben vannak hasznára a műnek. Ilyen például a mégoly jóízű, sok finom megfigyelést tartalmazó, de hosszas (tizenöt mondategésznyi) párbeszéd a pávákról (111/267–116/282).

A névadás jelzi, hogy az író messzire el akarja kerülni az anekdotikus elbeszélő modor különöségeit. Szereplőinek nevei jellemzőek, köznapiak, amellet családias-vidéki hangulatúak. A novellának vannak valódi és csak említett szereplői; „valódiak” a *Borbély*-unokatestvérek: közöttük az ezredes egyéniségének megfelelően a *Bódi* családias-vidéki beceneven említik, szólítják – ez talán a *Boldizsár* vagy a *Bódog* becéző alakja –; a főszereplőnek nemcsak keresztnéve: családi neve is bizonytalan: talán *Borbély*. Miért is kellene pontosan néven nevezni: ebben a környezetben mindenki jól ismeri. *Borbély Laci naccságos úr* az ezredes unokatestvére, még a cselédek is a dzsentriknek kijáró állandósult beceneven emlegetik; *Jolánka*, az ezredes fiatal kedves felesége, bár fővárosi lány, neve nem üt el jelenlegi környezetétől, századeleji hangulatú. Az „esőleső társaság” tagjai közül egyénibb, rangosabb, s – úri mivoltát is jelezve – valószínűleg a származás helyére utaló nevet visel *Kondorossy királyi kamarás*; *Áronffy*, az erdélyi báró neve is jellegzetes. A színesebb, érdekesebb egyéniségek azonban a novellában a „közönségesebb” neveket viselő *Borbélyok*, valamint *Pali bácsi*, az „édes tréfájú ember”.

A cselédség tagjai is gyakori, nem egyéni alakú nevet viselnek: *Mihály bácsi*, *Kis Gáspár*, *Julis*, *János*.

Azok a szereplők, akiket csak említenek a novella alakjai, hasonló neveket kapnak. A családhoz-rokonsághoz tartozók: *Borbély Kálmán*, *Borbély Gáspár* (a híres nagyapa), *Kun Péter* gyakori magyar nevek viselői: előkelő mivoltukat kifejezi a családhoz tartozás. A szomszéd birtokosok elegánsabb, ritkább, jellegzetesebb nevek tulajdonosai: *Mády Gergely*, valamint a mikszáthi névadásra emlékeztető *Patonyay*, az idegen tőkepénzes *Marbergh kormány-főtanácsos*; az ő neve a nép száján mindjárt *Merber*-re egyszerűsödik: Móricz tudja, hogy a vegyes hangrendű szót tiszta hangrendűvé „szépíti” a népnyelv hangtana.

A terjedelmes novella viszonylag tehát kevés nevet tartalmaz (a kilenc szereplő mellett tizenhat személyt említenek még néven), s azok sem a különösségükkel hatnak. (Egyedül a rendőr – talán népetimológiás? – csúfneve, a *Górkakas* egyéni és feltűnő.) A földrajzi nevek pontosan lokalizálnak: *Nagykunság, Berettyó, Tisza, Szolnok, Túr* (Mezőtúr), *Debrecen*; közülük a *Gáborás* talán költött név. Ez a névhasználat is az anekdotától való eltávolodás jele.

Az elbeszélés szövegszerkezetében nem érvényesül a novella műfajának klasszikusan jellemző szerkesztésmódja – a vonalas szerkezet, a csúcspont felé törés, a meglepő fordulattal, csattanóval, kiélezett poénnal, újdonsággal, fordulóponttal való lezárás. (Vö. Baránszky Jób László: A novella műfajának jellemző jegyei 385; Voigt Vilmos: Szegmentszekvencia-típusok a négy novellában. 106. In: A novellaelemzés új módszerei. Bp. 1971.) Ám ha azt a szerkesztési formát keressük, amelyet Balázs János van Dijk nyomán az elbeszélő művek szövegszerkezeti modelljeként (szuperstruktúrájaként) tart számon, már van bizonyos hasonlóság (Balázs János: A szöveg. Bp. 1985. 333):

- a bonyodalmat megelőző állapot leírása (expozíció),
- a bonyodalom elmondása (komplikáció),
- a változás eredménye vagy következménye (megoldás).

Igaz ugyan, hogy itt a változás lelki-hangulati síkon megy végbe, s következménye sem tétben, cselekvésben nyilvánul meg. Kétségtelen, hogy új helyzet áll elő a szereplők életében, vagy legalábbis tudatosodik bennük helyzetük. Az egyensúly ugyanis már az elbeszélés kezdetén is csak látszat, s a végére sem jön létre. Igaz, valódi törekvés nincs rá, csak erőtlen, egy-egy pillanatra felbukkanó gondolatok valami változtatás irányában. A szereplők tudják, hogy nem szabad csak az „esőt lesni”, mégsem tesznek, nem tehetnek mást.

A befejezés levert, reményvesztett hangulata nagyrészt a szereplők párbeszédében fejeződik ki. Ez a párbeszéd hangsúlyozottan köznapi, kisstílvú, frázisszerű; a közhelyek alacsony nyelvhasználati szintjén mozog: *hol leszünk mi már akkor* (207/493), *mondok valamit* (208/493), *kisiklott emberek klubja* (209/495), *eljár az idő klub* (209/446), *Zörgő csontú fráterek társasága* (210/497), *Temetőkerülők és kriptaszökevények szentegylete* (210/499); jelezve a hangulati, vitalitásbeli hanyatlásukat, hiszen az *esőleső társaság* elnevezésében még volt egyéni szín és lelemény, jóllehet már ez is tehetetlen életformát tükrözött.

A novella realista jellegét erősíti, hogy az elbeszélő előadása részletező, alapos: pontos, egészében és részleteiben is elképzelhető a környezet, az alakok rajza realitásában tökéletesen hiteles, létszerű, mint a novella egyik kezdő bekezdése, a helyzet érzékeltetésében:

„Mihály bácsi a szalmát takarította a hosszú fészernél, amit a marhák szédültak. Csak odapillantott hetvenhét esztendősi zsíros kalapja karimája alól, s azt mondta dűnnyögve:

– Úgy látom, méltóságos uram, a Borbély Laci naccságos úr lesz a. Mert kaptás a rudas.” (3–4/4–6.)

A környezet rajzában:

„A ház előtt egy régi, félig kiszáradt öreg eperfa állott, az alatt volt egy óriási kerek asztal, amelynek a fedőlapja, boldog ifjú éveiben a katolikus templom toronyórájának számlapja volt, most inkább csak a pulykák találkozóhelye, úgyhogy a vendéget a kis tornác asztala mellé ültették” (21/41).

A szereplők leírásában:

„Az ezredes nagyot nevetett, s tiszta boldogság volt az arcán. Az arca már kisdíák korában csak a jóérzésekre volt berendezve. Hamvas, puha, foltos-piros volt azelőtt, de most is még sok volt benne a gyermeki bájból. Nagyon jól állott neki, ha nevetett; volt egy foga, az egyik szemfog, amelyik ferdén nőtt egy kicsit, s különösképpen kecsessé tette a nevetését. Öröm volt vele együtt nevetni” (103/247–251).

Ez a részletekre is figyelő előadásmód azonban nem az anekdotázó elbeszélő bennfentes mindentudása, ellenkezőleg, a – néha kedves, sőt kedélyes – részletek arra valók, hogy erőteljesebben lejátszódják a felszín és a valóság ellentmondásosságát.

A részletező leírások, jellemzések mégsem teszik a szöveget kifejtetté: nem ezekben a realitásukban megragadó képekben van a novella lényege, hanem a „magyar ugar” s a magyar úri réteg sivár, vidékiesen elmaradott, ebből az állapotból kibontakozni nem tudó életének ábrázolásában. A magyar élet metszete ez, szűkebb tér-, idő- és társadalmi dimenzióban, mint a nagy regény. Ezért eltér a racionálisan-tárgyiasan fejtegető prózától, eluralkodik benne a párbeszéd, s megjelenik az elbeszélő szövegén belül több átmeneti közlésforma: kapcsolt egyenes beszéd („Mondta is a minap az egyik ember, *hogy: de keserves gyümölcse van ennek a fának!*” (31/62.)), szabad függő beszéd (nagy számban); ezért kevés a reflexió: az elbeszélő közvetlen véleménynyilvánítása; hangulati érzékeltetés útján világosodik meg a novella lényege. A szereplők hangulatváltozása, az, hogy az álvilágosságot is feladva kénytelenek ráébredni valódi helyzetükre, közvetve: az ő párbeszédekben jelenik meg, nem az elbeszélő szövegben.

A mondategység szerkezeti típusaiból

		Egész szöveg		Elbeszélő		Szereplők	
Részle- tezve	1. Az összes tagolatlan és állítmány nélküli mondategység	116	8,4%	14	3,2%	98	13,8%
	Indulatszóból álló tagolatlan mondategység	12	1%			12	1,7%
	Megszólításból álló tagolatlan mondategység	37	3%			37	5,2%
	Egyéb mondatzóból álló tagolatlan mondategység	9	0,7%			9	1,3%
	Odaértett állítmányú tagolatlan mondategység	49	4%	14	3,2%	31	4,3%
	Állítmánytalan tagolatlan mondategység	4	0,3%			4	0,6%
	Szerkesztett tagokból álló felkiáltó mondategység	5	0,4%			5	0,7%
	2. Igei állítmányú mondategység	937	76,6%	374	85,2%	515	72,1%
Részle- tezve	3. Névszói állítmányú mondategység	63	5,2%	9	2,1%	45	6,3%
	4. Névszói-igei állítmányú mondategység	51	4,2%	15	3,4%	34	4,8%
	5. Az összes hátravetett részletet tartalmazó és nominális mondategység	37	3,2%	16	3,7%	16	2,2%
	Igei állítmányú mondategység	23	1,9%	9	2,1%	9	1,3%
	Önállósuló hátravetett résszel						
	Névszói-igei állítmányú mondategység	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	Nominális mondategység egy névszóból	6	0,5%	2	0,5%	4	0,6%
	Nominális mondategység jelzős névszóból	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	Nominális mondategység határozókból	2	0,2%	2	0,5%		
	Nominális mondategység jelzőkkel és határozókkal	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	6. Az összes halmozást tartalmazó mondategység	16	1,4%	8	1,8%	6	0,7%
7. Igeneves szerkezetet tartalmazó mondategység	2	0,2%	2	0,5%			

A tagmondatok száma

1 tagmondatos	174	34,3%
2 tagmondatos	156	30,7%
3 tagmondatos	75	14,8%
4 tagmondatos	48	9,4%
5 tagmondatos	33	6,5%
6 tagmondatos	8	1,6%
7 tagmondatos	12	2,4%
9 tagmondatos	1	0,2%
14 tagmondatos	1	0,2%
Összesen:	508	100,1

Az elbeszélés szövege szinte a drámai műnemhez áll közel, nemcsak a szereplők beszédének információgazdagsága, hanem mennyiségi aránya folytán is. A szövegnek csaknem 60%-át (58,4%) a szereplők beszéde teszi ki, ez 714 mondategységből áll. (Ez az arány a „nagyon párbeszédes” novellatípusra jellemző. Ha nem is igazolásul, csak összevetésül álljon itt néhány adat: 30 – általam vizsgált – Mikszáth-novellában a szereplők beszédének aránya: 30,86% – ebből 4 novella mutat 60% körüli arányt (Látogatás egyik alakomnál 60,5%; A kaszát vásárló paraszt 65,4%; A kormány támaszai 59,9%; A patrónus 67,8%). Két Móricz-novella adata kiegészítésül: A tűznek nem szabad kialudni 53,6%; Az éneklő kutya 10%.) Ezek nagyrészt pergő, egy-két mondatos párbeszéddek:

„– Dinnyét hoztam, Bódi.

– Dinnyét? ... Nagyon jól van a.” (10/17, 11/18–19.)

Másrészt terjedelmes „elbeszélések”, „monológok”:

„– A gábrási útba vót a. Mikor onnan jöttek a szekerek, meg innét mentek a Gáborásba, akkor eltértek a gátra, mer csak ott lehetett keresztülmenni, mer abba az időbe, ha a Berettyó kiöntött, csupa mocsár vót a határ ... Hát, hordás vót, a tésúr kinn vót a szekerekkel. Osztán mikor fel akart hajtani a gátra, látja...” stb. (79/166–169.)

A szereplők beszéde – ez is az ábrázolás realitásához tartozik hozzá – természetesen magán viseli az élőbeszéd jellemző vonásait: a tagmondatok rövidek; tagolatlanok és hiányosak is vannak köztük. Az erős nyelvjárásiasság naturalista vonás.

Sőtér István hivatkozik Móricz Virág közlésére arról (Gyűrűk. Bp., 1980. 145), hogy édesapja az írógép mellett hangosan próbálta, mondta, majd hogyanem énekelte, vagyis: eljátszotta mondatait – sok mindent megmagyaráz a párbeszédeknek s általában az elbeszéléseinek élethűségéből. Valóban életszerűek, élőbeszédszerűek az elbeszélő közlései is, a következő táblázatokban közölt adataim jelzik ugyan a közlésformák különbségét, de azt mutatják, hogy nem éles a különbözőségük.

A novella stílusára jellemző adat, hogy mind a 9, mind a 14 tagmondatos mondat olyan szabad függő beszéd, amely belső szorongást, töprengést, sőt eseményt mond el erős érzelmi átéléssel (137/334–335).

A mondategység szavainak száma

	Egész szöveg	Elbeszélő	Szereplők
1. Átlag	4,68	5,35	4,22
2. Medián	4	5	4
3. Leggyakoribb érték	4	4	4
4. Szórás	2,60	2,86	2,33
5. Legmagasabb érték	19	19	16
6. Az egyszavas mondatok	90 7,4%	11 2,5%	79 11,1%

A mellérendelő kapcsolatok száma

Elbeszélő: 117 26,7%

Szereplők: 157 22%

Az elbeszélő és a szereplők szövegegységei szóhasználatukban is szembeötlő különbségeket mutatnak. Sebestyén Árpád „A boldog ember” tájnyelviségét kutatva (A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben, MNy. 18: 9–39) megvizsgálta a leggyakrabban előforduló, szituatív erejű határozószók alakváltozatait, a mutató névmások, az *és*, *s* kötőszó, a *mert/(mer)* kötőszó előfordulását, valamint az *e* hang kiesésével fellépő pótlónyúlást az igékben, névszókban. Az *ő* módszerét átvéve a vizsgált novella 1–150. mondatában az efféle alakoknak a következő előfordulásait figyeltem meg. A példák, adatok jelzik a szereplők beszédének elkülönülését az elbeszélő szövegtől, ugyanakkor megmutatják, hogy az „úri” és a „paraszt” szereplők e novellában nem beszélnek teljesen „más nyelven”: az urak beszédét is színesítik nyelvjárási vonások, miként a „rokon műben”, az „Úri muri”-ban is, ott főként Csörgheő Csuli, Borbíró beszédét.

Az elbeszélő szövegében az írott nyelvi *s* kötőszó fordul elő (4/5, 5/7, 5/8, 14/23, 17/28, 19/31, 20/38, 46/92, 53/109), a normatív *aztán* (67/136) és *földes* (19/36).

Az urak beszédében *mán* (‘már’) (2/3, 7/14, 38/78), *osztán* (38/78), *a* (mutató névmás) (11/19, 31/60, 34/66, 36/74, 37/77), *dógára* (7/14), *Bódi*², (10/17, 34/69, 40/83), *föd* (28/49, 29/50), *nyócvan* (29/51), *vót* (34/70, 34/71 71/140), *szógált* (36/74, 54/110), (60/122) népnyelvi alakok jelentkeznek, de a vizsgált jelenségen belül a köznyelvi *gyümölcsös* (31/54, 31/57) is.

12 Ha a Bódi a Boldizsár becéző formája, akkor érvényes az alak tájnyelvi minősítése, ha azonban a Bódog név változata, akkor már nem táji alak.

Paraszt szereplők beszédében népnyelvi formák: *a* (mutató névmás) (4/5, 31/58, 74/145), *oszt* ('asztán') (74/150), *vót, vótam, vóna* (74/147, 74/148, 74/149, 74/150), *szógáltam* (55/111); de előfordul *mert* (74/150), *gyümölcsös, gyümölcsse* is (31/58, 31/62), ez utóbbiak a köznyelvvel egyező alakok.

A novellában megjelenő további nyelvjárásiasságok (az ízés, a tájszavak – *kaptás, suska* –, az iktelen igék ikésen ragozott felszólító módú alakjai (*hajcsíki!, gondoskogyíki* stb.) meghatározott nyelvjáráshoz kötik a szöveg párbeszédeit. Ez több, mint hangulati jelzés: a naturalista ábrázolásmód kelléke.

Az elbeszélés mindamellet – a fent tárgyaltak értelmében – klasszikus-realista alkotás, benne az idő és a tér a maga realitásában van jelen, a hely, az idő is meghatározott, nem bomlik fel, nem válik szimbolikus értelművé, nem is időtlen a novella. Mégis érdemes a szöveget átgondolni a következők alapján:

Műfajelméleti megközelítésben az epikai művek idősíkjai:

- az elbeszélő idő (múlt, jelen, jövő),
- az elbeszélő idő (múlt, jelen, jövő).

Az idősíkok keveredése azt jelenti, hogy az elbeszélő és az elbeszélő tárgy jelenlétének távolsága, viszonya változik: „az egész időmezője: a jelen, ahonnan az elbeszélő felidéri a múltat. A két idősíki játéka, a közöttük kompozíciós szempontból is megteremtett ellentmondás lehetőséget ad arra, hogy a várakozás és a kielégítés, a feszültség és az elnyugvás határozott tartalommal teljék meg: az elbeszélő idő fölött az elbeszélő ideje, a jelené feszül, s felsőbbbsége ellenőriz, kiigazít mindent, ami tegnapi” (Ungvári Tamás: *A regény és az idő*. Bp., 19, 103).

Az elbeszélőnek tehát perspektívája van, ahonnan a történetet nézi; ilyen alapon a szabad függő beszéd megjelenése összefügg az időkezeléssel: jellemzője a szimultaneitás. „... a narráció jelene magába foglalja a különböző perspektívák jelenét – a narrátornak és a vele egyidőben megszólaló egy vagy több narratív hangnak ... ugyanarra az eseményre vonatkozó egyidejű reagálása. A szimultaneitás lehetőségére épül a vizsgált közlésmód legfőbb stilisztikai hatása is: a tartalmi és hangulati sűrítés, tömörítés” (Murvai Olga: *Szöveg és jelentés*. Bukarest, 1980. 116).

Az elbeszélő idejéhez viszonyítva múlt időben játszódik tehát a novella cselekménye. Az elbeszélő szövege múlt idejű, ez a múlt az elbeszélő idő jelenét jelenti:

- „Az ezredes megállott a tanya sarkán. Hunyorítva nézett a távolba.
- Nézze mán, Mihály bácsi, kinek a lova az?” (1/1–2, 2/3.)

Így a szereplő – ha az elbeszélő idő jelenéről beszél – nyelvtanilag jelen időben szól. Az időváltás megfigyelésével is jól tetten érhető, hol tér át az elbeszélő szövege szabad

függő beszédbe, hol közvetíti a szereplőnek az elbeszélő idő jelenében felbukkanó gondolatait, reflexióit.

„Az urak nevettek, ők már a maguk modern szociális nevelése mellett el sem tudták képzelni az ilyent. *Pedig sokszor jön szembe székér, amit az ember szeretne felborítani*”¹³ (88/204–206).

„– Nagy baj van evvel a fiatal generációval – szóló Kondorossy, s nagyot sóhajtott. *Neki is van egy harmincéves fia, aki ma is az apja nyakán él.*

Mindnyájuknak van fia. Borbély Lacinak is van két új erkölcsű fia” (134/320–321, 135/322–323).

A fenti részlet szabad függő beszéd voltát, azaz a szereplőkhöz való kötődését az időváltáson kívül a grammatikai szerkesztés szándékolt monotóniája is jelzi: három egymást követő mondatban nemcsak a szóhasználat ismétlődik, hanem a birtoklás kifejezése is azonos módon, dativus possessivusszal történik. (Az ismétlés azonban itt ritmust is ad, tehát pozitív stílushatása is érvényesül.)

Természetesen a szabad függő beszéden belül is előfordul múlt idő, ha az elbeszélő idő múlt idejét érzékelteti. Így váltódnak az idők a következő terjedelmes részletben. Ez szabad függő beszéd, a szereplő beszédének sok jellemző vonását hordozza, kivéve az egyes szám első személyűséget.

„Neki is van öt gyermeke: három lány meg két fiú. A fiú a városi takarékpénztárnál van, s szolidan és csöndesen éldegél a szüleivel, de most rettenetes veszedelem fenyegeti a családot: zsidó lányt akar elvenni, szegény lányt, gépirókiasszonyt, aki a takaréknál volt, a szappanos zsidónak a lányát, akit már az első jelekre kivettek ugyan a takarékból, s a lány Debrecenbe ment, ahol szintén ilyen állása van a textilgyárban, de nincs vége a dolognak. A fiú minduntalan eltűnik, s ha kérdik tőle, hol járt, csak ötöl-hatol, mindnyájan tudják, apja, anyja, hogy hol volt szombaton déltől hétfő reggelig, de nemigen merik firtatni, mert amilyen csöndes a gyerek, olyan vad tűz van benne, az apja vére, aki a saját szüleit ugyanúgy csalta, mikor házasodni készült, s anyját a kétségbeesésbe kergette, hogy katolikus lányt keresett magának” (137/333–335).

Az elbeszélés továbbá nemcsak két időkategóriát hordoz (elbeszélő idő, elbeszélő idő), hanem sok helyütt megjelenik benne egy harmadik is: a szereplők az elbeszélő időhöz viszonyítva múltbeli eseményeket mondanak el, a régi múltba, a nagyapák idejébe is visszakanyarodva. Az ő elbeszélő idejük tehát a novella elbeszélő ideje, elbeszélő idejük pedig ehhez viszonyítva múlt idő. Ez a tér (helyszín) megváltozásával is együtt jár. Ily módon bármennyire történés nélküli is a novella cselekménye, mozgalmassá teszi a szöveget a sokféle váltás: változik az elbeszélő nézőpont, változik a cselekmény mozgása, változik az idő, változik a tér.

¹³ A szabad függő beszédet emeltem ki. V. R. R.

Az elbeszélő szövegét 2–3–4–5 mondatonként felváltja a szereplők párbeszéde, elbeszélése, a szabad függő beszéd stb. Ezzel párhuzamosan hol cselekmény elbeszélése folyik, hol leíró rész, majd reflexió stb. következik. Mindezt párhuzamosan az idő és a tér megváltozása is jelzi. Mivel e változások rövid szakaszonként mennek végbe, ez sajátos ritmust ad az elbeszélésnek, és stílusa igen változatos, mozgalmas, jóllehet a szó szoros értelmében vett időkeveredés, miként a századelő különféle stílusirányzatait követő szerzők műveiben oly megszokott, e novellában nem fordul elő.

Az „Esőleső társaság” elemzése alapján felvethető a sokszor felmerülő kérdés: az író korszerűségének, azaz 20. századiságának, irányzathoz tartozásának kérdése.

Barta János, Béládi Miklós az életszint, az élményvilág felől közelíti meg a kérdést. Barta „még az impresszionizmus előtti józanság” esztétikai hatását ismeri fel Móricz műveiben (Móricz Zsigmond az évszázadok közt. In: A pálya végén. Bp., 1987. 342). Úgy látja, hogy az életszint, amely műveinek világát kitölti, jellegzetesen 19. századi (uo. 339). Egy régi Magyarországot őrzött meg számunkra – veszi észre Béládi Miklós (A másik Móricz. In: Értékváltozások. Bp., 1980. 120). E megállapítások érvényesek a vizsgált novella világára is. Az élményei azonban jellegzetesen e századiak: azt jelzik, hogy a világ szorongatásában él az ember.

Móriczra kevésbé hatottak a világirodalom nagy alkotói, mégis vannak művészetének olyan vonásai, amelyek bizonyos század eleji irányzatokra, így például a naturalizmusra emlékeztetnek.

Barta János (már idézett tanulmányában) három fő jellemzőt emel ki. Szerinte a múlt századi realizmusban és a belől kisarjadt naturalizmusban „Az ember és az élet az erkölcsi eszmék s normák szintjén alulra vannak transzponálva ... természetesen és szükségszerűen hiányoznia kell az ilyen művekből a szorosabb értelemben vett szépségnek, harmóniának, az úgynevezett ideálképnek” (i. m. 340–1). Az elemzett novellára érvényes ez a vonás: szépsége, életöröme, harmóniája – mint láttuk – csak a felszín, a látszat.

A másik – Móricznál szintén fellelhető – ismérv az aprólékosság, a tényhalmaz, a tüzetes környezet- és személyleírás. A naturalizmus tényhalmazása úgy aprólékos, hogy – a tényirodalomhoz hasonlóan – alig hordoz színt, hangulatot. Barta János szerint Móricznak is vannak olyan művei, amelyek a tényirodalom határán járnak (i. m. 342), az „Esőleső társaság” azonban nem tartozik ezek közé: úgy hiteles, hogy sajátos hangulatot is hordoz.

Harmadsorban: Barta János szerint a német naturalisták eszménye volt az életszerű nyelv – különösen párbeszéd – kialakítása (i. m. 343). Móricz ebben egyedülállóan hiteleset alkotott, jóllehet nem magyar előzmények nélkül (Mikszáth párbeszédei is igen életszerűek) és nem idegen mintára. Az „Esőleső társaság” párbeszédei rendkívül életszerűek; kétségtelen, hogy a mondatszerkesztés módján kívül ennek tényezője a nyelvjárási-asság, amely – mint láttuk – naturalista vonás.

Móricz azonban nem volt naturalista. Egyetérthetünk Czine Mihállyal, aki szerint (M. Zs. útja a forradalmakig. Bp., 1960) „legyőzte a naturalista anyag költőietlenségét” (381), s túllépett a determinizmusukon (380).

Más kutatók egyéb irányzatok jegyeit is felfedezni vélik Móricz művészetében. Herczeg Gyula impresszionista jellemzőket ismer fel a Móricz-művekben, igaz, ezek csak a szövegfelületen jelentkeznek (személyek jellemzésében, tárgyak, helyszínek leírásában, a környezetrajzban). Az ilyen szövegszegmentumok mondatszerkesztésében látja az impresszionista jelleget (elliptikus szerkesztés, izolált, független főnevek stb.).

E novella elbeszélő, leíró, és jellemzést tartalmazó részeinek mondatszerkezeteiben (lásd fent) nincsenek nagyobb számban ilyen mondategységek, sőt a szereplők beszédében hasonló mértékben fordulnak elő. Ilyen módon nem igazolható tehát „impresszionista” jellegű részletek megjelenése a novellában.

Móricz nagysága és korszerűsége azonban nem az ilyen elszórtan meglevő (vagy igazán nem is felfedezhető) irányzati jegyek meglétén vagy meg nem létén múlik: nem a külsőségeken, a technikai megoldásokon. Igaza van Sötér Istvánnak abban, hogy a 20. század nagy írói „a világképben, a valóság érzékelésében újítanak” (Móricz Zsigmond és a világ szorongatása. In: Tanulmányok a XX. századról. Bp., 1980. 142).

Milyen értéket hordoz a fentiek alapján az „Esőleső társaság”? Az elmondottak szerint igen jellegzetes, (az író erős egyéniségét tükröző) Móricz-írásnak tarthatjuk. Igaz, esztétikai értékéből levon laza szerkezete, melynek folytán nincs igazi feszültsége a műnek, s így nem veheti fel a versenyt Móricz legjobb elbeszéléseivel. Művészi értéke ábrázolt világa megjelenítésének gazdagságában és hitelességében rejlik, s ennek megfelelő módon változatos és hiteles az elbeszélés nyelvi stílusa.

(Magyar Nyelvőr 1991: 192–205.)

Mikszáth Kálmán: Az öreg Prikler néni Az elbeszélés szövegstilisztikai jellemzőiből

Az 1882-ben keletkezett novella – az irodalomtörténet megállapítása szerint – Mikszáth egyik legművészebb írása, a szerző fiatalkorának személyes emlékvilágából fakad. Veres Károly személyében (bár alakján és sorsán módosított) önmagát ábrázolta, ilyen rejtett módon írva meg életének azt a szakaszát, melyben kénytelen volt megismerni a nagyvárosi nyomor mélységeit (Mikszáth Kálmán összes művei 33. Elbeszélések VII. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. 113–117. A kritikai jegyzetek: 307–311.). Az elbeszélés sötét színeit csak az átélés és az együttérzés melegsége enyhíti, a jellegzetes mikszáthi humor alig színezi, a megmosolyogtatóan különc zsáneralakként megjelenő Prikler néni figurája a novella végére meghatóan önfeláldozóvá, a maga kisemberi mértékével mérve hősiessé nő.

A novella két alakjának – egyben két kizárólagos szereplőjének – életsorsát lényeges fordulatában, illetve (Veres Károly esetében) végső kimenetelében ábrázolja a mű, erős beleérzéssel jelenítve meg mind a főváros legszegényebb rétegéhez tartozó öreg házmesterét, akinek egyetlen vágya, hogy minél pompásabb temetést biztosítson magának, mind az asszony egykori lakóját, Veres Károlyt, aki rendkívül tehetséges ifjúként indult, de kemény, tiszta jelleme nem engedte, hogy megalkuvások árán érvényesüljön, „hatalmas szavakkal ostorozta a hatalmasokat”, el kellett buknia. Valamikori szállásadónője szegényes szobájában fejezte be életét, s eltemettetéséről a jószívű öregasszony gondoskodott, megfizetve a saját temetésére gyűjtött összeget – ezzel lemondott régen dédelgetett álmáról, az előkelő temetésről.

Ennek a naiv egyszerűségében is megindító történetnek az elbeszélése igen célrötörő megszerkesztésben halad a végkifejlet felé. A novella az öregasszony szemszögéből, annak látásmódja szerint jeleníti meg az eseményeket. Párbeszéd nincs a szövegben: Veres Károly néma szereplő marad, Prikler nénié mint szereplőnek beszédét szabályos idézetként, azt bevezető **idéző mondat egységekhez** kapcsolva közli a szerző, mégis monológok: vagy nincs jelen beszédpartnere, vagy ha van – a halálos beteg Veres Károly –, nem válaszol. A magányosan élő öregasszony novellabeli beszédét nem funkciója, csupán mondatszerkesztési formája különbözteti meg tehát a **szabad függő beszéd**től. Az elbeszélő szövege és a különféle **közlésformák** a következőképpen oszlanak meg a novellában:

az elbeszélő szövege	160 mondat egység	66,4%
a szereplő beszéde	41 mondat egység	17,0%
szabad függő beszéd (style indirecte libre)	30 mondat egység	12,4%
communis opinio	10 mondat egység	4,2%
Összesen:	241 mondat egység	100,0%

Az elbeszélő szövege és a különféle közlésformák egymástól eltérő szövegrészletekre tagolják a novellát, szövege tehát nem homogén, számadatokkal is verifikálható különbségek fedezhetők fel a részletek között. Ezt most mondat egységeik szerkezetének néhány (stilisztikailag jellemző) adatával és mondat egységeik szójárával mutatom be. A táblázatokból leolvasható, hogy a novella szövegének egészéhez viszonyítva gyakoribbak a tagolatlan, a hiányos, valamint a lazább szerkezetű mondatok a szereplő beszédében és a szabad függő beszédben (ehhez számítva a communis opiniót is), ritkábbak az elbeszélő közlésében – viszont a teljes szerkezetű tagolt mondatok gyakoribbak az elbeszélő közlésében.

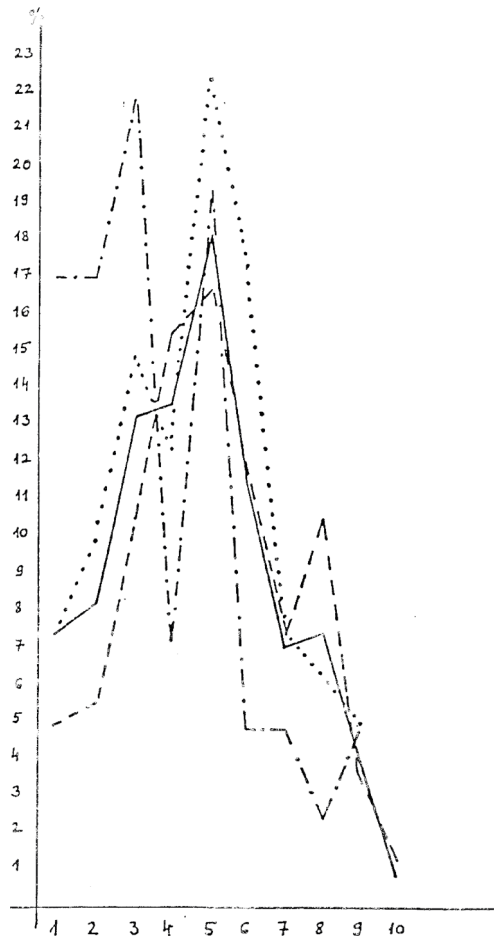
A mondat egységek szávjának számadatai (amellet különféle átlagértékei, szórásértékei) szintén markánsan mutatják a narratív részletek és a szereplő beszédének szövegezési különbségeit: a szereplő beszédében rövidebbek a mondat egységek, az 1–2–3 szavasak lényegesen nagyobb arányban fordulnak elő bennük, mint az elbeszélő részekben, sőt az átmeneti közlésformákban. A szereplő beszédében leggyakoribb érték a háromszavas (minden más részben az ötszavas) mondat egység. Kisebb a többinél a szórásérték is. (Vannak természetesen véletlenszerű jelenségek is a szójára adataiban: ilyen az, hogy a négyzavas mondat egységek olyannyira különböző mennyiségűek, mint az ötszavasak, főként a szereplők beszédében és a szabad függő beszédben.)

A novella stílusa a szövegegyeségek fent leírt különbözősége ellenére egységes és jellemzően egyéni.

A mondat egység szerkezetének adatai

A mondat- szerkezeti jellemzők	A szövegegyeségek							
	A szöveg egésze		Az elbeszélő közlése		A szereplő beszéde		Szabad függő besz. és comm. o.	
Tagolatlan és hiányos mondat egység	19	7,8%	7	4,4%	7	17,0%	5	12,5%
Tagolt, szerkesztett teljes mondat egység	209	86,9%	147	91,8%	32	78,1%	32	80,0%

A mondat- szerkezeti jellemzők	A szövegegységek							
	A szöveg egésze		Az elbeszélő közlése		A szereplő beszéde		Szabad függő besz. és comm. o.	
Lazán kapcsolódó hátravetett vagy nominális részt tartalmazó mondategység	10	4,1%	4	2,8%	2	4,9%	2	5,0%
Halmazást tartalmazó mondategység	3	1,2%	2	1,3%			1	2,5%
Összesítve	241	100,0%	160	100,0%	41	100,0%	40	100,0%

A szavak száma a mondat egységekben

	A szöveg egésze		Az elbeszélő közlése		A szereplő beszéde		Szabad függő beszéd és comm. op.	
Medián	5		5		5		5	
Átlag	5,4		6,01		3,70		4,4	
Leggyakoribb érték	5		5		3		3	
Szórás	3,22		3,45		2,22		2,01	
1 szavas	18	7,5%	8	5,0%	7	17,1%	3	7,5%
2 „	20	8,3%	9	5,6%	7	17,1%	4	10,0%
3 „	32	13,3%	17	10,6%	8	22,0%	6	15,0%
4 „	33	13,7%	25	15,6%	3	7,3%	5	12,5%
5 „	44	18,3%	27	16,8%	8	19,5%	9	22,5%
6 „	28	11,6%	19	11,9%	2	4,9%	7	17,5%
7 „	17	7,1%	12	7,5%	2	4,9%	3	7,5%
8 „	18	7,5%	17	10,6%	1	2,4%		
9 „	10	4,1%	6	3,8%	2	4,9%	2	5,0%
10 „	2	0,8%	2	1,3%				
11 „	6	2,5%	5	3,1%			1	2,5%
12 „	2	0,8%	2	1,3%				
13 „	2	0,8%	2	1,3%				
14 „	3	1,2%	3	1,9%				
15 „	4	1,7%	4	2,5%				
16 „	1	0,4%	1	0,6%				
20 „	1	0,4%	1	0,6%				
Összesítve:	241	100,0%	160	100,0%	41	100,0%	40	100,0%

Ha a szószámok adatait grafikonra vetítjük, szemléletesen megjelenik a tendencia: a szereplő beszédében a legtöbb, az elbeszélő szövegében a legkevesebb az 1–3 szavas mondat egység, magas értékek minden szövegegységben a 3–8 szavas sávban vannak, s azután erősen csökken az előfordulási szám.

A grafikonlap függőleges tengelyén a szószámok %-os értékei, a vízszintes vonal mentén a szószámok szerepelnek, csak a tízszavas mondat egységig ábrázolva a tendenciát. Az egyenes vonal a szövegegységet, a szaggatott az elbeszélő szövegét, a ponttal megszakított a szereplő beszédét, a pontozott a szabad függő beszédet jelöli.

A szabad függő beszéd és a communis opinio szövegbeli funkciójáról a következőket mondhatjuk el: communis opinio a novella két részletében, kétféle szerepben jelentkezik. Egyik megjelenésében a bevezetés elmélkedő részeihez ad egy kevés szelíden humoros színt:

„Az »Entreprise des pompes funéres« a legtiszteletreméltóbb foglalkozású társulat. – Nem valami szép foglalkozás, de mondom, tiszteletreméltó: az emberek elszállítása a másvilágra egy bizonyos fuvardíjért.

*Biz az borsos egy kicsit, no de hát messzire megy az ember, a mai közlekedési eszközök pedig, hiába, költségesek; aztán megvan az a nyugalalma, hogy visszafelé úgysem kell jönni.*¹⁴ 113. l.

A novella utolsó harmadában, amikor a tulajdonképpeni cselekmény kibontakozik, ismét megjelenik a communis opinio, e közlésforma átvezető kérdései biztosítják a szövegkapcsolás folyamatosságát, bevezetik az új fordulatot, s egyben fel is keltik az érdeklődést iránta. A communis opinio nélkül ez a váltás – Veres Károly személyes megjelenése – nem lenne elég indokolt. A kérdésekből úgy tűnik, hogy az író láthatatlan közönséggel beszélget, annak érdeklődése készíti arra, hogy tovább meséljen:¹⁵

„Hát a Károlyból mi lett azóta?

Ki tudná azt megmondani? Az újságból eltűnt a neve egészen, nem emlegették azt soha többé, mintha a föld alá lenne elásva.” 115. l.

A szabad függő beszéd közlésformájában írt szövegegységek – miképpen a szereplő beszédének egyenes idézései – az öregasszony gondolatvilágát tükrözik.

„De azért nemcsak érdekelte Prikler nénit a Károly sorsa, hanem örülni is tudott neki. *Hogy halad, mennyire fut, szédítően, magasan? itt is, ott is őt emlegetik, beszél, tesz, mozog. Micsoda temetése lesz ennek a gyermeknek, ha ez egyszer meghal!*” – „Az újságok minden nap hozták a legfrissebb eseményeket, de ezekben sohasem fordult elő Veres Károly neve. *Hova lehetett, mit történt vele? Talán idegen országba ment? Talán a nevét is megváltoztatta, meglehet, hogy már azóta herceggé lett, s ki tudja, miképpen nevezik*” 115. l.

Az idézett részletekből kiviláglik az elbeszélés szövegének az a kettőssége, hogy Prikler néni látásmódjához igazodik a közlés, az öregasszony gondolatai azonban egy személy: Veres Károly körül forognak. Melyikük hát az igazi főszereplő?

A közös referenciális jelentést hordozó szavak (főnevek, jelzős főnevek, névmások, ezek beleértései is), amelyek egy-egy szereplő személyre mint denotátumra vonatkoznak, ugyanezt a szereplőt jelölik meg, a szövegben egy-egy izotópláncot alkotnak, s – mint Károly Sándor megállapítja – nagy szerepük van a „szöveg kohéziója, folytonossága és egysége megteremtésében” (Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe a kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. 28). Emellett ezek az izotópláncok elemeiknek számával és az elemek gyakorisági adataival megmutatják a szereplőnek a műben elfoglalt helyét, fontosságát.

Prikler néni személyét összesen hetvenöt alkalommal említi a novella, a következő jelölőkkel: *az öreg Prikler néni, a Kerepesi út egyik földszinti házában érdekemben*

14 Az aláhúzással a communis opiniót és a szabad függő beszédet jelölöm az idézett részletekben. R. R.

15 Petrányné Wrabata Erika főiskolai hallgató megfigyelése. R. R.

megráncosodott házmester nője; öneki; ő; maga; ő; (ő); öneki; (ő); neki; ő; a derék Prikler néni; Prikler néni; (ő); (ő); (ő); reánézve; maga; (ő); enyém (ő); enyém (ő); (ő); (ő)? nála; (ő); Prikler néni; Prikler néni; (ő); (neki); nála; a szegény öregasszony; (ő); A szegény öregasszony; (neki); (ő); Prikler néni; (ő); (ő); (ő); neki; (ő); (ő); a néni; a jó Prikler néni; Prikler néni; (ő); Az öregasszony; az öreg Prikler néni; (ő); az enyém; A néni; előtte; A néni; Az asszony; (én); (én); az özvegy Priklerné; rám; (ő); velem; én; a jó öregasszony; (ő); (ő); (ő); nekem; ilyen asszony; nekem, (ő); (ő); (ő).

Veres Károly megjelölései; összesen 79 előfordulás: *Annak a hóbortos Veres Károly(nak); neki; (ő); egy lény; ez; (ő); A Veres Károly, ez; szegény földhözragadt diák; csúnya, vereshajú fiú; ez a vereshajú fiú; (ő); belőle; az, (ő); kedvence; (ő); (ő); (ő); Veres Károly; (ő); (őrá); (ő); (ő); (ő); ahhoz a nagy úrhoz; a Károly diák; (ő); (ő); (ő); ennek a gyereknek; ez; Veres Károly, aki; (aki); a Károly; (ő); Veres Károly; (ő); vele; (ő); (ő); (ő); (ő); egy szegény, kopott, didergő ember; ((őrá); (ő); a boldogtalan; rajta; (ő); (ő); (ő); (ő); Károly; a rongyos alak, hozzá; Károly; maga az; (maga); (maga); (maga); (maga); A szegény nyomorult; (Ő);; (neki); (ő); (maga); Károly; Szegény jó Károly; maga; (maga); a férfi; maga; (ő); (ő); (ő); a beteg; (ő); egykori lakója.*

A kétszereplős elbeszélésben mindkét hős szerepe, jelentősége megközelítőleg azonos súlyú: az előfordulások hasonló száma erre enged következtetni. Némileg kiemeli azonban Veres Károly alakját annak színesebb, változatosabb megjelenítése: a Prikler néni jelölő 75 előfordulás 26 „lexémából” tevődik össze, az ebből számítható iterációs (ismétlődési) index 2,884; a Veres Károlyt jelölő 79 előfordulás 34 „lexémából” áll: iterációs indexe 2,323. Itt tehát kevesebb az ismétlés, talán annak jeléül, hogy nemcsak Prikler néni kedveli, hanem az elbeszélő számára is fontosabb ez a figura, jobban azonosul sorsával, s lehetséges, hogy jobban is ismeri. Még inkább érvényes ez a különbségtétel, ha figyelembe vesszük, hogy Prikler néni a novella címszereplője, figurája – a bevezető elmélkedés után – a 9. mondatban megjelenik, még Veres Károly **neve** (a novella terjedelmét a mondategészek számával mérve) csak az elbeszélés 26. mondatában, **figurája** pedig a 66. mondatban. (Az elbeszélés összesen 96 mondategészből áll.)

A szövegtani elemzés szemantikai szempontjai közé a tartomelemzésből is bekerülnek elemek: a jelentéssíkok. (Vö. pl. Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Bp., 1981. 50–54. A kifejezést e dolgozat is abban az értelemben használja, ahogy Nagy Ferenc.)

A vizsgált novellában összesen tizenhárom jelentéssíkot tudunk megkülönböztetni. Ezeknek megjelenése, összekapcsolódása, eltűnése majd újra felbukkanása összekapcsolja és szétválasztja a szöveg részeit a megjelenő gondolatok, események váltása, hullámzása szerint.

A jelentéssíkok	Első megjelenésük
I. Temetés, temetkezés	1. mondatrész
II. Temetkezési költség	2. „
III. Luxus, gazdagság	6. „
IV. Halál	6. „
V. Prikler néni	9. „
VI. A Kerepesi út. Prikler néni lakóhelye	9. „
VII. A harisnya, amibe a pénzt gyűjti Prikler néni	16. „
VIII. A nagy emberek	24. „
IX. Veres Károly	26. „
X. Tehetség, siker, pályafutás	28. „
XI. Politikai szereplés	41. „
XII. Nyomor	66. „
XIII. Betegség	82. „

A novella expozíciója négy bekezdésre, azon belül összesen hét mondategészre terjed ki, s itt megjelenik a jelentéssíkok közül négy, fokozatosan egymásba kapcsolódva:

1. bekezdés	1. mondategész	I.	jelentéssík
	2. „	I., II.	„
2. bekezdés	3. „	I., II.	„
3. bekezdés	4. „	I., II.	„
	5. „	I., II.	„
4. bekezdés	6. „	III., IV.	„
	7. „	I., III.	„

Fokozatosan, lassan bontakozó fejtegetéssel indul a novella, a bevezetés után, mikor Prikler néni személye felbukkan, s ezzel elkezdődik a tulajdonképpeni elbeszélő rész, általában még mindig egy-két, esetleg három jelentéssíkot tartalmaz egy-egy mondat-egész. A jelentéssíkok nagy része már a novella első negyedében (1–24. mondategész) megjelenik, belépésük fokozatos, nem zsúfolódnak az új síkok egy-egy részletben. (Az első előfordulásukról tájékoztatást ad a fentebbi közlés.) A cselekmény csúcspontjain azonban egymás után olyan mondategészek következnek, amelyekben három-négy jelen-téssík együttesen tűnik fel.

Ilyen az a részlet, amelyben Prikler néni izgatottan figyeli Veres Károly közéleti-politi-
kai pályafutásának alakulását:

41. mondategész:	IX., X., XI.	jelentéssík
42. „	V., IX., X.	„
43. „	IX., X., XI.	„
44. „	VIII., X., XI.	„
45. „	V., IX., X.	„

Gazdagok jelentéssíkokban az olyan mondategészek, amelyek a cselekmény valamely nagy fordulatát vezetik be: a 61. sz. mondategészen az I., V., VIII., X., a 66. sz. mondat-egészen (itt jelenik meg a már nyomorgó, beteg Veres Károly) az I., V., IX., XII. jelen-
téssík szerepel, a Veres Károly halálát ábrázoló, az ő életsorsát lezáró 91. mondat-egészen a IV., V., IX., XIII. jelentéssík lelhető fel. A novellát záró csattanós befejezés három bekezdésének mondategészei összefoglaló jellegűek: ismét a **szövegkezdet jelentéssíkjai** jelennek meg bennük:

37. bekezdés	92. mondategész	V.	jelentéssík
38. bekezdés	93. „	I., II., V.	„
	94. „	I., II., V.	„
	95. „	I., V.	„
39. bekezdés	96. „	I., II., V., IX.	„

A novella tehát kerek, zárt szerkezetű, csattanóra épült, a két szereplőt és a viszonylag kevés jelentéssíkot drámaian mozgatja az író. Érvényes rá, amit Voigt Vilmos megfo-
galmazásában idézünk a klasszikus novelláról (Voigt V., Szegmentumszekvenciátípusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái. In: A novellaelemzés új módszere Bp., 1971. 106): „Egységes eseményt mond el, amely a novella végén lezáródik, sőt a novella jellemző vonása az, hogy a lezárás kapcsolatban van egy kielezett poénnal.”

(Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat 20. kötet. Tanulmányok a magyar nyelv, az irodalom köréből. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguisticae Hungaricae et Literaturisticae, 1991. 49–58.)

A Mikszáth-elbeszélések mondatszerkesztése

Mikszáth Kálmán szépirói stílusa, írói nyelve kutatásának jelentős múltja van, hiszen már az író életében elkészült e tárgyban Rubinyi Mózes monográfiája (Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., Révai 1910. 246 l.), amely nemcsak Mikszáth kutatása, hanem a magyar stilisztika szempontjából is úttörő jelentőségű; azóta azonban Mikszáth nyelvével vagy stílusával kapcsolatban nagyobb terjedelmű vagy éppen monografikus feldolgozás nem készült. Egyéni stílusának főbb jellegzetességeit irodalomtörténeti monográfiák és tanulmányok (Schöpflin Aladár: Mikszáth Kálmán. Bp., 1941. – Király István: Mikszáth Kálmán. Bp., 1952. – A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sőtér István. Akad. K. Bp., 1965. – Kozma Dezső: Mikszáth Kálmán. Kolozsvár-Napoca. 1977. – Fábri Anna: Mikszáth Kálmán. Bp., 1983.; Sőtér István, Diószegi András, Németh G. Béla, Csűrös Miklós és mások tanulmányai), másrészt nyelvész kutatóknak stílustörténeti és a prózasztílust elemző dolgozatai határozzák meg. (Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest. 1970. – Herczeg Gyulának több tanulmánya stb.) Ezek a szerzők mind utalnak arra, hogy Mikszáth stílusának legfőbb jellegzetességeit mondatformálásában – ma már ezt is hozzá lehet tenni: jellemző szövegalkotási módjában – kell keresni.

Hogy nagyobb mérvű stilisztikai kutatások nem választották tárgyukul az utóbbi évtizedekben Mikszáth művészetét, az bizonyára átmeneti helyzetével magyarázható: már elszakadt a nemzeti klasszicizmus és a romantika formáitól, de – a művészetében megjelenő korszerűsödési tendenciák ellenére – a századforduló új irányzataitól érintetlen maradt. Ennek ellenére több korszerű törekvés kiindulópontja volt nyelvkezelése tekintetében is.

Kutatása tehát gyarapíthatja a századforduló stílusáról való tudásunkat.

Vizsgálatom anyagául harminc Mikszáth-elbeszélést választottam ki, azért döntve a novella mellett, mert ez Mikszáth művészetének – s a századforduló irodalmának is – reprezentatív műfaja. Kontrollként Mikszáth művészetével valamilyen módon kapcsolatban álló, korban sem távoli, tőle mégis fontos vonásokban különböző jelentős magyar írók: Jókai Mór, Petelei István, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit novelláiból választottam ki 21-et, valamint – a műfajon kívül ellenőrzésként – három fejezetet egy Mikszáth-regényből, A Noszty fiú esete Tóth Marival címűből. A kiválasztott Mikszáth-novellák témájuk, terjedelmük, a rájuk jellemző érzelmi minőség, az elbeszélő nézőpont stb. tekintetében nem egyneműek, s időben is átfogják az író munkásságának több mint három évtizedét.

A feldolgozott Mikszáth-elbeszélések időrendi sorrendben a következők: 1. Sárika grófnő, 2. Az én öreg Miska kocsisom, 3. Az újságfaló, 4. A költő utolsó karácsonya, 5.

Az a fekete folt, 6. A néhai bárány, 7. Bede Anna tartozása, 8. Szegény Gélyi János lovai, 9. Bagi uram frakkban, 10. Az öreg Prikler néni, 11. Mikor a sírkövet hoztuk, 12. História egy házasságról, 13. A pénzügyminiszter reggelije, 14. Látogatás egyik alakomnál, 15. Az elfelejtett rab, 16. A Balóthy-dominium, 17. A kaszát vásárló paraszt, 18. A kormány támaszai, 19. Hogy lesz az ember nagy talentum?, 20. A szép Bulykainé, 21. Sárospatak, 22. Kis híja, hogy kritikus nem lettem, 23. A Plutó, 24. A nyúl, a doktorok és a betegség, 25. A ló, a báránka és a nyúl, 26. A diplomata, 27. A piros harangok, 28. A hályogkóvác, 29. A patrónus, 30. A számócák útja.

Sorszám	Jelzet	Szerző, cím
1.	J 1.	Jókai: A Nepean-sziget
2.	J 2.	„ Bíró uram ítélete
3.	J 3.	„ A jó ember
4.	P 1.	Petelei: A Csulakok
5.	P 2.	„ Bimbófakadás
6.	P 3.	„ A könyörülő asszony
7.	P 4.	„ Két fehérnép
8.	P 5.	„ A tolvaj
9.	K 1.	Krúdy: A fehérlábú Gaálné
10.	K 2.	„ A hóbotos Kaveczky
11.	K 3.	„ Zöld fátyol
12.	K 4.	„ A szívalakú hölgy titka
13.	K 5.	„ Hogyan lehet megszabadulni a kísértetektől?
14.	Mó 1.	Móricz: A tűznek nem szabad kialudni
15.	Mó 2.	„ Esőleső társaság
16.	Mó 3.	„ Az éneklő kutya
17.	Ka 1.	Kaffka: A jó barát
18.	Ka 2.	„ Neuraszténia
19.	Ka 3.	„ Asszonyok
20.	Ka 4.	„ Este
21.	Ka 5.	„ A Toronyalja utcában
22.	Mr 1.	Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival I. fejezet
23.	Mr 2.	„ 2. „
24.	Mr 3.	„ 3. „

A novellákat mindig teljes terjedelmükben dolgoztam fel, s éppen e vizsgálati mód alapján vethető fel a kérdés: van-e hatása a mű műfajának és terjedelmének a mondat-, illetőleg a szövegszerkezetre.

A dolgozat kvantitatív módszerrel készült; e módszer mondatstilisztikai alkalmazásában elsősorban Deme László (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.), Nagy Ferenc (Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980.), Kelemen József (Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái: Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. II. sz. 1967. 61–73.), Szende Tamás (Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Bp., 1973.) által kidolgozott szempontokat és módszereket vettem alapul saját módszerem kialakításához.

A kvantitatív vizsgálat (így a jelen vizsgálat) nem állhat meg az adott körbe tartozó jelenségek, tények egyszerű megszámlálásánál, hanem relatív (%-os) értékek megadása, valamint, egyéb mutatók, számítások jobban felfedik az anyag sajátságait, meg lehet velük ragadni a lényeges vonásokat. A szöveget legérdekesebben a közvetlenül alatta levő nyelvi szint: mondatainak adatai jellemzik. A kvantitatív mondattani vizsgálat tehát fontos része a szöveg leírásának.

Annak a felismerésnek eredményeként, hogy a kvantitatív vizsgálat alkalmas arra, hogy az író stílusát a maga egészében lássuk, hiszen azt vizsgáljuk, milyen elemek milyen arányban fordulnak elő, az 1970-es évek közepétől megszorodtak az ilyen vizsgálatok, főként Deme László munkásságának hatására és módszerének (kutatásainak) felhasználásával.

Az egzakt eredmények megfelelő érveket adnak a kutató kezébe, nem alkalmasak azonban a szöveg művészi értékének meghatározására, nem pótolhatják a teljes műelemzést.

Továbbá a mondattani jelenségek statisztikai vizsgálatában figyelembe kell venni, hogy stilisztikai értékelhetőségüket némileg korlátozza az a tény, hogy a mondat közlésegyeség, a szövegnek alapegysége: stilisztikai értékének megállapításakor nem lehet elszakítani a szövegtől, szituációtól és a nyelven kívüli tényezőktől.

A különféle mondatformák a legkülönbözőbb tartalmak hordozására alkalmasak, ugyanaz a mondat szerkezet tehát többféle stílushatást kelthet (Vö.: Herczeg Gyula: A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. ÁNyT. XI. 141.). Másrészt viszont a mondat szerkezeti formák történetileg változó kategóriák: kialakulásuk, elterjedésük és háttérbe szorulásuk jellemző lehet egy-egy korszakra, stílusirányzatra, műfajra stb. Ily módon tehát, ha körültekintően választjuk meg a vizsgálandó mondattani sajátságokat, azok előfordulási arányai jól jellemezhetnek valamely szöveget, sőt valamely stílusirányt stb. is. Tudjuk azonban, hogy ez nem jelent teljes (nyelvi) leírást – nem regisztráljuk minden nyelvi szint adatait –, mégis sokat mond ennek, a közvetlenül a szöveg alatti szintnek a pontos jellemzése.

Vizsgálatom tárgyai epikai alkotások: szövegük nem homogén, az elbeszélő narrációját meg-megszakítják a szereplők idézett párbeszédei, s a narráció beolvadhat különféle

átmeneti közlésformákba, pl. szabad függő beszédbe, belső monológba. Ezért adataimat nemcsak a szövegek egészére, hanem külön az elbeszélő narrációjára és a szereplők beszédére nézve is, ahol pedig ezek mennyisége is értékelhető statisztikailag, az átmeneti közlésformákra lebontva is közlöm.

A mondatalkotás több jellemző sajátóságában számottevő különbség figyelhető meg adataim alapján a narratív és a párbeszédész részletek között, mégis szükséges a szöveg-egészek adatait együtt is szemlélni, hiszen a prózai epikában a párbeszédész stílusa nemcsak az alakok egyéniségéhez, műveltségéhez, lelkiállapotához stb. igazodik, hanem még inkább az író sajátos kifejezőmódjához.

A következő táblázat a közlésformák százalékos megoszlását mutatja a Mikszáth-szövegekben:

Sorszám	Az elbeszélő narrációja %	A szereplő elbeszélése %	A szereplő beszéde %	Szabad függő besz. %	Communis opinio %	Belső monológ %	Idézett szöveg %
1.	60,5		25,1	13,5	1,1		
2.	13,2	46,9	26,1	13,8			
3.	86,8		0,7	12,6			
4.	56,5	6,9	36,6				
5.	55,0		32,2	11,5			0,4
6.	63,1		12,3	8,8	15,8		
7.	55,8		41,6	2,6			
8.	55,6		25,5	13,9	5,1		
9.	82,0		18,0				
10.	66,4		17,0	14,5	2,1		
11.	50,6		42,9	6,5			
12.	71,5		24,3	4,3			
13.	65,8		29,9	4,3			
14.	39,5		60,5				
15.	48,1		40,9	11,0			
16.	87,7		12,3				
17.	34,6		65,4				
18.	38,1		59,9	2,0			
19.	64,5		24,8	10,7			
20.	59,8		19,9	19,2	1,0		
21.	86,6		13,4				

Sorszám	Az elbeszélő narrációja %	A szereplő elbeszélése %	A szereplő beszéde %	Szabad függő besz. %	Communis opinio %	Belső monológ %	Idézett szöveg %
22.	64,1		31,9	4,0			
23.	43,2	8,3	38,3	5,3	1,2	3,5	0,2
24.	51,6		35,2	13,3			
25.	55,6		29,9	14,5			
26.	73,4		19,7	6,8			
27.	80,4		7,5	12,1			
28.	55,8		42,4	1,9			
29.	28,1		67,8	3,4			0,7
30.	51,2		42,8	2,5	3,3		0,2
Átlag	74,86	2,07	30,86	7,11	0,986	0,1	0,05

A vizsgálat szempontjait úgy alakítottam ki, hogy az adatokkal a mondatok terjedelme, hosszúsága, a mondategység és a mondategész szerkezete, valamint a szövegkoherencia erőssége és jelöltsége jellemezhető legyen. A feldolgozás során a jellemzőket egy-egy mondategységre vonatkoztatva állapítottam meg, de olyan módon, hogy a mondategész és a bekezdés milyenségét, illetőleg nagyságát megmutassák: a mondategységnek a mondategészben, a bekezdésben elfoglalt sorrendi helyét, a mondategészbe való kapcsolódásának módját, szavainak számát is meghatároztam.

Itt most csak a mondategész szerkezetére vonatkozó anyagot közlöm.

A mondategész felépítésének, szerkezetének vizsgálatában mennyiségi és minőségi sajátosságok meghatározására egyaránt alkalmasak az adataim, s – bár a mondategészről teljes leírást nem adok – jellemző és stilisztikailag releváns ismérvek szerint való vizsgálatra törekedtem. A gépi feldolgozás lehetőséget ad itt néhány Deme-féle mutató kiszámítására is.

A mondategész szerkezetének minősítése céljából a következő típusokat különböztetem meg:

- 0 Nincs mellérendelő kapcsolás
- 1 Mellérendelő kapcsolás
- 2 Mellérendelő értékű vonatkozó mellékmondat
- 3 Egyéb alárendelő formájú mellérendelő értékű mondat
- 11 Szervetlen, módosító értékű tagmondat
- 10 Szervetlen, módosító értékű tagmondat közbeékelve
- 27 Egyszerű mondat
- 28 Összetett mondat főmondata

- 29 Főmondat közbeékelve
- 32 Alanyi, állítmányi, tárgyi mellékmondat első fokon alárendelve
- 33 Ugyanaz közbeékelve
- 34 Határozói, jelzői mellékmondat első fokon alárendelve
- 35 Ugyanaz közbeékelve
- 42 Alanyi, állítmányi, tárgyi mellékmondat második fokon alárendelve stb.

A mondatok minősítésében általában a szakirodalomban és az elemzési gyakorlatban ismert és elfogadott megoldásokat követtem (a MMNyR. II., a MMNy. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata Bp., 1971., Rác Endre – Szemere Gyula: Mondattani elemzések Bp., 1972. c. művére és egyéb kézikönyvekre támaszkodva), a laza és a szervesen mondatkapcsolás értelmezésében azonban eltértek bizonyos mértékig a szokásos gyakorlattól.

Az alá- és a mellérendelő mondatkapcsolás mellett ugyanis kétségtelenül előfordulnak átmeneti: nehezen kategorizálható és szervesen viszonyok is a tagmondatok között.

A szoros viszonyban nem minősíthető mondatkapcsolódásokat Keszler Borbála semleges kapcsolásnak nevezi, ide sorolja pl. a megszólításokat is. (Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 195.)

Ezekben belül azonban elkülöníteném a szervesen v. független viszonytól, amelyben sem grammatikai, azaz alárendelő, sem „grammatikalizálódott logikai” (Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 102.) azaz mellérendelő kapcsolat sincs, a laza mondatkapcsolást. Ez utóbbi az alárendelésre emlékeztet, de benne az alárendelő jelleg kifejtetlen, jelöletlen, pontosan meg nem határozható, nehezen kategorizálható.

1. Szervesen kapcsolódik a mondatba:

1. A megszólítás (vocativus) „vagyis a beszélgető társ aposztrófálása”... „valamilyen megfelelő névvel – általában névszóval – megnevezzük, akihez szavainkat intézni kívánjuk” (Juhász József: Szövegtani vázlatok. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből, Bp., 1983. 154–5.), alkalmas a figyelemfelkeltésre, a partner iránti szubjektív viszony kifejezésére, a kommunikációs kapcsolat során a viszony létesítésére, fenntartására, formálására.

2. A felkiáltás: rendszerint mondatzó (*jaj, hej*) v. mondatzószzerű szókapcsolat (*boldog Isten, jaj nekem*) stb., indulatszószerű felkiáltás (H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 60. Bp., 1950. 48.) (*Hála Istennek, Isten őrizz* stb.) Példák: „Kímélje magát, *az Isten szerelméért.*” 30./54. „Sok megfoghatatlan dolog van a nap alatt, de semmi sem rejtélyesebb – *dicsértessék a Jézus Krisztus* – mint a Plutó esete.” 23./7.

3. A módosító (modális) értékű szók és mondatrészletek. Ezekkel H. Molnár Ilona (I. m. 48.) foglalkozott tüzetesen, valamint a mondatba kapcsolódásuk szempontjából Keszler Borbála (Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Bp., 1977. 111–33.) H. Molnár Ilona szerint „Az a modális állítás, amely a mondat állítmányában összesűrűsödő predikációt kiegészíti, predikáció a predikáció mellett, mind funkcionális, mind grammatikai tekintetben; sem fölötte, sem alatta, sem pedig mellérendelve nem áll a deskriptív funkciót teljesítő mondatrészeknek; ilyen értelemben szervetlen eleme a mondatnak az állítás bármelyik fokán...” (I. m. 51–2.)

A módosító szók és egyéb modális nyelvi képződmények lélektanilag hitelesebbé teszik közléseinket, azok közé a tényezők közé tartoznak, amelyek beszédünk eleveenségét, konkrétságát megadják. (I. m. 81.) Ez utóbbi megállapítás a szövegek stilisztikai jellemzése szempontjából sem érdektelen.

Példák:

„Odafutottam a vezér elé, egyet intettem kezemmel a seregnek, s olyan csend lett, mint *teszem azt* ha egy zsidó-oskola egyetlen nagy szájja változnék át, aztán tenyeremmel egyszerre rácsapnék arra a nagy szájra.” 2/9. „Gögös volt, *az igaz*, de szíve is volt, *esze is*.” 30/43.

„A sátán van a játékban, *semmi kétség*, nem is ezer ördög dolgozik a Plutó mellett, de az egész pokol.” 23/18.

„S kegyelmed fedelén is nagyon becsurog, *úgy nézem*.” 6/99. „*Ami igaz, igaz*, lehet az öregnek is tarka macskája, mert a nagyitalú Mácsik György, a góizoni szűcs olyanfélét mondott a minap itt jártában, hogy ebben a dologban, ha nem volna lakat az ő száján...” 7/99. „Pedig nincs jól kiegészítve, *hallja az úr*. 17/71. Stb.

II. Laza mondatkapcsolásnak tekintem – a fent kifejtetteknek megfelelően – a következőket:

1. A mellérendelő kapcsolás nem az egész tagmondatra, hanem csak a mondatrendben elől álló mondat egység valamely részletére vonatkozik, így a tagmondatok viszonya nem tekinthető igazán mellérendelőnek. „Ennél fogva inkább adom a Nagy Szamárnak (*egy más közt így nevezték a vendéglő tulajdonosát*), mint nagy úrnak.” Mr 1/6.

Példánkban a *Nagy Szamárnak* taghoz magyarázó jelleggel kapcsolódik a zárójelben levő mondat egység. Ez a kapcsolódás azonban a tagmondatok között nem mellérendelés.

2. Alárendelő jellegű kapcsolások: az alárendelő viszony jelöletlen, s nem világos az alárendelő szerkezeti forma: a tagmondatok kapcsolata nem annyira mondat szintű, inkább szöveg szintű. „Az eper szerint meggyünk, hiszen tudod.” 30/56.

„Talán láttam is, ki tudja.” 29/179. „Nem adhatom olcsóbban... százszor megmondtam.” 17/72. „De olyan az élet, ezer furcsaság szövi át.” 22/65.

3. A mondatviszony nem a szövegben valóságosan kifejezett (expliciten megjelenő) tagok között áll fenn, hanem valamely beleértett taghoz kapcsolódik egy újabb mondat egység. (A valószínűen beleérthető részleteket szögletes zárójelben adom meg):

„Gyűjtsátok meg a gyertyákat, [lássuk,] tudnak e még ragyogni, világítani?” 25/5.

„Az elnök arca is [úgy megenyhül] mintha nem volna már olyan szertartásos, hideg.” 7/106.

„Ecettel kellene dörzsölni a homlokát, szaladj hamar a kocsmába, [vegyél,] ha még fent van a kocsmáros. 23/32.

„– Tán a környékről való az úrfi, [megkérdezném,] ha meg nem sérteném a kérdezősködéssel.” 5/49.

4. Az egyenes idézet és az idéző mondat egység viszonyának minősítése sokat vitatott kérdés; legtöbbjük laza kapcsolásnak minősíthető, különösen ha grammatikai eszköz (utalószó, tárgyias ragozás) sem jelzi a mondatviszonyt:

„– Hogy én kérjek kenyeret tőle? – hangja üvöltővé változott.” 29/180.

III. Az átmeneti formák közé tartoznak a mellérendelés értékű alárendelések: mellérendelő értékű vonatkozó mellékmondatok: az *aki, ami, amely, ki, mi, mely* vonatkozó kötőszókkal és ragos formáikkal, esetleg mellérendelő kötőszóval együttesen kapcsolt mondat egységek: „Mindenki elámult széles képzettségén, még az öreg Szegfi is, ki pedig éppen csak azt tudja nagyon elméletben, hogy milyenek kell lenni a jó színműnek.” 4/103.

„Kend eskette össze a néhai bátyámat, a derék vitéz gróf Franke Györgyöt, akit az isten nyugosztaljon, valami Birizló Borbála hajadonnal?” 12/58. „Különösen a zöld hályogot tudta megoperálni, melyet pedig az akkor híres Lippay sem tudott.” 28/158.

A *miközben* kötőszóval kapcsolt mellérendelő értékű mondat egységek: „Atyja halála után átvette a krapeci birtokot: kétezer hold hozzáférhetetlen erdőt és mintegy nyolcszáz hold szántóföldet, növelte apródonkint a rajta levő terheket, miközben türelmetlenül várta a prágai stallumot.” 2/25. A *mire* kötőszóval kapcsolt mellérendelő értékű mondat egységek:

„Köszöntem neki, mire hirtelen elbúcsúzott attól, s hozzám csatlakozott.” 30/56.

A *míg* kötőszóval kapcsolt mellérendelő értékű mondat egységek: „Ugyancsak türelmetlenül várta az asztalbontást, míg végre okos szót válthat az apjával.” Mr. 3/38.

Egyéb, nem vonatkozó kötőszós mellérendelés értékű alárendelés a *mígnem* kötőszóval: Sokáig kínlódik így, mígnem feszülten figyelve, meghallotta künn az Anika ruganyos lépteit. 5.

A *hogy* kötőszóval:

„Vagy tán elolvadt, mint a hó, ha forró vízzel leöntik, s a párájából jégeső lesz, és elveri vetéseinket, hogy még holta után is ránk nehezdedjék?” 2/13.

A fontosabb mondat szerkezeti jellemzők

A mondattani sajátosságokat összefoglaló táblázatokból olyan részeredmények is leolvashatók, amelyek minden valószínűség szerint általában jellemzik a magyar szövegek mondat szerkesztését – ezek közé sorolnám azt, hogy valamennyi vizsgált szövegben, a szövegegéseket tekintve, leggyakoribb mondat egység a beszéd szintjén álló abszolút főmondat; hogy az alárendelt mondat egységek között csaknem minden vizsgált szövegben kisebb %-ban fordulnak elő a szoros nyelvtani kapcsolású állítmányi, alanyi, tárgyi mellékmondatok, mint a grammatikailag valamivel lazább határozói, jelzői mellékmondatok.

A fenti sajátságokon kívül olyan összefüggésekre is rá lehet mutatni, amelyek valamely korszak nyelvét és stílusát, illetőleg egy-egy vizsgált szerző nyelvhasználatát, stílusát minősítik. Szempontjaim kialakításában Mikszáth írói nyelve volt a kiindulópont, az ő nyelvi sajátságainak ismeretében határoztam el néhány speciális mondat szerkezeti jelenség vizsgálatát.

Az így nyert adatok verifikálják, hogy a szóban forgó szerkesztési formák – miként azt becsléssel, intuitív alapon gondolni lehetett – valóban jellemzők a Mikszáth-szövegekre, azaz gyakrabban fordulnak elő az ő nyelvhasználatában, mint a kontrollként mellé állított szerzőkben:

Szervetlen mondat egységek

		A szöveg-egészen	A narrációban	A szereplők beszédében
M	1–30	6,83%	1,54%	15,9%
Mr	1–3	6,56%	1,03%	12,4%
Ka	1–5	6,54%	1,5%	10,02%
P	1–5	6,02%	1,2%	11,1%
Mó	1–3	5,22%	-	13,46%
J	1–3	3,89%	-	11,3%
K	1–3	3,8%	1,38%	11,2%

*Közbeékelte mondatrgegségek
(%-ban)*

		Állítm., alanyi, tárgyi mm.	Határozói, jelzői mm.	Szervetlen mondatrgegség	Főmondat	Összesen
M	1–30	0,253	2,426	0,54	0,19	3,409
Mr	1–3	0,363	2,06	0,8	-	3,223
Ka	1–5	0,08	2,82	0,14	0,04	3,08
P	1–5	0,233	2,459	0,16	0,033	2,885
Mó	1–3	0,16	1,52	0,62	0,3	2,60
J	1–3	0,04	1,00	0,7	0,26	2,0
K	1–3	0,16	1,356	0,26	0,033	1,809

Mellérendelő értéki, alárendelő formájú mondatrgegségek

		Vonatkozó névmási kötőszós %	Egyéb alárendelő kötőszós %
M	1–30	4,7	1,933
Mr	1–3	1,4	0,366
Ka	1–5	1,86	-
P	1–5	0,62	0,24
Mó	1–3	0,3	0,066
J	1–3	0,06	-
K	1–3	-	-

A három szempont szerint kialakult sorrend megegyezik abban, hogy a Mikszáth-szövegek állnak elöl mindegyikükben, természetesen különböző okokból. A mondatban jelentkező szervetlen egységek és a közbeékelte tagmondatok nagyobb száma az életszerű, élőbeszédszerű stílus jellemzője; a közbeékelés kedvelése, úgy látszik, hasonló elbeszélői magatartást tükröz – erre utal Mikszáth, Krúdy, Jókai elhelyezkedése az élen.

E szempontokat tekintve is megfigyelhető a különbség az elbeszélő narrációja és a különféle közlésformák – a szereplők beszéde, a szabad függő beszéd – szövegrészleteiben kialakuló arányok között. A szervetlen mondatrgegségek főként a szereplők beszédében fordulnak elő sűrűn – a Móricz- és Jókai-novellák narratív részleteiben egyáltalán nem

találtam belőlük –, a Mikszáth-novellák szabad függő beszéd formájában megjelenített szövegeiségi is jóval nagyobb mértékben tartalmazzák, mint a narratív részek (9,43%).

Ezzel szemben a közbeékelődés az elbeszélő narrációjának jellemző mondatformája, a szereplők beszédében és a szabad függő beszédben kisebb mértékű. A szabad függő beszéd „közti” helyzetét ezek a kis adatok is igazolni látszanak. A Mikszáth-novellák %-os eredményeit közli a táblázat:

	Alárend. megys. közbeékelődése	Szeretlen megys. közbeékelődése	Főmondat közbeékelődése	Összesen
Narráció	3,407%	0,44%	0,23%	4,077%
A szereplő beszéde	0,673%	0,6%	0,07%	1,343%
Szabad függő beszéd	0,516%	2,6%	-	2,976%

A mellérendelő értékű, alárendelő formájú mondat egységek jelenléte – illetőleg hiánya – más okokkal magyarázható. Erre a mondat szerkezeti típusra a nyelvészeti és a nyelvművelő munkák már régen felhívták a figyelmet. Klemm Antal „Magyar történeti mondat”-a szerint (Bp. 1928. 482.) a vonatkozó névmásokat mint kötőszókat „lat., ném. mintára az elbeszélés, fejtegetés folytatására is használják, holott a magyar mutató névmással (és, de, azonban, pedig, tehát, ugyanis, mert kötőszóval kapcsolatban) mutat vissza.” – „Ugyancsak lat., ném. mintára a főmondat egész tartalmára is vonatkoztatják a *mi* vonatkozó névmást.” Klemm hivatkozik azokra a szerzőkre, akik nyelvművelő szempontból mint idegenszerűséget hibáztatták a szóban forgó mondat szerkezetet: Szarvas Gábor már a Nyr. 4. évfolyamában írt róla cikket, később Simonyi Zsigmond, Dengl János, Zolnai Gyula és mások foglalkoztak vele. (Mai nyelvművelésünk nem az idegenszerűséget hibáztatja benne, csak akkor szól ellene, ha használata folytán félreérthetővé válik a közlés.)

A nyelvművelés tehát már a múlt század hetvenes éveiben tanácsolta e szerkesztési mód kerülését, ez is oka lehet annak, hogy a vizsgált szépírók szövegeiben, az idő előrehaladtával, egyre csökken, az itt feldolgozott Móricz-novellákban elő sem fordul. Mikszáth bizonyára fiatal korának írott nyelvi szokásait követve élt vele. Az ő használatában – és a Krúdyéban – régies ízt érzünk ki ebből a mondat formából s a vele párhuzamosan vizsgált egyéb alárendelő formájú, mellérendelő értékű mondatokból.

Igen szembeötlő a különbség, amely a vizsgált szerzők szövegei között abban a tekintetben megnyilvánul, hogy milyen bennük az egyszerű és az összetett mondatok aránya; a Mikszáth-novellákban: 17,77% egyszerű, 81,23% összetett.

A kontrollban:

Jókai	1–3:	9,16%	egyszerű	90,84%	összetett
Petelei	1–5:	26,66%	„	73,3% ⁴	„
Krúdy	1–5:	12,14%	„	87,86%	„
Móricz	1–3:	15,53%	„	84,47%	„
Kaffka	1–5:	18,32%	„	81,68%	„
Mikszáth-regényrészletek	1–3:	14,96%	„	85,04%	„

P. Eöry Vilvának (Különböző típusú novellák mondatszerkezetei. MNy. LXXIX: 163) Tamási-novellák vizsgálata során nyert adata szerint 26,08–73,91% Tamási Áronnál a megfelelő arány. Más adatom az összevetésre nincs. Fenti adataim ismét Petelei „egyszerű” mondatszerkesztését támasztják alá, s jól leolvasható, hogy a mikszáthi novella mondatalkotása már nagy mértékben eltér a Jókai-féle, nagyobb arányban összetett mondatot tartalmazótól.

A következőkben a mondategészt néhány Deme-féle mutató alapján vizsgálom.

A mondategész hosszúságának vizsgálata; a szerkesztettségi mutató keresése:

A mondategész hosszúságát – Deme László módszerének megfelelően (i. m. 136–61.) – a benne foglalt mondategységek számával fejezem ki, s bemutatom a szerkesztettségi mutatójukat is, amelyet Deme László módszere szerint a mondategységek és a mondategészek hányadosaként számíthatunk ki. Ugyanilyen módszerrel nemcsak a mondategész, hanem a bekezdés is jellemezhető, mégpedig mind a bekezdés/mondategész, mind a bekezdés/mondategység viszonylatában.

A táblázatok alapján megállapítható, hogy a vizsgált Mikszáth-novellák szerkesztettségi mutatója meglehetősen egyenletes, mentes a feltűnően nagy ingadozásoktól. A három legalacsonyabb értéket mutató novella szövege nem azonos jellegű, a rövidmondatosság oka bennük más és más (M 13: A pénzügyminiszter reggelije, M 17: A kaszát vásárló paraszt, M 20: A szép Bulykainé). Az alacsony szerkesztettségi mutató egyedül „A kaszát vásárló paraszt”-ban magyarázható a párbeszédes szövegrészek nagy %-os arányával, ebben ugyanis a mondategységek 66,4%-át a szereplők beszéde adja.

A bekezdések hosszúsága többnyire párhuzamos a mondat hosszúsággal. A kiugróan hosszú bekezdésekből álló írás, „Az újságfaló” (M 3) inkább rajz, mint novella, párbeszédet nem tartalmaz. (A szereplők megnyilatkozásait külön-külön bekezdésként kezeltem, e szerint tehát a párbeszédes részleteket tartalmazó novellák több, rövidebb bekezdésből állnak.)

A bekezdés és a mondategész hosszúsága nem teljesen párhuzamos, bár mutat bizonyos összefüggést. A kimagaslóan hosszú bekezdésekből álló Krúdy-elbeszélés, „A szivalakú

hölgy titka” (K 4) mondatainak szerkesztettségével is kitűnik. Általában is igaz, hogy Krúdy mondatai explicitebbek a többi szerzőénél. Petelei e vizsgálat szerint is rövidmondatosnak minősül, és bekezdései is rövidebbek a két másik szerzőénél. A szövegnek ez a tagoltsága részben magyarázható azzal, hogy Petelei szövegét a szereplők párbeszéde nagyobb mértékben tördeli részekre, mint Krúdy vagy Kaffka folyamatosabb szövegét. (Petelei öt novellájában a szöveg 36,46%-a a szereplők párbeszéde, Krúdynál 27,96%, Kaffkánál 33% a megfelelő érték; Kaffkának négy novellája alapján számolva, az egyik ugyanis, „Neuraszténia” (Ka 2) szövege nagyrészt belső monológ, s párbeszédet egyáltalán nem tartalmaz.

Kontroll szövegeim adatai szerzőnként, koronként és műfajonként is elkülönülnek egymástól: Jókai mondatai szerkesztettebbek (hosszabbak), Krúdy, Móricz, Kaffka mutatói a Mikszáthéval tartanak e tekintetben rokonságot, Petelei tipikusan rövidmondatos (a szószámátlaga is neki a legkisebb!), s miként a szószám, a tagmondatszám is nagyobb a Mikszáth-regény részleteiben, mint a novelláiban. A Kaffka-, Krúdy-, Móricz-, Mikszáth-novellák és a regényrészletek alapján általam számított értékek nem térnek el Nagy Ferenc adataitól. „Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata (MNy. LXXIX: 31.) című tanulmányában foglaltak szerint a vizsgált impresszionista novella- és regényrészletek mondategység/mondategész aránya 2,36. P. Eöry Vilma Tamási-novellákat vizsgálva 2,41-es szerkesztettségi mutatót állapított meg. Deme László szerkesztettségi mutatóival összevetve (a közlő próza esetében 1,9, a fejtegető prózában 2,4 körüli értékeket állapított meg (i. m. 136–62.) a mikszáthi novellisztika mutatói a fejtegető prózáéhoz, Peteleié a közlő prózáéhoz állnak közel.

A szerkesztettségi mutatók

	Mondategész/ bekezdés	Mondategység/ bekezdés	Mondategység/ mondategész
M 1	1,8	4,3	2,4
M 2	2,2	5,7	2,6
M 3	4,2	10,8	2,6
M 4	2,0	5,2	2,6
M 5	1,9	4,6	2,4
M 6	1,8	4,8	2,6
M 7	1,8	4,9	2,8
M 8	1,7	4,7	2,8
M 9	1,8	5,1	2,8
M 10	2,5	6,2	2,5
M 11	2,0	4,4	2,1
M 12	2,1	5,9	2,9
M 13	2,1	4,1	1,9
M 14	2,0	4,3	2,1
M 15	1,4	3,3	2,3
M 16	1,6	4,3	2,7
M 17	1,7	3,2	1,9
M 18	1,8	3,8	2,1
M 19	1,6	3,3	2,1
M 20	2,1	4,1	1,9
M 21	2,1	4,6	2,2
M 22	2,2	4,5	2,1
M 23	2,1	4,9	2,4
M 24	2,0	4,6	2,3
M 25	2,0	4,3	2,2
M 26	1,9	5,2	2,7
M 27	2,3	5,6	2,4
M 28	1,5	4,3	3,0
M 29	2,2	4,9	2,3
M 30	2,2	4,5	2,1
Átlag:	2,02	4,8	2,39

	Mondategész/ bekezdés	Mondategység/ bekezdés	Mondategység/ mondatégsz
J 1	1,42	5,36	3,78
J 2	1,87	7,39	3,95
J 3	3,14	7,73	2,46
Átlag:	2,14	6,82	3,39
P 1	3,51	6,03	1,72
P 2	3,77	7,31	1,94
P 3	4,71	9,71	2,06
P 4	1,92	3,55	1,82
P 5	3,23	7,77	2,40
Átlag:	3,42	6,87	1,98
K 1	3,54	7,46	2,10
K 2	4,02	8,10	2,01
K 3	3,15	9,33	2,96
K 4	5,08	23,6	4,07
K 5	3,39	9,11	2,69
Átlag:	3,98	11,52	3,76
Mó 1	1,70	4,23	2,49
Mó 2	2,31	5,56	2,41
Mó 3	1,64	4,03	2,46
Átlag:	1,88	4,60	2,45
Ka 1	2,47	5,69	2,31
Ka 2	11,1	25,3	2,27
Ka 3	3,71	8,26	2,22
Ka 4	3,71	7,93	2,08
Ka 5	3,16	8,33	2,63
Átlag:	4,85	11,10	2,30
Mr 1	2,55	7,04	2,76
Mr 2	2,94	9,39	3,20
Mr 3	2,28	5,04	2,22
Átlag:	2,59	7,15	2,72

A bonyolultsági mutató; a kapcsolások vizsgálata

Deme László mutatói közül a bonyolultsági mutató az összetett mondatbeli kapcsolások jellemzésére szolgál, azok számát adja meg. „A kapcsolások számának általános képlete minden mondategészre (ha a kapcsolásnak a coniunctio szóból alakított c jelet adunk): $c - n - 1$; és itt n a mondategészben foglalt mondategységek száma. (I. m. 163–4.)

A következő táblázatból leolvasható eredmény ismét igazolja a Jókai- és Petelei-szövegek különállását. Jókai mondataiban több, Peteleiében kevesebb a kapcsolat, mint a többi szerzőében, Mikszáth, Krúdy, Kafka mutatói közelebb állnak egymáshoz:

	A /c/m/	B /c/m		c/m	c/öm
M 1	1,31	2,08	J 1	2,61	3,39
M 2	1,55	2,44	J 2	2,94	3,80
M 3	1,55	2,55	J 3	1,46	2,19
M 4	1,51	2,46		2,60	3,46
M 5	1,40	2,19	P 1	0,71	1,48
M 6	1,64	2,29	P 2	0,92	1,66
M 7	1,75	2,28	P 3	1,04	1,74
M 8	1,80	2,72	P 4	0,81	1,68
M 9	1,78	2,64	P 5	1,39	2,40
M 10	1,51	2,30		0,96	1,81
M 11	1,12	1,95	K 1	1,08	1,70
M 12	1,80	2,53	K 2	1,01	1,64
M 13	0,91	2,07	K 3	1,96	2,45
M 14	1,12	1,90	K 4	3,06	3,86
M 15	1,29	1,84	K 5	1,68	2,26
M 16	1,70	2,42		1,42	2,10
M 17	0,85	1,67	Mó 1	1,48	2,26
M 18	1,05	1,89	Mó 2	1,40	2,14
M 19	1,05	1,84	Mó 3	1,45	2,34
M 20	0,90	1,85		1,43	2,19
M 21	1,21	1,87	Ka 1	1,30	2,19
M 22	1,12	1,86	Ka 2	1,24	1,86
M 23	1,35	2,26	Ka 3	1,22	2,23

M 24	1,29	2,30	Ka 4	1,63	2,41
M 25	1,16	1,85	Ka 5	1,07	1,81
M 26	1,69	2,34		1,27	2,07
M 27	1,35	2,02	Mr 1	1,75	2,55
M 28	1,95	2,57	Mr 2	2,19	3,12
M 29	1,23	2,10	Mr 3	1,21	2,00
M 30	1,10	1,86		1,51	2,34
	1,33	2,11			

A szinteződés és a mélységi mutatók

A mondatszerkezet milyenségét a kapcsolások fajtáinak (mellé- és alárendelés, átmeneti, laza és szeretlen formák) számbavétele mellett jellemezhetjük azzal is, hogy megállapítjuk, a mondat egységek milyen mélységi szinten kapcsolódnak egymáshoz, azaz az abszolút főmondatokhoz (Deme László kifejezésével: a beszéd szintjén álló mondat egységekhez) viszonyítva hányadik fokon rendelődnek alá. A szinteződés fogalmát és a mélységi mutatók kidolgozásának elvi kérdéseit Deme László kutatásaiból ismerjük; a mutató gyakorlati kiszámításához B. Fejes Katalin módszerét vettem át. (Deme: I. m. 186–214. B. Fejes: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Bp., 1981. 26–30.)

A szintek szerinti megoszlás itt következő táblázatai mutatják, hogy a hatodik szinten (ötödfokú alárendelés) már csak jelentéktelen számú mondat egység helyezkedik el (mind a Miszáth-novellákban, mind a kontroll anyagban), s a hetedik szint (hatodfokú alárendelés) két mikszáthi példája szinte csak véletlenszerűnek mondható. A kontroll novellákban ez a szint már nincs is képviselve. A vizsgálati anyag tanúsága szerint a szintmélység szerinti eloszlás nem függ a novellák terjedelmétől – a leghosszabb Mikszáth-novellában, „A Plutó”-ban nincs képviselve a 6–7. szint, s ugyancsak hiányzik „A Noszty fiú esete Tóth Marival” c. regényből vett terjedelmes fejezetekből (Mr 1–3); a 7. szint a „História egy házasságról” tréfásan archaizáló, barokkos építkezésű mondatai közt fordul elő. A kontroll novellák alapján az derül ki, hogy a nagyobb szintmélységek (5–6. fok) hiánya, illetve előfordulása az egyéni stílust jellemzi. Kaffka és Petelei – erősen mellérendelő, illetve lazább mondatszerkesztésű – prózájában már a 4. szint is csak elvétve fordul elő, s a beszéd szintjén álló mondat egységek aránya náluk a legmagasabb. Móricztól viszont – élőbeszédszerű megoldásai ellenére – nem idegen a mellékmondatok láncszerű alárendelése sem.

	1. szint		2. szint		3. szint		4. szint		5. szint		6. szint		7. szint	
	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%
M 1	468	70,7	160	24,2	28	4,2	6	0,9						
M 2	488	73,2	140	21,0	30	4,5	5	0,7	3	0,4	1	0,1		
M 3	100	66,2	35	23,2	10	6,6	2	1,3	1	0,5	3	2,0		
M 4	262	66,6	102	26,0	19	4,8	8	2,0	2	0,7				
M 5	1010	73,0	297	21,5	62	4,5	14	1,0	1	0,1				
M 6	236	74,5	65	20,5	14	4,4	2	0,6						
M 7	145	76,3	38	20,0	6	3,2	1	0,5						
M 8	156	72,2	41	19,0	18	8,3	1	0,5						
M 9	79	61,7	31	24,2	14	10,9	4	3,1						
M 10	185	76,8	49	20,3	7	2,9								
M 11	348	81,1	73	17,0	8	1,9								
M 12	392	67,1	164	26,1	29	4,6	8	1,3	2	0,3	2	0,3	2	0,3
M 13	93	79,5	21	17,9	3	2,6								
M 14	180	80,7	31	13,9	5	2,2	3	1,3	4	1,8				
M 15	227	78,0	57	19,6	7	2,4								
M 16	99	67,8	45	30,8	2	1,4								
M 17	250	74,7	41	13,9	22	0,7	1	0,3	1	0,3				
M 18	174	70,4	63	25,5	10	4,0								
M 19	173	73,9	55	23,5	5	2,1	1	0,4						

	1. szint		2. szint		3. szint		4. szint		5. szint		6. szint		7. szint	
	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%
M 20	300	77,7	71	18,4	14	3,6	1	0,3						
M 21	57	69,5	25	30,5										
M 22	212	76,8	59	21,4	5	1,8								
M 23	1112	73,8	335	22,2	51	3,4	7	0,5	1	0,1				
M 24	460	79,3	107	18,4	11	1,9	2	0,3						
M 25	156	72,9	48	22,4	9	4,2	1	0,5						
M 26	470	74,7	134	21,3	22	3,5	3	0,5						
M 27	188	77,1	45	18,8	7	2,9	2	0,8	1	0,4				
M 28	184	68,4	71	26,4	71	4,8	1	0,4						
M 29	634	72,4	195	22,3	40	4,6	5	0,6	2	0,2				
M 30	1040	77,2	268	19,9	37	2,7	2	0,1						
Ka 1	200	78,1	49	19,1	5	2,0	2	0,8						
Ka 2	164	81,2	37	18,3	1	0,5								
Ka 3	219	75,8	62	21,5	8	2,8								
Ka 4	333	77,8	86	20,1	9	2,1								
Ka 5	270	75,4	71	19,8	13	3,6	4	1,1						
P 1	314	76,6	87	21,2	8	2,0	1	0,2						
P 2	362	76,2	102	21,5	11	2,3								
P 3	326	79,9	74	18,1	7	1,7	1	0,2						

	1. szint		2. szint		3. szint		4. szint		5. szint		6. szint		7. szint	
	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%	A	%
P 4	345	81,6	69	16,3	9	2,1								
P 5	367	72,7	115	22,8	20	4,0	3	0,6						
M6 1	255	72,6	86	24,5	7	2,0	2	0,6	1	0,3				
M6 2	827	67,6	307	25,1	74	6,1	15	1,2						
M6 3	223	60,1	106	28,6	27	7,3	10	2,7	4	1,1	1	0,3		
J 1	581	71,8	177	21,9	36	4,4	11	1,4	3	0,4	1	0,1		
J 2	146	63,8	61	26,6	18	7,9	4	1,7						
J 3	118	69,4	42	24,7	9	5,3	1	0,6						
K 1	184	70,5	58	22,2	15	5,7	2	0,8	1	0,4	1	0,4		
K 2	314	74,6	94	22,3	12	2,9	1	0,2						
K 3	140	55,6	87	34,5	21	8,3	4	1,6						
K 4	154	45,8	33	28,0	17	14,4	9	7,6	4	3,4	1	0,8		
K 5	185	56,4	103	31,4	31	9,5	8	2,4	1	0,3				
Mr 1	619	70,3	220	25,0	37	4,2	3	0,3	1	0,1				
Mr 2	178	61,2	86	29,6	22	7,6	5	1,7						
Mr 3	754	73,6	214	20,9	48	4,7	8	0,8						

A mélységi mutatókat szövegenként számítottam ki; olyan módon, hogy a beszéd szintjén levő mondat egységeket egy, az alárendelt mondat egységeket annyi értékűnek vettem, ahányadik szinten állnak. A kapott értékeket összeadtam, és elosztottam a mondat egységek számával. Kiszámoltam az egyszerű mondatok nélküli mutatót is, mivel a szintező-dés voltaképpen csak az összetett mondatban jelentkezik.

A mélységi mutató mindkét számítás szerint reálisnak látszó, ugyanis meglehetősen egyöntetű eredményt ad: akár számításba vesszük az egyszerű mondatokat, akár elhagyjuk őket, a szövegek sorrendisége csaknem azonos marad: a Mikszáth-novellák közül a „Bagi uram frakkban” és „Az újságfalo” mélységi mutatója a legmagasabb – ezek egyébként jellegükben, sőt „műfajukban” is nagyon különböző szövegek –, s a legalacsonyabb „A kaszát vásárló paraszt”-é. Ez utóbbi teljesen érthető: ennek a novellának a bonyolultsági és a szerkesztettségi mutatójánál sincs alacsonyabb értékű, mivel rövidek a mondatai. A rövidmondatosság itt az elbeszélői kommentár és a szereplők beszédének arányaival magyarázható: a szöveg 65,4%-a a párbeszédből áll.

Mikszáth, Krúdy, Jókai, Mórícz szövegeinek mélységi mutatói nagyobb értékűek, s a beszéd szintjén levő mondat egységek viszonylag kisebb arányúak, mint Peteleié és Kaffkáié.

	Az 1. tagmondatok nélkül			Az 1. tagmondatok nélkül	
M 1	1,35	1,42	M 28	1,37	1,40
M 2	1,34	1,38	M 29	1,34	1,41
M 3	1,53	1,62	M 30	1,25	1,32
M 4	1,43	1,51	Ka 1	1,25	1,30
M 5	1,33	1,42	Ka 2	1,19	1,23
M 6	1,31	1,34	Ka 3	1,27	1,34
M 7	1,27	1,30	Ka 4	1,24	1,31
M 8	1,37	1,42	Ka 5	1,30	1,35
M 9	1,55	1,62	P 1	1,25	1,38
M 10	1,26	1,30	P 2	1,26	1,35
M 11	1,20	1,26	P 3	1,22	1,31
M 12	1,39	1,43	P 4	1,20	1,29
M 13	1,23	1,32	P 5	1,32	1,40
M 14	1,29	1,36	Mó 1	1,28	1,37

	Az 1. tagmondatok nélkül			Az 1. tagmondatok nélkül	
M 15	1,24	1,28	Mó 2	1,41	1,48
M 16	1,33	1,37	Mó 3	1,56	1,67
M 17	1,17	1,24	J 1	1,37	1,39
M 18	1,33	1,42	J 2	1,47	1,50
M 19	1,29	1,36	J 3	1,37	1,43
M 20	1,26	1,36	K 1	1,39	1,49
M 21	1,30	1,36	K 2	1,28	1,36
M 22	1,25	1,31	K 3	1,55	1,59
M 23	1,26	1,40	K 4	1,97	2,02
M 24	1,23	1,29	K 5	1,58	1,64
M 25	1,32	1,39	Mr 1	1,34	1,40
M 26	1,29	1,33	Mr 2	1,36	1,40
M 27	1,28	1,33	Mr 3	1,33	1,41

A szerkesztettségi, a bonyolultsági és a mélységi mutató között természetes, de nem mechanikus összefüggés áll fenn: ha nagyobb a mondathosszúság, több a kapcsolat, s nagyobb a valószínűsége annak is, hogy a mondat egységek több szinten helyezkednek el. A laza és a mellérendelő kapcsolások azonban – az esetleges soktagmondatúság ellenére – befolyásolják a szintmélység alakulását, így a mélységi mutató nem okvetlenül „követi” a többi mutató növekedését, illetőleg csökkentését.

Adataink alapján a következőket állíthatjuk:

Mikszáth novelláinak mondatszerkesztése kiegyensúlyozott, többszörösen összetett mondataiban is ügyel a tagmondatok kiegyenlített, a beszéd természetes ritmusának megfelelő terjedelmére, arányos szerkesztésére, elrendezésére. Műgondja erre irányul: a minél természetesebb, életszerűbb szöveg létrehozására.

A bekezdés és a mondat egész hosszúsága (a szerkesztettségi mutató) a Mikszáth-novellákban egyenletes, mentes a nagy ingadozásoktól. Ez közel áll a Deme László vizsgálatában szereplő fejtegető próza, illetőleg más kutatók (Nagy Ferenc, P. Eöry Vilma) novellákon kimutatott értékeihez. Nem áll viszont mechanikus összefüggésben a szövegterjedelemmel.

A bonyolultsági mutató az összetett mondatbeli kapcsolások jellemzésére szolgál. Jókai mondataiban több, Peteleiben kevesebb a kapcsolat, Mikszáth, Krúdy, Kaffka mutatói közel állnak egymáshoz.

A mondategységek szintek szerinti megoszlása és a mélységi mutató milyensége az írói egyéni stílust jellemzi Mikszáthnál (Petelei, Kaffka szintmélysége kisebb), s nem függ a szöveg terjedelmétől a mondatok szintmélysége sem.

Akár mind a harminc Mikszáth-novella adatait nézzük, akár csak az 1900-as évekből valókét (ezeknek „kortársa” ugyanis a Noszty-regény), mindenképpen eltérnek a regényrészletek adataitól (Mr. 1–3.) A regényfejezetek terjedelmesebb mondatokból állnak, magasabb a szerkesztettségi, bonyolultsági, mélységi mutatójuk, mint a novelláké, kevesebb bennük az egyszerű mondat – jóllehet erősen párbeszédeselek.

Ha az adatok alakulását a novellák keletkezésének időrendjében nézzük (az időrendet jelzeteink mutatják), kiderül, hogy mérhető módon változott Mikszáth stílusa: mondat- és szövegszerkesztése, különösen a jókai hangvételi „Sáríka grófnő”-höz, illetőleg a 70-es évek elbeszéléseihez viszonyítva. Nem fogadhatjuk el tehát teljesen azt a Rubinyi Mózes óta közkeletű megállapítást, mely szerint „Mikszáth az ún. zárt nyelvi egyéniségekhez” tartozik.

Témájuk, terjedelmük, alkotómódszerük tekintetében többé-kevésbé különböző műveket vizsgáltam, az összevetés mégsem lehetetlen: mind a kimutatott feltűnő mondat szerkezeti egyezések, mind a különbségek jellemző tulajdonságokat árulnak el a szövegekről: az epikai műnemen belül a műfaji különbségről (novella – regényrészletek), a közlésformák különbségeiről. Az idő előrehaladtával nemcsak a Mikszáth-elbeszélések mondat szerkesztésében fedezhető fel változás – egy kissé őt is megéri a századforduló szelleme: szabadabb, lazább nyelvkezelés, mondatalkotás jellemzi a későbbi novellákat –, nemcsak Krúdy „mikszáthos” (K 1–2) és későbbi, a Szindbád kötetbe tartozó (K 3–5) novelláinak mondatai közt van szembetűnő, számadatokkal is mérhető különbség, hanem azt is kifejezik az adatok, hogyan változik meg a mondatformálás Jókai romantikájának jellemző mondat szerkezeteihez viszonyítva a századvégi új irányzatok nyelvi megoldásait előkészítő Petelei István novelláiban, Mikszáthnak elbeszélői egyéniségét és magatartását híven tükröző életszerű, szabad folyású, töretlen ritmusú szövegekké rendeződő mondatain át a századelő művészeinek: Krúdynak, Kaffkának, Móricznak mondatformálásáig, amely expresszív egyéni stílusuk egyik legfontosabb alkotóeleme.

(Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat 21. kötet. Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica. 1993. 59–82.)

Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj Márai Sándor: A remekműről és a tündériről Füves könyv 126.

Márai – naplóinak tanúsága szerint is – vonzódott a bölcséleti, filozofikus írásokhoz, különösen az erkölcsi elveket, életszabályokat tömör, aforisztikus, ugyanakkor irodalmi-költői szépséggel és mélységgel az olvasó elé táró szerzőkhöz, műveikhez.

Naplóiban többször hivatkozik Schopenhauer-ra, Platonra, Morusra, Campanellára, Crocéra, Szent Ágostonra, Buddhára, Lao Céra; La Rochefoucauld maximáit és Erasmus-t olvassa, mindenek fölött pedig Goethét: „Goethe maximái, xéniái... mint aki lapos vidékről varázslatosan hegytetőre ér, s tiszta levegőt lélegzik be. Néhány mély lélegzettel ennek a szellemnek légköréből, s közelebb vagyok az emberi sors értelméhez...” – írja. (Napló 1943–1944. Akadémiai K. – Helikon. 1990. 125.)

Ő maga is filozofikus alkat: szeret moralizálni, az élet nagy kérdéseiről, értékekről, életelvekről, magatartásmintákról gondolkodni, regényeiben is kedveli az aforisztikusan megfogalmazott következtetéseket és szentenciákat.

Önálló művé formált moralizáló írásait Füves könyv címen rendezte kötetbe. Ennek Ajánlásában Senecát, Epiktétoszt, Marcus Aureliust, Montaigne-t említi, általában a sztoikusokat mint mestereit. (1943/1991. A jelen dolgozatban az 1991-es kiadást használom.)

Felmerül a kérdés, apró értekezések-e a Füves könyv maximái, vagy szépirodalmi alkotásoknak tarthatjuk őket. Igazat adok Lőrinczy Hubának, s igazolni is szeretném saját eszközeimmel, hogy szépirodalmi szövegekként kezelhetjük e rövid írásokat. „A Füves könyv – noha értekező karakterű – inkább szépirodalmi alkotás, mintsem filozófiai-etikai traktátus.” (Lőrinczy Huba: „... a személyiségnek lenni a legtöbb...” Márai-tanulmányok. Szombathely, 1993. 22.)

A tanulmánykötet szerzője kifejti a továbbiakban a következőket: „A férfikor tapasztalatainak, okosságának, szépségének, rezignációjának birtokában [negyvenes éveinek elején van ekkor Márai] belátta, itt-ott tovább is gondolta a sztoikusok, az egzisztencialisták és mások igazságait, tudván: csak az a miénk valójában, amit saját szóval is képesek vagyunk kimondani. S mert nem hétköznapi elme volt, magas színvonalon eszmélkedett, lenyűgöző pontossággal fogalmazott. A Füves könyv nem új fejezete a sztoikus filozófiának, nem szuverén gondolati rendszer, hanem csupán töprengések közepette kiküzdött, megszenvedett magánváltozata a réginek. Éppen ez a kiküzdöttség, ez a megszenvedettség adja erejét és hitelét.” (I. m. 19.)

Lőrinczy Huba szól az egyes elmélekdedések struktúrájáról, eszerint a tételmondat kifejtése, majd frappáns, szentenciózus lezárás a jellemző szövegszerkezet, s ez is a sztoikusokat idézi. (I. m. 18.)

Igaz, a kötetnek sok szövege ilyen felépítésű, de ez korántsem általános vagy éppen kizárólagos.

Ismeretes a szakirodalomból a Füves könyv és a Márai-naplók rokonságának felfedezése. Rónai László a naplók melléktermékének nevezte a Füves könyvet (Rónai L.: Márai Sándor. Bp. Magvető. 1990. 325.), s Tolcsvai Nagy Gábor szerint a naplók szövegei „a rövid műfaj különleges változataiként értékelhetőek.” (Tolcsvai Nagy Gábor: Stílusvariációk és szövegglobalitás Márai Napló 1943–44. c. művében. Kézirat. 1993. 2.) A naplók sem eseményrögzítő, hanem elmélkedő, töprengő, reflexív tartalmúak.

A tartalmi, gondolati, magatartásbeli rokonság mellett azonban különbséget is látunk a naplók szövegegyeségei és a Füves könyv darabjai között, s ez a szövegszerkezeti különbség műfaji sajátosságból eredhet.

Vessük össze a fentiek megvilágítására a Füves könyv egy darabját a könyvvel azonos időben keletkezett – 1943–1944-es – napló egy hasonló tartalmat hordozó részletével.

Füves könyv

126

A remekműről és a tündérről

(A) *Abhoz, hogy egy emberi alkotás remekbe sikerüljön, s időtlen ragyogással kápráztassa és gyönyörködtesse az embereket, a tehetség, a téma, a kivitel tökéletessége mellett kell valami más is.* (B) *A remekműben van valamilyen tündéri elem is, mely csodálatos fényével átsugárzik az egészen, oly gyöngéden és megejtően, mint ahogyan az északi fény világít a nyári éjszakában, valószerűtlenül s mégis fényszerűen, mert látni és olvasni is lehet mellette.* (C) *A remekmű legyen valóságos, pontos, okos, céltudatos, arányos, gondosan megmunkált, hűségesen kivitelezett – s legyen még valami más is.* (D) *Tündéri is legyen.* (E) *S minden öntudatosság mellett önfeledt is legyen.* (F) *Mérnöki szabályok szerint épüljön, de káosz is legyen benne, egy kávéskanálra való az ösködből, mely a csillagképek nyomában porzik, arany szemcsékkel.* (G) *Tündéri nélkül csak „nagy” vagy „tökéletes” művek vannak.* (H) *Az igazi remekmű néha nem is olyan tökéletes.* (I) *Csak sugárzik, a „csak álom” is benne van, a csillagok fénye, a tündéri.* (J) *S a feladatnak ez a része, amikor a művész már nem tud művét segíteni; az utolsó ecsetvonást, a tündérit az Isten végzi el.*

Napló 1943–1944

(A részlet 1944-ből való bejegyzés; 165. 1.)

Kosztolányi nagy író volt, igen nagy író: üde, érzéletes, okos, villogó, bölcs, szomorú, kaján. Minden sora nemes, gazdag, különös árammal töltött.

De van itt valamilyen többlet, életben és irodalomban; s nem elég nagy írónak lenni, hogy ezt a többletet kiadja a mű. A „Jónás könyve” többletére gondolok. Ez már a kegyelem.

A gondolat, a problematika, amely tartalmában rokonítja a két szöveget – az igazi remekműnek van olyan rétege, olyan többlete, amelyet csak a zsenialitás képes létrehozni –, mindkét kötetnek több szövegében is fellelhető. „Aki így művész, annak végzete van.” (A művészetről mint a végzetről, Füves könyv 167.) „Mert nem biztos, hogy használz hazádnak és az emberiségnek, mikor alkotsz valamit; isteni kegyelem kell ehhez.” (Füves könyv 178.) – „Babits Oedipus-fordításában néha érzik az a többlet, melyet mind mohóbban keresek, emberben és írásban: mintha csak az a szó menthetné meg a világot, melynek evangéliumi ereje van.” (Napló 1943–1944. 183.)

Ha a Füves könyv szövegeit szépirodalmi szövegeknek tartjuk, elsődleges jelentésükön túl többletjelentést, konnotatív jelentést is tulajdoníthatunk nekik. Az idézett rövid szöveg – A remekműről és a tündérről – generikus értelmet hordoz (azaz általában igaz állítása: ahhoz, hogy valamely alkotás remekmű legyen, nem elég tökéletesnek lennie, művészi többletet is kell tartalmaznia, s ezt a művész különleges ihletettsége, zsenialitása adja meg). Ezt a többletet *tündérinek, a kegyelemtől eredőnek, kegyelemnek, evangéliumi erőt* tartalmazónak, *végzetet* hordozónak, *isteni kegyelemnek* nevezi a szövegben. Emellett azonban átfogóbb értelem is kiejlik belőle, amint a kötet egészéből. A szövegnek tulajdonítható általánosabb tartalom: az emberben is a nagyságot, a karizmatikus kisugárzást kutatja Márai. Ebben az értelmezésben megerősít az 1943–44-es naplóból vett részlet: az emberben is az „evangéliumi” erőt keresi „mind mohóbban”.

A két szöveg szerkezeti különbözősége azonban sokkal szembetűnőbb értelmezhetőségük különbözőségénél, rokon vonásaik (retorizáltságuk, főként halmozás, fokozás) ellenére.

A napló részletében a két jellemzett típusnak – a nagy írónak és a zseniális alkotónak – leírása határozottan elkülönül két bekezdésre, s a két bekezdés összekapcsolására nyíltan megjelenik a szöveg fő szervező erejét, az elvárástörő ellentétet kifejező *de* kötőszó.

A Füves könyvből való szöveg azonban – bár valamivel hosszabb a napló részleténél – nem tagolódik bekezdésekre, s ez a megoldás természetéből adódik. Itt ugyanis a „csak” nagy és tökéletes mű (mely kiváló ugyan, de nem remekmű, mert a tündéri, az Istentől való hiányzik belőle, tehát az, amely ellentétbe állítható a „tündéri” elemet is magában hordozó remekművel), a szövegben igazán nincs jelen, de tudatunkban mindig hozzárendeljük a remekműhöz, összevetjük őket.

A szövegből derül ki, hogy „A remekműről és a tündérről” cím nem ellentétet, nem is parallelizmust, hanem hozzátoldást tartalmaz: a remekmű hibátlan, és „tündéri” is.

A szöveg ismétlő, egybefonódó mondatokból épül fel: erős retorizáltsága részletező ismétlésekben (regressio) (A–B–C mondategész), halmozásokban (adiectio) (B–C mondategész), emphatikus hangsúlyos ismétlésben („Tündéri is legyen”; D mondategész) nyilvánul meg. Az emphatikus hangsúlyt erőteljesen jelzi azzal, hogy új mondategészt indít a nyomatékos szórendű mondatba helyezett *tündéri*-vel. A retorizáltság további tényezői: az E–F mondatok parallelizmusa, s ellentét és gradatio az F mondaton belül. A gradatio hatását a költői képpé szélesedő *ösköd* metaphora erősíti. Adiectio: halmozás, fokozás az I mondat retorikai alakzata, s a lezárás a „tündéri” és az Isten szimbólummal a szöveg legerőteljesebb része, tehát fokozás is.

A remekmű sajátosságai, és tartozéka, a tündéri fogalmainak szövegbeli megoszlása három tömbre bontja a bekezdésnyi írást:

- A tökéletesség– és valami más
- B remekmű – tartozéka tündéri elem
- C tökéletesség – és valami más
- D tündéri
- E öntudatosság és önfeledtség
- F mérnöki szabályosság, de káosz is
- G tündéri nélkül csak tökéletes művek vannak
- H „az igazi remekmű néha nem is olyan tökéletes”
- I tündéri van benne
- J Isten teszi hozzá a többletet

A fenti kis vázlat jelzi, hogy – ha nem is kifejtetten – a szövegnek is fontos szervezőeleme az ellentét, mely rejtetten már az A–B–C–D mondategészekben, kifejtetten az öntudatosság és az önfeledtség, a mérnöki szabályosság és a káosz (E–F mondategész) egymás mellé állításában van jelen. A H mondat („Az igazi remekmű néha nem is olyan tökéletes.”) márais sententia, egyben paradoxon: látszólag képtelen, ellentmondó állítás, valójában a szöveg lényegének végsőkig való fokozása.

S ezzel a paradoxonnal ellentétben áll az I mondategész tartalma: (nem tökéletes) „Csak sugárzik, a »csak álom« is benne van, a csillagok fénye, a tündéri.” A lezárás – Máraihoz méltóan – csattanós: a „tündérit” Isten végzi el.

Békési Imre munkásságában szövegtípusok közös formai jegyeként szövegszerkezeti megoldásokat, konstrukciótípusokat kutat, mikro- és makroszerkezeti szinten. Ezekben a konstrukciótípusokban bizonyos gondolkozási struktúrák objektiválódnak. (Vö. például:

Békési: A gondolkodás grammatikája Bp. 1986. 374.) Az esszé körébe tartozó szövegek konstrukciós alaptípusaként az ellentéesség és az ok-okozatiság szerkezeti összefüggését ismeri fel. Ilyen konstrukciótípus az elemzett Márai-szövegben is fellelhető – ez az esszével rokonítja: „*Mérműki szabályok szerint épüljön, de káosz is legyen benne, egy kávéskanálra való az ösködből, mely a csillagképek nyomában porzik, arany szemcsékkel.* [Ugyanis] Tündéri nélkül csak „nagy” vagy „tökéletes” művek vannak. Az igazi remekmű néha nem is olyan tökéletes.”. Egészében azonban a fent bemutatott vissza-visszatérő, ismétlődő, egymásba fonódó szerkezet különbözik mind az érvelő-fejtegető típusú szövegektől, mind a naplóbeli szövegek szerkesztésmódjától, s sajátosan a Füves könyv jellemzője, azt a kötet számos darabja bizonyítja hasonló szerkezetével: Az emberi jellemről (4), Arról, mi az élet igazi élménye (5), A test megismeréséről (6), Arról, hogy mindenben az idő dönt (21), Az olvasásról (42), A válogatásról és a hűségéről (109; elemzése megjelent: Emlékkönyv Szathmári István 70. születésnapjára 328–333.), Az emberi érzékenységről (197), A formáról (199) stb.

A sajátos szövegszerkezet, a retorizáltság és a többletjelentés alapján szépírói szövegeknek tarthatjuk a Füves könyv darabjait.

(Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. Szerk. R. Molnár Emma. Szeged, 1996. 285–289.)

Márai Sándor: Arról, hogy a szívek összetörnek A szöveg szerkezetéről

Irodalomtörténész elemzője a Kassai őrjáráttal kapcsolatos fejtegetésében idézi Márai Sándornak egy fontos megnyilatkozását: csakis addig lehetünk európaiak, „amíg szövegezők és magyarázók, kifejtők és megértők vagyunk.” (Szegedy-Maszák Mihály 1991. 19.) Az író tevékenységének teljes körére érvényesek ezek a szavak, különösen pedig sajátos rövid prózai műfajú írásaira, naplójának szövegeire és a Füves könyvre. A naplók szövegei „a rövid műfaj különleges változataiként értékelhetők” (Tolcsvai Nagy Gábor 1993. 2.); a Füves könyv és a Naplók kapcsolatára Rónay László világított rá, mikor a Napló „mellékterméké”-nek nevezte a Füves könyvet. (Rónay László: 1990. 325.)

A Füves könyv (1943/1991) 202 rövid szövegből – maximából – áll (erről I. V. Raisz Rózsa 1993.); rövid, elmélkedő, reflexív írások az értékekről, gyakorlati és erkölcsi kérdésekről – gyakran a végső dolgokról; az élet legfontosabb és kevésbé fontos vagy éppen mellékes dolgairól. A bennük foglalt értékelő ítéletek, a befolyásoló szándék általános érvényűek.

Ilyen a kötet 72. számú szövege!

Arról, hogy a szívek összetörnek

(1¹⁶) *De pontosan úgy, mint a dalokban, melyeket kávéházi chansonénekesnők énekelnek.*
(2) *S a dalok tanulsága mindig annyi, hogy az összetört szíveket nem lehet többé egyváragasztani.* (3)

Az életben is ennyi a tanulság. (4) *Ha egy ember egyszer bizalommal, föltétlen érzésekkel közeledett valakihez, s érzéseit megsértették, „szívét összetörték”, soha többé nem tud igazi bizalmat, feltétlen odaadást érezni egy másik ember iránt.* (5) *Nincs érzékenyebb anyag a földön, mint az emberi anyag.* (6) *Képtelen arra, hogy elfedjen egy sértést, mellyel lelkét vagy érzéseit illették.* (7) *S bármiféle baráti vagy szerelmi találkozást hoz is még számára az élet, gyanakvó marad, minden kapcsolat torz és gonosz játékkalkalom lesz számára, örökké bosszút akar.* (8) *Ilyen az ember.* (9) *Vigyázz, ha ilyen megsértett szívűekkel állasz szemközt: nem tudod őket megengesztelni.* (10) *S nincs az a türelem, bölcsesség, nagylelkűség, szenvedély, mely az ilyen csalódott szíveket nyugtatni tudja.*

Ha a cím és a szöveg kapcsolatát nézzük, a cím funkcióját szokásosnak mondhatjuk: a szövegtémát jelöli meg. Igaz, iróniát sejtet a benne megjelenő közhely, elkoptatott kép. Nem ilyen szokásszerű azonban a cím szövegszerkezeti szerepe. „Vajon a cím hozzátartozik-e a szöveghez vagy nem? – Ha a szöveg lineáris kohézióját nézzük, nem. A szöveg ott

16 A zárójelbe tett számok a mondatrészeket jelölik. V. R. R.

kezdődik, ahol az első mondat, és az utolsóval fejeződik be. A szövegnek így kell teljesnek, befejezettnek lennie. Nem hiányzik a szövegből semmi cím nélkül. Nem így a dolog a szöveg globális kohéziója szempontjából. A cím a szövegre mint egészre rámutat, mintegy deiktikus szerepe van, amelyhez hozzáértendő: ez (ti. a szöveg, ami következik) X-ről szól, vagy ennek (ti. a szövegnek, ami következik) X a témája.” (Károly Sándor 1979. 28.)

Károly Sándor az általános címadási gyakorlatból vonta le fenti megállapítását, ez a cím azonban sajátos módon nemcsak globálisan, hanem lineárisan is elválaszthatatlan a szövegből. Nem úgy, mint a J. Soltész Katalin által álcímnek nevezettek, amelyek a szöveg első szavainak, főként versek kezdő sorainak címmé emelésével jönnek létre, oly módon, hogy a szövegben (rendszerint versszövegben) megismétlődik a címként már megjelenő részlet, például Petőfi Sándor számos versében: *Fa leszek, ha_ Befordultam a konyhába* – továbbá Tóth Árpád: *Az öröm illan* stb. (Balázs János: 1985. 103.); Márai írásának címe megtartja a cím szokásos kiemelt helyzetét, nem is ismétlődik meg a szöveg kezdő sorában, hanem olyan, mintha a szöveg kezdő mondata volna, ezt folytatja oly módon, hogy nemcsak szemantikailag, pragmatikailag kapcsolódik hozzá a folytatás, mint a címekhez általában, hanem grammatikai eszközökkel is visszautal rá a szerző.

„De pontosan úgy” – ez a szöveg első mondategysége, első mondategységének főmondata. Kizárólag kapcsolást és utalást tartalmaz. A szövegkezdő *de* kötőszó itt nem ellentétet érzékeltet, hanem a megerősítést, nyomósítást szolgálja, ilyen szándékú fejtegetést vezet be (Vö. ÉrtSz. I. 973.), miközben a címhez kapcsolja a bekezdést. A tagmondat grammatikailag hiányos: a címbeli mellékmondat alanyát és állítmányát értjük bele, de ha kiegészítenénk velük, kiderülne, hogy míg a cím nyomatéktalan, minden hangsúlyozandó tagjára azonos erősségű szakaszhangsúly esik (Arról, hogy a szívek összetörnek), az első tagmondatba viszont kirekesztő szórenddel kerülhetne be az állítmány (*De pontosan úgy* [törnek össze a szívek]), az úgy utalószó erősebb mondathangsúlyos. – A tagmondat hiányos volta elválaszthatatlanul hozzákapcsolja a szövegkezdést a címhez.

A cím a szövegtémát slágerszövegek, népies műdalok, falvédőfeliratok elkoptatott képi megoldásával, exmetaforájával fejezi ki: *a szívek összetörnek*. Hogy ez közhely, azt Márai nem titkolja, sőt némi iróniával hangsúlyozza. A rövid első bekezdés stílusa – miként a benne foglalt két kijelentés leegyszerűsített tartalma – szándékoltan tárgyias, köznapi, egyszerű, a közlés rövid tagmondatokban ölt testet.

A szöveg két bekezdése közötti stiláris ellentét lényeges információt hordoz: jelzi, hogy itt, a második bekezdésben kap kifejtést a szerző reflexiója. A közhely igazságán elmélkedve igazi választékos, intellektuális stílusban, jellegzetes stílusában szólal meg Márai. Erre utalnak a nem mindennapi szavak, kifejezések: *chansonénekesnő, eggyéragsztani, anyag, illet valamivel, találkozást hoz, játékalkalom, állasz* (ragozott alak), *megengesztel, nyugtatni*, különösen pedig a szövegszerkesztés módja.

„Az életben is ennyi a tanulság” – mondja rezignáltan a második bekezdés első, még átvezető funkciójú mondatával. Ez főként kapcsoló és utaló elemeket tartalmaz: „hozzátoldja” az előzőhöz ezt a bekezdést az *is* kötőszóval, visszautal a második mondatbeli közlésre az *ennyi* anaforikus mutató névmással, továbbá a *tanulság* megismerésével. A *tanulság* azonban nemcsak visszautal, hanem előre is: tartalomváró szóvá lép elő: most következik a kifejtése. Értékel, újraértékel, végletes, túlzó fogalmazásával gondolkodásra, vitára késztet. Többszörösen összetett mondataiban érvel, részletez, halmozásokkal és párhuzamokkal (5., 7. mondategész). Halmozásai hol az erősítést szolgáló szinonim kifejezések (érzéseit *megsértették*, „szívét *összetörték*”), hol – mint a 10. mondatban – szemantikailag eltérő, azaz más és más erényt jelölő elvont főnevek halmozódnak alanyokként (*türelem, bölcsesség, nagylelkűség, szenvedély*), kifejezve, hogy mindezek egyformán szükségesek az érzékeny emberi kapcsolatok létrehozásához és fenntartásához; a megbántott, csalódott ember lelki egészségének helyreállításához azonban – e szövegben foglaltak szerint – mégsem elegendők.

Hosszú, többszörösen összetett mondatai (4., 6., 9.) szoros, szabályos szerkezetűek: közbeékelések, lazán vagy szervesen kapcsolódó tagmondatok, extraponált részletek nem lazítják az egységek összefüggését, grammatikailag pontosan kategorizálható minden elem. Rendet teremt ezzel gondolataiban és az élet zűrzavaros kérdéseiben, igazi jól formált, „írott”, tudatosan kidolgozott szöveget alkotva, a spontaneitásnak, élőbeszéd szerű közvetlenségnek nyoma sincs benne. E fejtegető, részletező mondategészek közben aforisztikus tömörségű rövid mondatok: szentenciák tűnnek fel: „*Nincs érzékenyebb anyag a földön, mint az emberi anyag.*” – „*ilyen az ember.*” E részletezések után a gondolat újabb, variált kifejtése következik: Márai-sajátosság a gondolatok hullámzó vissza-visszatérése, egy-egy szentenciózus megnyilatkozás köré csoportosítva.

A szöveg mikroegységei – mondategészek, tömbök, bekezdések – szoros logikai összefüggésben vannak egymással, a vissza-visszatérő gondolatok is okot, következményt fejeznek ki az őket megelőző mondatokhoz viszonyítva. A logikai kapcsolat milyenségét helyenként kötőszó is kifejezi, de ha nem, akkor is felismerhető:

[1 – 2] – [3 ← (4 ← 5) → (6 – 7) → 8] → [9 – 10]]

A meggyőzés szándéka jelen van az egész írásban, a konatív funkció nyelvtani kifejezése a 9. mondat egyes szám második személyű igealakjaiban jelenik meg, közülük a főmondat igéje, a *vigyázz* felszólító módú alak, s ezáltal a mondategész felszólító modalitású. Egyes szám második személyűsége nem változtat e mondat általános érvényű voltán, miként a szövegegész is általános érvényű. A negyedik mondat *egy ember, egy másik ember* kifejezései sem meghatározott egyedre utalnak.

Bár szövegünk csak két bekezdésre tagolódik, mégis felfedezhető benne a három makroszerkezeti egység: a bevezetés, a tárgyalás és a befejezés. Bevezető funkciójának

az első bekezdést tartom, tárgyalásnak a 3–8. mondategészt, a befejező, lezáró szöveg-egység pedig a (túlzásával kételkedésre csábító) 9–10. mondategész.

Így teljes a szöveg, s így tarthatjuk kimunkáltként minden alkotóelemében.

Irodalom

Balázs János 1985: A szöveg. Bp., Gondolat Kiadó.

Károly Sándor 1979: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. MNyTK. 154.

V. Raisz Rózsa 1993: Egy szabadon választott versenyszövegről és megszólaltatásának kérdéseiről. Márai Sándor: Az ütemről és a változásról. Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. 118–21.

Rónay László 1990: Márai Sándor. Bp., Magvető Kiadó.

Szegedy-Maszák Mihály 1991: Márai Sándor Bp., Akadémiai Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1993: Stílusvariációk és szövegglobalitás Márai „Napló 1943–44” c. művében. Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport vitaülésén bemutatott tanulmány. Kézirat.

(Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat 22. kötet. Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica, 1994. 35–39.)

Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa A Plutó

Az 1891-ben keletkezett elbeszélés Mikszáth művészetének jellegzetes darabja. Keletkezési idejéhez viszonyítva a közeli múltban – az 1850-es években, a Bach-korszakban – játszódik, falusi történet, miként A jó palócok és a Tót atyafiak novellái. Ezeknek lírai-balladai hangvételét azonban nagyrészt az ironikus váltja fel, miként a korszak más Mikszáth-műveiben is az irónia és a humor az uralkodó szín.

Az élményvilág, amelyből A Plutó című elbeszélés táplálkozik, részint elsődleges, eredeti: a babonás palóc nép, az író gyermekkorának környezete, a felvidéki falvak, a közeli erdők, mezők, patakok emléke. Másrészt azonban a mese, az anekdota már nem közvetlen élményből fakad: Mikszáth sokszor másoktól hallott történeteket dolgozott fel, ezt számos nyilatkozata igazolja. Bisztray Gyula szerint a Plutó történetét valószínűleg Szegedről hozta magával. (Mikszáth Kálmán összes művei. 41. 1978. a továbbiakban Krk. 41.)

Jellemző Mikszáthra a babona, a misztikum iránt való fogékonyság: a palóc nép babonás világát A jó palócok Galandáné asszonyom című novellája jeleníti meg (kötetben 1882-ben adta ki). Nevezetes még a kísérteties, csodás elemet tartalmazó művei közül a Kísértet Lublón (1892–93), A fekete kakas (1899), sőt a Szent Péter esernyője egyik szála is a „csodá”-ra épül. A „Galandáné asszonyom” mindvégig megmarad a babona légkörében, még hangvétele is csak kevéssé sejtet kételkedést. A többi említett mű is nagy elhithető erővel ábrázolja a rejtelmes történeteket, maga az elbeszélő is beleéli magát, s a babonát elhívó ember lelkiállapotát, lelkivilágát meggyőző módon érzékelteti. A „csodát” azonban rendszerint leleplezi. Emberi gonoszságokból, gyengeségből eredő cselekvésekre vezet vissza, egyszerű, racionális okokra.

A Plutó ironikus előadásmódja már kezdettől rávezeti az olvasót a kételkedő magatartásra, sejteti s helyenként megmutatja a tényeket az író a babona mögött. Az első ilyen elhelyezett „patron” a szövegben Csabay Mihály kihallgatásának leírásakor jelenik meg:

„– Volt-e már büntetve?

– Igenis, egyszer. Lólopásért.” (Krk. 41. 9.)

A szereplők közül a naiv falusiak gyanakvás nélkül hisznek a babonás históriában, a Bach-huszar bezirker, Klamarik úr „kínosan vergődik és habozik a hívés és a nem hívés között” (Krk. 41. 21.), az okos és ravasz bíró, Kelemen uram nem nyugtatja meg: „szidta a sok babonás parasztot, akik saját koponyájukban hizlalják a kísérteteket, de a másik szavával ráhagyta, hogy a Plutó azonban mégsem egészen tiszta jószág (s ájtatosan keresztet vetett magára)” (Krk. 41. 21.) – vagyis a szövegben állandóan váltakozik az elhithető és a cáfolás, illúziórombolás, ez utóbbi rejtettebben, sejtetőbben.

Jellemző Mikszáth-írás A Plutó azért is, mert anekdotikus elemek és figurák színesítik a palettát, a cselekmény részint mesei, részint anekdotikus.

Az idő és a tér kérdésére visszatérve, jellegzetesen mikszáthi az elbeszélés időkezelése és a novella helyszínének megjelenítése is. Ezek a tényezők ugyan a maguk realitásában vannak jelen, azaz nem bomlanak fel, nem válnak szimbolikus értelművé: a cselekmény meghatározott időhöz kötődik. (Még dátum is van benne: 1852. augusztus 20., Csabay Mihály kihallgatásának jegyzőkönyve ekkor vétetett fel.) Mégis sokszínű az idő és a tér megjelenése.

Az elbeszélő időhöz viszonyítva múlt az elbeszélt idő, a cselekmény a múltban játszódik, az elbeszélt idő jelene ez a múlt. De az elbeszélés mégsem egyszerű lineáris, időrendi vezetésű: nem csak aktuális történéseket mond el (időrendi sorrendben), hanem a szereplők bemutatásakor rájuk jellemző, szokásszerű cselekvéseiket is. Ezek az elbeszélt idő jelenéhez viszonyítva múltnak számítanak: [Csabay] „Sokszor két napra is bezárkózott kis vityillójába” [...] „Ilyenkor folytonosan főzött valamit.” „Máskor pedig hetekre eltűnt Csabay a faluból.” – (Krk. 41. 8.) „Körmöczy Mártonné látta egyszer a lészanyíláson keresztül...” (Krk. 41. 8.) – Ezekben a sokszor, ilyenkor, máskor, egyszer határozószók jelzik a habituális jelleget: Csabay be szokott zárkózni, el szokott tűnni, Körmöczyné leskelődni szokott mint afféle pletykára éhes öregasszony...

Az elbeszélt időt megjelenítő cselekményelmondás megszakad Csabay Mihály vallomásának idézésével; Klamarik Ede, a járási főnök kérdésére „Hol vette a Plutó nevű lovat?” (Krk. 41. 9.) Csabay terjedelmes elbeszélésbe kezd, azaz az elbeszélt időhöz viszonyítva múltbeli eseményként ad elő – egy valóságos népmesét. A kritikai kiadás jegyzete: (Krk. 41. 160.) „Ez a részlet egy közismert népmesén alapszik. Eszerint: a keresztútra kifeküdvé nem kell félni az ördög ijesztgetéseitől, hanem bátran le kell rántani az ördögöt táltos lováról, s felpattanni a lóra.” Ezzel egy harmadik időkategória jelenik meg a szereplő elbeszélésében.

A legfontosabb mikszáthi sajátosság azonban ebben a novellában az elbeszélőművészet árnyaltságában, szövegalkotásának, nyelvkezelésének utánozhatatlan finomságaiban rejlik.

A novella egészét mint szöveget nézve megfigyelhető, hogy sajátos ellentét hordozója. Az elbeszélt történet bűnökkel, babonákkal terhes, ideje a Bach-korszak sötét világa, s a végkifejlet is szomorú: a hős meghal – végül sírját is elfelejtik, ellepi a gyom, a gaz –, a gyönyörű ló, Plutó rejtélyesen eltűnik – a hangvétel azonban csak helyenként kap némi sötét színt, egyébként ironikus, sőt: a világot élénk, vidám színekkel festi a szerző, gyakran használja a komikum eszközét, s nemcsak a Bach-huszárok, hanem a falusiak ábrázolásában is. Máshol megjelenik benne a megbocsátó, kedves humor. Igazi mikszáthi hang ez.

Az elbeszélés **szövegszerkezetére** a novella műfajának klasszikus szerkesztésmódja jellemző, az, amelyet Balázs János van Dijk nyomán az elbeszélő művek szövegszerkezeti

modelljeként (szuperstruktúrájaként) tart számon: a bonyodalmat megelőző állapot leírása (expozíció), a bonyodalom elmondása (komplikáció), a változás eredménye vagy következménye (megoldás). (Balázs 1985: 333) A novellának voltaképpen két lezárása van: az epilógust megelőzően a cselekmény anekdotikus csattanóval zárul: a ravasz bíró nem fizeti vissza a ló vételárát a férfiruhában jelentkező menyecskének („jöjjön vissza női ruhában”); a tulajdonképpeni megoldás már nem ilyen furfangosan anekdotikus és csattanós (Csabay Mihály halálával Plutó is eltűnik), ismét titokzatos, vagyis annak feltüntetett elem, amely mögött azonban felsejlik a reális bűncselekmény, a ló ellopása.

A cselekmény azonban nem halad egyenes vonalon a megoldás felé, anekdotikus mozzanatok, kitérések késleltetik, ilyen például a rékási küldöttség bécsi útjával kapcsolatos humoros és mulatságos részletezés. Még azt sem mondhatjuk, hogy ez az út nem fontos része a cselekménynek, hiszen a célja Klamarik járási főnök eltávolítása, mégis kitérő a mese fő vonalától.

Fejtegetések, elemző részletek nem lassítják a cselekmény kibontakozását, az **elbeszélő szövege (narrációja)** események elmondására, rövidségükben hangulatos **leírásokra**. „A temető szélén, félig bent a garádban (ahova a szentelt vízből már alig freccsent valami), két bedüldelt sír van...! Az egyikben egy muskátli nőt a bozót között, piros virágát meghozza még, de minden évben kedvetlenebbül, kevesebbet.” (Krk. 41. 31.) és egy-két mondatos **reflexiókra** korlátozódik: „Itt van a hatalmas Kelemen István márványos sírkeresztje. Még ő is meghalt. Éppúgy meghalt, mint Csabay.” (Krk. 41. 32.). A szereplők egyéniségének és külsejének bemutatása ritkán jelenik meg az elbeszélő szövegében **leírásként vagy jellemzőként**. Ilyen például: [Csabay] „Majdnem ijesztő külsejű ember volt, torzonborz hajjal, tüskés, lelógó bajusszal, széles, bibircsós arccal – csak a termete volt egyenes, daliás. De rejtélyessé különös szokásai tették” (Krk. 41. 7.) – „Lovag Podrovszky nem az az ember volt, aki egykönnyen lemondott volna a kívánságairól. Különbben se szerette az egyenes utat.” (Krk. 41. 9.); gyakoribb a közvetett, a cselekvésekkel vagy reagálásokkal való bemutatás. Így jelenik meg meglehetősen komikus és ellenszenves színben Klamarik Ede járási főnök, aki hivatali ténykedése alatt „azzal mulatta magát, hogy kenyérmorzsákat dobált a tyúkoknak” (Krk. 41. 12.), s Kiczka zsandár halálhírét meghallva fellélegzett: „– Az már más – jegyzé meg szinte megkönnyebbülve. – Ha meghalt, jogosan tette; nem követett el hivatali visszaélést. Valami komolyabb rendtelenségtől féltém.” (Krk. 41. 13.)

A szöveg szintjén a novella legfőbb sajátossága azonban a különféle közlésformák gazdag sokfélesége, bravúros váltogatása. Murvai Olga szerint „Az írói közlésmód szövegépítő elem. A közlésformáknak a mű szövegébe való beépítése kihat a mű szövegének egészére, addig menően, hogy befolyásolja a mű szerkezetét is. Ez a kapcsolat fordítva is érvényes: a mű szerkezete elvárja a megfelelő közlésformáknak, stílusformáknak alkalmazását.” (Murvai 1976: 108.) A Plutó című elbeszélésre ez az utóbbi az igaz.

A következő közlésformák alkotják A Plutó szövegét:

Az elbeszélő szövege (narráció, leírás, reflexió). Valamely szereplő elbeszélése (ezen belül is lehet narráció, leírás, párbeszéd stb.), a szereplők beszéde (párbeszéd), szabad függő beszéd, communis opinio, belső monológ, idézett vendégszöveg.

A Plutó egy-egy mondategységében olykor háromféle közlésforma is megjelenik, ez sűrű szintváltást jelent, az elbeszélő nézőpont megváltoztatását. Mennyiségi megoszlásuk a mondategységet (tagmondatot) véve alapul a következő:

	Mondategység	%
Az elbeszélő narrációja	651	43,2
A szereplő elbeszélése	125	8,3
A szereplők elbeszélése	577	38,3
Szabad függő beszéd	80	5,3
Communis opinio	18	1,2
Belső monológ	52	3,5
Idézett „vendégszöveg”	3	0,2
		100,0%

A novella nagyobb részben harmadik személyű elbeszélés, bár ahhoz a sajátos mikszáthi elbeszéléstípushoz tartozik, melyben – e mellett a harmadik személyűség mellett, azaz az elbeszélő személytelensége mellett – egy-egy villanásra azonossá válik az író és az elbeszélő figurája: a bevezető mondatok egyikében az író mint gyermek is szereplővé válik, s ezzel erősen köti az elbeszélés világát saját, személyes világához: „Gyermekkoromban magam is láttam a Plutót. Nagy, tizenhat markos, vékony lábú, finom növésű kanca ló volt, olyan fekete szőrrel, mint a korom.

Hogy került a falunkba, honnan szerezte Csabay Mihály, sohasem derült ki, pedig kérdezték tőle még a bírói székből is.” (Krk. 41. 7.)

A bekezdésen, sőt mondategészen belüli szintváltások rendkívül színessé, elevené, villódzóvá teszik az előadásmódot, s ez jól illik a misztikus, babonás köntösben előadott lólopási történethez (a sorszámokat az idézett szövegekbe én tettem. V. R. R.):

„1. S most indult meg a találgatás. | 2. Miért nem adja? | 3. Mi oka lehet rá? | 4. Különösen berkenyész, a tímár bosszankodott. | 5. Óh a szamár, a szamár! | 6. Hiszen előbb-utóbb ügyis hozzám kerül a Plutó bőre” (Krk. 41. 9.)

Az első mondategész az elbeszélő közlése. A 2–3. (kérdő mondatok!) communis opinio (a falu lakói találgatják, mi lehet az oka, hogy Csabay annyira ragaszkodik a Plutó nevű lóhoz), a 4. ismét az elbeszélő szövege, az 5. szabad függő beszéd (azaz idéző mondat stb.

nélkül siklik át Berkenyés tímár személyéhez köthető közlésbe), a 6. pedig egyértelműen a szereplő szövege – a hozzám határozószó egyes szám első személyűsége jelzi.

A szabad függő beszéd formájában előadott terjedelmes részletek a furfanggal, babonával átszótt történetben a szereplők nyugtalan, szorongó lelki állapotát mutatják, a vívódásukat érzékeltetik, hogy mit tegyenek, mivel veszélyben érzik magukat. Az olvasó azonban – az író jól elhelyezett megjegyzései folytán – átlátja, milyen emberi cselvetések húzódnak a misztikus történések mögött, így a lelki gyötörődés, a félelem ábrázolása itt az ellenszenves, idegen Bach-korszakbeli járási főnököt helyezi komikus megvilágításba.

„1. Klamarik urat meggyőtré a babona. | 2. Nyugtalanság, szorongó érzés fogta el. | 3. Fázott a gondolatra, | 4. hogy | 5. amint kitekintene az ablakon, | 4. éppen akkor jöhetne a Plutón valaki... | 6. Hiszen nagy bolondság, kolosszális egy bolondság, | 7. tudnak is a hollók beszélni, | 8. aztán az egyik toronyból a másikba, | 9. aztán hogy a Csabay lenne az egyik holló, Pataki Erzsébet a másik... | 10. (Hahaha!) | 11. és mégis, mégis! | 12. Van valami csodálatos a dologban. | 13. A Plutó megette a két zsandárját, | 14. és még nagy szerencsétlenségeket okozhat. | 15. A Plutótól okvetlen meg kell szabadulnia. | 16. De ő már bele nem ártja többé a kezét. | 17. Hadd csináljon vele valamit a bíró. | 18. Annak ügyis nagy esze van. | 19. Azért ügyse nagy kár, | 20. ha valami baja esik.” (M 23. 15–16.)

Az öt mondategységre terjedő írói kommentár után, a 6. mondategységben kezdődik a 14 mondategységen át tartó szabad függő beszéd. A kezdés nem teljesen „meredek”, mert a 3. mondategységben közli az elbeszélő, hogy Klamarik úr gondolatairól van szó. A részlet 3. személyű előadás (megette a két zsandárját – nem: zsandáromat –; meg kell szabadulnia – nem: szabadulnom stb.), egyébként azonban az egyenes beszéd számos sajátos jellemzője jellemzi: mondat értékű hangutánzó indulatszó (Hahaha), önállósult, mondat értékben használt kötőszószerű határozószó (És mégis, mégis.) egy vagy két mondategységként egyaránt értékelhető, átmeneti típusú mondat szerkezetek (6., 9.), ismétlések (aztán, mégis, bolondság, a Plutó stb.), tagadó értelmű, de a tagadást lexikai elemmel nem érzékeltető, felkiáltó mondat egység (7., a. m. ‘nem tudnak’), hiányos mondat (8), párhuzamosság és érzelmi fokozás (18–19.) stb.

A szabad függő beszédet tartalmazó bekezdéseket terjedelmes belső monológ követi:

„1. Klamarikot pedig emésztette a méreg és a félelem. | 2. A sátán van a játékban, | 3. semmi kétség, | 4. nem is egy ördög dolgozik a Plutó mellett, de az egész pokol. | 5. A rékási bíró leköszönése is nyilván az ő műve. |

6. Hiába vigasztalta magát a fölvilágosodott kor tanaival; | 7. fülébe csengtek hajdani prágai tanítójának szavai; | 8. »Nincs boszorkány, | 9. nincs ördög«, | 10. de hát akkor mi ez összevéve? | 11. Hátha csak Csehországban nincs ördög? | 12. Hiszen azt mondják, | 13. Magyarország sincs, | 14. s mégis szembe találkozik vele az ember mindenütt. | 15. Hátha csakugyan van ördög is.

16. Napokig töprengett,| 17. analizálta az esetet, hol így, hol úgy,| 18. Miért ne lehetne minden a maga rendjén való?| 19. A Plutó egy közönséges ló,| 20. mint a többi,| 21. a Csabay pedig egy közönséges gazember,| 22. mint a többi,| 23. Lopta valahol valami grófi ménesből,| 24. s most az elpalástolásra rejtélyességgel, miszticizmussal veszi körül a lovát is, magát is,| 25. Sokféle zsírral van egy-egy obsitos megkenve,| 26. Elkerezelteli Plutónak,| 27. s boszorkányságokat, bűbájt diktál be a hivatalos jegyzőkönyvbe,| 28. Mindez a legközönségesebb fifika,| 29. De lássuk most már a többit,| 30. A Kiczka zsandárt megüti a guta,| 31. Hát mi van abban?| 32. (Csak nem halhatott meg a kedvemért végegyengülésben harmincéves korában?)| 36. A Majna zsandárt hasba rúgta a Plutó...| 37. Nos aztán?| 38. A zsandárnak hasa volt,| 39. a Plutónak lába volt,| 40. ergo megrúgta a lábával a hasát,| 41. Sokkal nagyobb csoda lenne,| 42. ha Majna a hasával rúgta volna meg a Plutó lábát! ...| 43. Dőreség?| 44. dohogta Klamarik úr ezerszer egy nap,| 45. de azért a verejték csurgott a halántékáról,| 46. Úgy van, úgy,| 47. minden szétfoszlik az elme boncoló kése alatt,| 48. Minden, minden,| 49. Mi is van még,| 50. mi is van?| 51. Igen,| 52. a hollók beszélgetése,| 53. (Megálljatok, akasztófára való Fáy Andrások,| 54. majd ránéha szedlek benneteket,)| 55. Hiszen csak tudnám,| 56. ki terjeszti?| 57. Hátha maga az obsitos vagy a szeretője, olyan népies cipellőkbe bújthatva,| 58. amilyenekben járni szeret a babona Rékáson?| 59. Az egyik zsandárnak kevés lesz az ideje,| 60. a másinak sok lesz,| 61. Igaz,| 62. hogy el van találva,| 63. mert addig úgy történt,| 64. de vajon azt mutatja-e valósággal,| 65. hogy Belzebub diktál ott,| 66. vagy csak azt,| 67. hogy utólagosan, a hasbarugási eset után, van kigondolva a rékási jóslat?| 68. Fogadni mernék száz osztrák értékű forintba,| 69. hogy a birhami erdőt is csak az a skribler indította meg,| 70. aki a Machbetet komponálta,| 71. és csak azután,| 72. amikor már látott fagallyakkal felcífrázott katonafővegeket.

73. Hiszen semmi sem volna könnyebb,| 74. mint kipróbálni az efféle babonás legendák értékét,| 75. mint azt mondani Klamarik úrnak:| 76. Vezessétek elém a Plutót,| 77. hadd tekintsem meg, –| 78. ti meg aztán nézzétek,| 79. hogyan halok szörnyet,| 80. Igen,| 81. igen,| 82. szemlét tartani a Plutó fölött,| 83. szembeszállni a babonával,| 84. És Klamarik úr meg is próbálná,| 85. ha nem éppen az ő személye volna kockán,| 86. vagy ha két élete volna Klamarik úrnak,| 87. hogy az egyikkel kísérletet tehessen a felvilágosodás érdekében.” stb. (Krk. 41. 18–19.)

A négy bekezdésnyi – az én jelölésem szerint 87 mondategységnyi (több átmeneti, egy és két mondategységnek is értelmezhető részlet is van a szövegegységben; a 4., a 17, a 46, a 48. stb.) – részlet 1–2. és 4. bekezdése az elbeszélő narrációja mellett szabad függő beszédben álló mondategységeket tartalmaz (helyenként egyenes idézetet is), a 3. bekezdés nagy része Klamarik úr súlyos töprengéseit ábrázoló belső monológ, egyes szám 1. személyben előadva, s az élőbeszéd számos sajátosságával jellegzetessé téve.

A szabad függő beszéd jól elválik az elbeszélői narrációtól és a szereplők beszédétől: bevezető, a töprengésre, gondolati folyamatra utaló ige nincs. Az első mondategység elbeszélői narráció, a 2–5. szabad függő beszéd. A második bekezdésbeli 6–7. mondategység elbeszélői narráció, a 8–9. idézet, a 10–15. szabad függő beszéd.

A harmadik bekezdés 16–17., valamint 44–45. mondategysége elbeszélői narráció, a többi: a 18–43. és a 46–72. mondategység belső monológ. Töprengő kérdő (18, 49, 50.) felkiáltó értékű kérdő (31, 32, 37), felkiáltó (53–54.), óhajtó (55) mondategységek, párhuzamos szerkesztés (19–22), rövid, izgatott, egy mondategységes mondategységek (28–32), ismétlések (46, 48), egy (megismételt) általános névmásból álló mondategység (48), odaértett állítmányú mondategység (55), egy mondatszóból álló mondategység (61) stb. benne az életszerű mondatszerkesztés tényezői. A XX. század eleje alkotóinak műveiben a belső monológok elmosódottabbak, a szereplő személye jobban háttérbe szorul; azonban a Mikszáth-szövegben sem válik el teljesen az elbeszélőtől mint narrátortól a szereplő személye.

Helyenként már utalt rá az elemzés, hogy milyen mondatszerkezeti típusok találhatók a különféle közlésformában előadott részletekben. Egészében a szöveg az élőbeszéd hatását kelti, részletesebben megnevezve mondathosszúság és mondatszerkezet tekintetében is változatos.

A mondategységek száma szerinti megoszlás:

1 mondategységet tartalmazó mondatrész	257	40,1%
2 „	76	27,5%
3 „	87	13,6%
4 „	52	8,1%
5 „	28	4,4%
6 „	18	2,8%
7 „	13	2,0%
8 „	3	0,5%
9 „	4	0,6%
10 „	1	0,2%
19 „	1	0,2%

A 6–19 mondategységet tartalmazó többszörösen összetett mondatok, mint látjuk, szabad függő beszédben és belső monológban is előfordulnak, s váltódnak is bennük a közlésformák: ezekben gyakoriak a laza, egyértelműen nem kategorizálható tagmondatkapcsolások, a szervetlen kapcsolások – felkiáltások, megszólítások, megjegyzések –, a közbeékeltek részletek.

A narráció többszörösen összetett mondatai is eltérő szerkezetűek, funkciójúak és hangvételűek.

Az irónia erősítését szolgálja a következő mondat párhuzamos felépítése, valamint a benne kifejezett három ellentét:

„1. Otthon nyomozta a rékási holló-legendát a beidézett lakosoktól,| 2. de csak mind jobban összekuszálódék az egész;| 3. Sarlay János látta a hollót a rékási tornyon ülni,| 4. de beszélni nem hallotta;| 5. Nagy Mártonné hallotta suttogva beszélgetni hétfőn éjjel Csabayt Pataki Erzsókkal,| 6. de egészen emberformát viseltek.” (Krk. 41. 19.)

A hat mondat egységes mondat egész két nagyobb tömbből épül fel: az 1–2. mondat egységből álló tömbhöz kifejtő magyarázó utótagként kapcsolódik a 3–6. mondat egység tömbje. A második nagy tömb tovább tagolódik két egymásnak nem ellentmondó, de különböző, párhuzamos közlésegségre, (3–4. és 5–6. mondat egység), e két altömb viszonya tehát kapcsolatos, a tömbökön (illetve altömbökön) belüli viszony pedig mindhárom mondat egység párt tekintve megszorító (elvárástörő) ellentétes. A szabályos mondat szerkezet, a párhuzam kiemeli a tartalom komikumát.

A közlésformák mondat szerkezeti szempontból eltérő sajátosságai az elbeszélés szövegében mennyiségi mutatókkal is szemléltethetők.

A mondatok milyensége jellemezhető a tagmondatok hosszúságának a szavak számával mért adataival. A Plutó című elbeszélésben ez az 1. sz. táblázat szerint oszlik meg.

Mondattani jelenségek

„Félreismerhetetlen, egyedi művészet ez, minden egyes mondatáig. Sőt, ott igazán az: a mondatban, a hanghordozásban, a hangmenetben, a hangszerelésben. Előadásának mindig erős felhangja van: elvágódó és elégikus és a kettő valamely vegyülése: ironikus, önironikus, humoros.

Lírai, elégikus, ironikus hangoltsága helyébe egyértelműen az ironikus lépett második korszakában.” (Németh G. 1971. 206–7.)

Úgy tudjuk, Mikszáth stílusának alakításában fontos szerepük van az élőnyelvi elemeknek, az élőnyelvi jelleg mondatalkotásában, azon belül párbeszédeinek életszerűségében fontos tényező. Mindamelllett a mikszáthi mondat sokféle, a jellegzetes élőnyelvi mondat szerkezeti típusok mellett az írott nyelv mondat szerkezeti megoldásai is helyet kapnak szövegeiben.

Élőnyelvinek tartom a következő szerkezeti megoldásokat. A példákat A Plutó c. elbeszélésből veszem. Az élőnyelvi mondatok a szereplők párbeszédéből és belső monológokból valók.

Mondatszóból álló tagolatlan mondategységek:

Hüm, az igen. (15.) Hahaha! (16.) Ohó, engem nem csalsz lépre... (16.) Nini, még itt is van egy idézés... (16.) Hiszen, persze, persze... (20.)

Megszólításból álló tagolatlan mondategység:

„– Mit, te golyó?” (14.) „Azon se búsulj, te,” (14.) Mondd el, fiam. (15.) Mást gondoljon ki, amice. (20.)

Szerkesztett tagokból álló felkiáltás:

„Ehol ni, istentelen rékásiak...” (22.) „Meghiszem azt, ha kegyelmed akarja” (23.) „Igen ám, ha nem volna nemes famíliából való” (24.)

Állítmány nélküli hiányos mondat:

„Egy országot egy mentő gondolatért!” (20.) „Hogy az a ló?” (26.) „Hasonlóképpen kegyelmednek is, Jászai uram.” (27.) „Hála istennek, jól végeztünk.” „Igen, egy menyecske.” (29.) „Hát mit? Semmit.” (30.)

Befejezetlen töredékmondat:

„Vagy talán...”(28.)

Ha pedig a mondategység szerkezetét nézzük, megkülönböztethetünk az élőbeszédre jellemző lazább mondatszerkezeti megoldásokat (állítmánytalan, odaértett állítmányú, mondatszóból álló, megszólításból álló tagmondatok – jelezzük a táblázatban az ezekhez tartozó mondategységeket 1-es számmal –, ugyancsak az élőbeszédre jellemzően hátravetetten, lazán kapcsolódó részleteket – állítmányokat, alanyokat, tárgyakat, határozókat, az értelmezett tagtól messzire kerülő értelmezőket – tartalmazó mondategységek: jelezzük 2-es számmal ezt a csoportot; 3-as számmal az ilyen részleteket nem tartalmazó, „szabályos”, zárt szerkezetű, mondategységek csoportját jelöljük, 4-essel pedig az igeneves szerkezetet tartalmazó „balra bővített” tagmondatok csoportját. Ez utóbbiak az írott nyelv jellemző mondatszerkezetei.

Mennyiségi megoszlásuk a 2. sz. táblázat adataival szemléltethető.

A mondatok modalitását tekintve az a típus, amelyben a beszédaktus érvényesülése folytán ellentmondásba kerül a mondat formája a funkciójával, szintén a szereplők beszédében, a szabad függő beszédben és belső monológban jelentkezik. A felkiáltó értelmű indulatos kérdések a szereplő félelmét („Ki mer az ördöggel kikötni?” Krk. 41. 20.), töprengését („Ki tudná, hogy történt?” Krk. 41. 33.) – („Mi is van még, mi is van?” Krk. 41. 18. – „Mit tudják azt a tudósok, hogy a kuvik mit kuvikol, hogy a bagoly mitől huhog éjjelente, hogy a varangyos gyík hova kúszik, hogy a csillagokba mi van írva, hogy a békák mit kuruttyolnak?” Krk. 41. 19.), haragját („Csak nem halhatott meg a kedvéért végegyengülésben harminc éves korában?” Krk. 41. 18.) hivatottak jelezni.

A Plutó mondatairól több is elmondható, mint egyszerűen az, hogy élőnyelvi hatást keltenek, bár – mint látjuk – ilyen elemek bőségesen vannak bennük. Ez

a mondatszerkesztés a romantika utáni korszak jegyeit viseli magán: távol áll tőle a körmondatosság, a szabályos szerkezetet többnyire feloldja mind összetett mondataiban, mind mondategységeiben. A halmazásnak, a hátravetésnek kedvelése, az értelmezős szerkezetek gyakorisága, a tagolatlan mondatok, a laza mondatkapcsolások mind-mind a zárt mondatszerkezet fellazulásának tünetei. Az elbeszélésnek az a néhány hosszú mondata, amely többszörös mondatösszetétel, laza kapcsolásokat nem tartalmaz, s amelyben az írott nyelvre jellemző igeneves szerkezetek bőségesen fellelhetők, a hivatalos (méginkább a kezdetlegesen hivataloskodó, falusiasan fontoskodó) stílus paródiájaként kap szerepet. „Kerekes István konstatálván, hogy a községnek mindenféle oldalról való megrontásáért nemes Csabay uram Plutó nevű ördögös kancája vádoltatván, végeztetik, hogy a nevezett kanca a község előljárósága által nyilvános vásáron eladassék, s hogy a tulajdonos kárt ne szenvedjen (nem lévén más cél, csupán a kárhozatos állat eltávolítása), neki az eladási ár hiánytalanul átadassék.” (Krk. 41. 25.) – „Miután ezt az ítéletet az egész tanács helyeselte, még az ellenzékeskedő Hamu Kristóf is, csupán azt jegyezvén meg, hogy célszerű volna, ha határozatba hozatnék, hogy lutheránus vevő olcsóbban kapja (mert nagyon haragudott ökelme a lutheránusokra), kítűzetett a jövő heti szabadkai vásár, amikor is mezőbíró uram felcihelődvén két esküdttel és négy vasvillás ember kíséretében elviszi a Plutót eladni.” (Krk. 41. 25.)

Mikszáth egyéni stílusának jellegzetes vonásaként tartják számon a versszerű ritmus megjelenését, műveinek bizonyos érzelmileg fontos részeiben. A következő ugyancsak szabad függő beszédben a népdalszerű ritmikus próza finom érzékisége jelzi a hatást, amelyet a csinos menyecske látása kelt. „Be csinos, be kívánatos! De hát könnyű neki, olyan formát kér magának az ördögtől, amilyet akar. Piros rózsákat a hosszúkás arcára, hószínű almákat fehér kebelére, két fekete diót két szeme helyére.” (Krk. 41. 27.) E részletből is látható, hogyan vált át az író az irónia hangjából a meleg kedveskedésbe, stílustörés nélkül.

A szó- és kifejezőkészletet vizsgálva a népi környezet ellenére el lehet mondani, hogy Mikszáth a nyelvi sztenderdet használja, tájszó csak alig akad szövegében. Érdeemes azonban a frazeológiát és a névállományt közelebbről is megvizsgálni. Gazdag változatossággal él a szólásokkal, közmondásokkal, mind a frazeológiai egységek állományára, mind a felhasználási módjukra nézve. Vannak kedvelt mondásai, szállóigéi, ezeket sok változatban illeszti be szövegeibe. Ilyen kedvelt, sokat idézett szállóige Mikszáth műveiben Shakespeare III. Richárdjának korán szállóigévé vált sora: „Lovat! Lovat! Országomat egy lóért!” A szállóige szövegbe illesztésével jól bemutatható Mikszáth gyakori módszere: megtartja az állandósult egység grammatikai szerkezetét, de saját szövegének jelentéséhez alkalmazza az alkotó szóalakok egy részét úgy, hogy az egésznek a jelentése egyértelműen utal az eredeti frazeológiai egységre. „Egy országot egy mentő gondolatért” (Krk. 41. 20.) – kiáltja kétségbeesve „bajuszát tépdesve” az ördögi lóval megfélemlített bezirker.

Az idiómák egyébként minden közlésformában egyaránt megjelennek: az elbeszélő narrációjában „Nagy tizenhat markos, vékony lábú, finom növésű kanca ló volt, olyan fekete szőrrel, mint a korom.” (Krk. 41. 7.); „Gongoly Gyurka odatolakodott a nagyfejúek közé, mert egy fölfedezés fúrta az oldalát.” (Krk. 41. 29.); a szereplő beszédében „Hisz csak a bolond nem látja, hogy a tíz ujjával szerezte a lovat.” (Krk. 41. 9.) „Amit mondtam, mondtam.” (Krk. 41. 30.); szabad függő beszédben „Kiczka zsandár indult, de Rékáson innen hivogatólag intett feléje kálnai malom; jószívű menyecske benne a molnárné, nem nagyon fiatal már, de édes a szája, mint a tepedt szőlő.” (Krk. 41. 11.); „Mezőbíró uram kelleetlenül tette (szó ami szó, gyerekes kötekedés ez), de mégis megtette, átadta a bíró üzenetét híven.” (Krk. 41. 30–31); *communis opinio* „de csak nem evett maszlagot ez a csinos barna asszony!” (Krk. 41. 8.), jellegzetes *communis opinio* – a közösség nézete, megnyilatkozása a novellakezdő, többszörösen összetett mondatba szervesen beépülő (nem idiomatikus) frazeológiai egység: „Sok megfoghatatlan dolog van a nap alatt, de semmi sem rejtélyesebb – dicsértessék a Jézus Krisztus –, mint a Plutó esete.” (Krk. 41. 7.); belső monológ: Megálljatok akasztófára való Fáy Andrások, majd ráncba szedlek benneteket,” (Krk. 41. 18.). Mindez egységes „mikszáthi” színt ad.

A nevek állománya és használata. A helyszín megállapításával szorosan összefügg a novel-labeli névadás. A Bácskára, Szabadkára való utalás a szegedi eredetet valószínűsíti. De még több vonás idézik az író szűkebb pátriáját: szülőfalujában, Szklabonyán volt Szent Vendel-szobor, csevickút. A helységnevek közül Bertót Sáros megyei, Kálna Bars megyei, Nádaska Abaúj-Torna megyei helységnévelemmel azonos (Nagykálna, Füzérnádaska, Tornanádaska), tehát ezek felvidéki helynevek. A Hámfalva költött helynév, a Rékás helységnevet, mely a cselekmény fő helyszíne, Csabay Mihály lakóhelye, fő vonásaiban az író szülőfaluját idézi, Bisztray Gyula költött helynévnek mondja. Hangalakjában emlékeztet a Rékas (Zagyvarékas) helységnévre, melynek *Rékas* eleme a Földrajzi nevek etimológiai szótára szerint a szláv *reka* ‘folyó’ főnévnek magyar *s* képzős származéka lehet. A felvidéki, szlovák szomszédságban, környezetben felnövő Mikszáth akár alkotott is ilyen helynevet. A hangulat bármennyire is felvidéki, a nevek nem lokalizálják egyértelműen a történetet, sőt játékosan jelzik az olvasó számára, hogy nem kell keresnie a térképen a helyszínt, az író itt szabadon bánt a tényekkel, ellentétben azzal, hogy az időt pontosan megjelölje.

A személynevek is színes világot tárnak élénk nagy életszerűséggel: a két falu lakóinak nagy része közismert magyar neveket visel: Ács Józsi, Balogh Jánosék, Csuri Péter, Mészáros Gáspár, Nagy Mártonné, Sós Demeter, Török Jánosék. Az itt felsorolt nevek viselői egyszerű-egyszerű megjelenő figurák, természetesnek ható neveket viselnek. Ilyen típusú név a falu bírójáé, Kelemen Istváné, és Csabay szeretőjéé Pataki Erzsébeté. A falusiak más része nemesi nevet hordoz: Csabay Mihály, a hős szegény nemes. Nagy Iván családtörténeti munkája szerint a Cseresznyés, a Jászai, a Kónya, a Koricsánszky,

a Korotnoki, a Kozma, a Körmöczy, Pávai, Sarlay, Ugrai név nemesi név. A járási főnöknek a neve Klamarik Ede. Bisztray Gyula szerint (Krk. 41. 160.) Mikszáth tréfából adta a Bach-huszar nevéül az akkor közismert Klamarik családnévet: Mikszáth korában Klamarik János kultuszminiszteri tanácsos, államtitkár sok élcelődés tárgya volt idegen hangzású neve miatt. Valódi osztrák arisztokrata család nevét viseli gróf Hardeck huszár ezredes, Csabay volt parancsnoka. A személynévállomány további elemei szlovák hangzásúak: az öreg Findura, Gongoly Gyurka, Kiczka zsandár, Majna Pali lovas zsandár, Podrovszky Leopold megyefőnök.

A névadás gazdag fantáziájú megoldása mellett kitűnik természetessége. A nevek nem beszélő nevek, de kort, társadalmi réteget jellemeznek. Feltűnik a család- és keresztnévek természetes harmóniája. A névállomány mellett a nevek használata, használati módja is figyelmet érdemel. A komor és titokzatos Csabay Mihály rendszerint kételemű néven vagy Csabay-ként fordul elő. Ő azonban becéző keresztnévet told fiatalkori katona pajtásai családnéveihez: Gernye Laci, Jászai Ferkó, Komoróczy Palkó, ahogy a fiatalokból álló közösségekben szokás. A falusiak egy részét, még ha egyszer szerepelnek is, teljes néven és hivatalos névformában említi a szöveg, ahogy a komoly, megfontolt felnőtt embereknek kijár, más részük családnévéhez becenév társul, Ács Józsi, Gongoly Gyurka. Barcza Gáborné Pataki Erzsébet, Csabay szeretője egy alkalommal szerepel e teljes néven, máshol Erzsók, Erzse, Pataki Erzsók megjelölést kap. A hivatalos személyek vagy teljes nevükön (Klamarik Ede) vagy csak családnévükön szerepelnek (Kiczka zsandár stb.). Érdekes megfigyelni a nevek, különösen a személynevek szövegbe szerkesztését abból a szempontból is, hogy áll-e előttük határozott névelő. A figyelmes olvasásból kiderül, hogy az elbeszélő narrációjában szinte mindig a normatív, névelő nélküli névalakok szerepelnek, a neveknek bármely változatáról legyen is szó. „Honnan szerezte Csabay Mihály.” – „Gyakran látták Csabayt.” (Krk. 41. 7.) „Körmöczy Mártonné látta egyszer.” – „Berkenyész János, a szomszédban lakó tímár.” (Krk. 41. 8.) stb. Ha azonban a szereplők említenek személyeket, akkor a nevek rendszerint határozott névelősek a hivatalnokok és a falusiak beszédében egyaránt. „A Pávai Gergely uram hallotta.” (Krk. 41. 14.) – „Nyergeljen a lovas zsandár, a Majna Pali.” (Krk. 41. 14.) – „A Kiczkának csakugyan kevés volt egy kicsit az ideje.” (Krk. 41. 15.) – „S mégis félek a Klamariktól.” (Krk. 41. 15.). A szabad függő beszéd élő nyelvi sajátosságai közé tartozik, hogy ebben is névelősek az említett személynevek. „A Csabay pedig egy közönséges gazember.” (Krk. 41. 18.) – „A Majna zsandárt hasba rúgta a Plutó.” (Krk. 41. 18.)

A példákban tehát a népnyelv és a beszélt köznyelv jellemzője a névelős személynévhasználat. A hivatalnokok beszédében a fölényes, fennhézázó hangról árulkodik, a népi szereplők élőbeszédének pedig természetes velejárója.

Összefoglalva: A Plutó című elbeszélés Mikszáth 1890-es évekbeli írásművészetének jellemző vonásait mutatja mind témavilágát, mind elbeszélőmódját, mind nyelvkezelését illetően. Életszerűségét, humoros, ironikus hangvételt azzal a mikszáthi szövegalkotási eljárással hozza létre, amelynek legfőbb vonása a közlésformák bravúros, észrevétlen váltakoztatása. A váltások ellenére (bár azok a helyzetek és alakok hiteles megjelenítését is szolgálják) egységes, törés nélküli, félreismerhetetlenül egyéni az elbeszélés stílusa.

Bibliográfia

- Balázs János 1985. A szöveg. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Murvai Olga 1976. Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: Szabó Zoltán (szerk.) Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kriterion Kiadó, Bukarest. 89-140.
- Nagy Iván 1858–1868. Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Budapest.
- Németh G. Béla 1971. Mikszáth Kálmán. In: Türelmetlen és késlekedő félszázad. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Krk. 41. Mikszáth Kálmán művei. Kritikai kiadás, 41. kötet.

(Magyar Nyelvőr 1997: 158–170.)

A nevek szövegbe épülése egy kisregényben Mikszáth: A gavallérok

Az irodalmi névadásról szóló tanulmányok többnyire azt vizsgálják, milyen az irodalmi alkotások névkészlete, névadása; s milyen a neveknek az ábrázolt figurák jellemével való összhangja. Ez a vizsgálat terjedhet egy-egy mű, egy életmű vagy egy korszak irodalmi névadási szokásainak gyakorlatára.

Mikszáth Kálmán írói névadásának sajátosságait Nagy Miklós foglalta össze a Mikszáth és a századvég-századelő prózája című konferencián (Balassagyarmat 1987. október 1–3., megjelent *Discussiones Neogradiensis*, Salgótarján, 1989. 11–17). Megállapításainak lényege a következő: „Mint a múlt század realista-realisztikus törekvésű írói, Mikszáth is tartózkodott a beszélő nevek adásától, s neveinek hangképe sem sugallja általában szereplőinek személyiségét. Fő erőssége, hogy kiválóan ismerte kora és a félmúlt névadási szokásait, a társadalmi-nemzetiségi háttérrel, ezzel nagyban fokozta történeteinek hitelességét, légkört varázsolt. Feltűnő viszont, hogy rokonszenves szereplőinek, szerelmespárjainak névválasztásában meglehetősen egysíkú: fiatal leány alakjai többnyire a *Katalin*, *Erzsébet*, *Ilona*, *Eszter*, *Mária*, *Rozália* nevet viselik; a rokoszenves fiatalemberek keresztnéve rendszerint *György*, *László*, *Mihály*, *Pál*. Becéző változatok sokfélesége sem gazdagítja a palettát”. (Hozzá kell tennem, hogy ez bizonyára nem a fantáziája szegénységéből eredt, hanem ízlése kívánhatta így.) J. Soltész Katalin szerint ő a legdúsabb névfantáziával megáldott írónk. (Nyr. 82: 59).

Nagy Miklós elismeri, s Király István alapján kifejti, hogy Mikszáthnak rendkívül nagyszámú a névanyaga, mivel a korra és helyre jellemző neveket gazdagon halmozza, minden jelentéktelen szereplőt nevével nevezi; ezzel a konkrétsággal növelte regényei életszerűségét, történelmi hitelét. (Vö. Király István jegyzetével, *Krk.* 22: 331.) Az így létrehozott tablók azonban – folytatja – nem a mély lélekábrázolást segítik, hanem állóképpé rögzített jeleneteket tesznek egymás mellé.

A mikszáthi névhálózat, a műegészben való megjelenés, továbbá az életmű névkészlete jelentést és hangulatot hordoz. Jellemző vonása még a valóság és a fikció játékos keveredése.

Nagy Miklós megállapításainak igazságát nem kívánom vitatni, inkább kiegészíteni szeretném egy kisregény, A gavallérok névadásának vizsgálatával, szeretném oly módon, hogy a mű névanyagán kívül azt is vizsgálom, hogyan épülnek be a nevek a kisregény szövegébe.

Lássuk először A gavallérok névkészletét!

1. Teljes (kételemű) személynéven ismerjük meg a szereplők egy részét: *Csapiczky Endrét*, a vőlegényt; keresztneve nem a „rokonszenves fiatal emberek” típusának négy fent felsorolt nevéből választatott ki, azoknál ritkább az *Endre* név. *Bajnóczy Katalin*, a menyasszony viszont a mikszáthi fiatal lányok jellegzetes neveiből viseli az egyiket. Kételemű személynéven szerepel továbbá az úri társaság számos tagja (*Lazsányi István, Bogozy Miklós, Garzó Pál, Domoróczy Pista, Divéky Vince, Koltay Miska, Sipeky Márton, Csathó Ferenc, Csathó Lászlóné, Keviczky Ödön, Nedeczky Vilma*; ez utóbbi kettő kiválik ritkább keresztnevével; Nedeczky Vilma határozott karaktere miatt druszájával, Noszty Vilma-val rokon típus: szellemes, fesztelen modorú, felszabadultan diskurál, csak úgy dőlnek belőle a sziporkák az elbeszélő megjegyzése szerint. Teljes néven szerepel még egy polgár: *Kubányi Sámuel* takarékpénztári igazgató.

Csak családnéven említi a kisregény Csapiczky Endre édesapját (*Az öreg Csapiczky*), a nemesi társaság néhány asszony alakját (özvegy Szlimóczykyné, Nedeczkykyné, Lazsányiné, nem ismerjük meg a mamák keresztnevét), Csapiczky Mari nevelőnőjét, aki tulajdonképpen szegény rokonként él a családban, s nevét franciásan *madame Wraneau*-nak illik ejteni, bár valójában *pani Wrana*. A *Wrana* valóban létező Trencsén megyei nemesi család neve Nagy Iván szerint. A rajtuk kívül eső körből *Makaláné* (Csapiczky szakácsnője), *Weisz úr* és *Kohn* kocsmáros, *Babaj* primás, domine *Brányik* takarékpénztári tisztviselő; ez utóbbi csoport nagyrészt közismert neveket visel.

A családnevek közül valódi nemesi családok nevét viseli *Bajnóczy* (Katalin); a *Bajnóczy* család erdélyi eredetű nemes család, *Nedeczky* (Trencsén megyei birtokos család), *Niczky* (grófi ága is volt a családnak), *Motesiczky* (Nyitra és Trencsén megyei család; a költött nevű Csapiczky Endre édesanyjának neve) *Uhlarik* (Mikszáth nem nemesként említi, de Nagy Iván szerint Trencsén megyében éltek ilyen nevű nemesek), *Divéky* (Nógrád és Nyitra megyei nemesi család), *Sipeky* (Hont és Nógrád megyei nemesi család).

Költött nevek a *Csapiczky, Bogozy, Pruszkay* (de genere Tas), *Szlimóczy*, (a Kund nemzetségből), *Vinkóczy, Kozsebrovsky, Domoróczy, báró Kramly, Krivday* professzor.

A közismert, illetve valódi és a költött nevek egyéni vegyületeként hozza létre Mikszáth olyan kombinációk alkotásával, melyekben a közismert, illetve valódi névhez fiktív nemesi előnevet kapcsol: *létai Létássy, somhelyi Garzó, bánújfalusi Nagy, koroknai Csató*.

Csak keresztnéven említi az elbeszélő a narrátor személyét, *Miklós*nak hívják, valamint szolgálát, szolgálólányokat: *Jean, Jano, Matykó* inas, *Erzsike*.

Csapiczky Endre újságírónak írói álneve is ismeretes: *Arator*. A név ironikus kicsengetésű, hiszen a Csapiczkyakra éppen nem jellemző a szántóvető ember mentalitása.

Becenevet a menyasszony (*Katica*) kap, továbbá Csapiczky húga, *Mari*, illetve *miss Mary*; a ritkább nevű lányokat, *Vilmát, Idát* nem becézik; Csapiczky Endre *Bandiként*

is előfordul, s érdekes módon *Stefi* néven szólítják Pruszkayt és Lazsányit is, ez utóbbit csak a felesége hívja így. Lazsányinak érdekes csúfneve a *Königgrätz apó*, gúnyos célzás az 1866-ban lezajlott csatára, melyben az osztrákok súlyos vereséget szenvedtek a poroszoktól, s amely dicstelen harcban a kisregény szerint Lazsányi is részt vett. Szokásos, elterjed becenévforma az említő- és szólítóneve néhány szereplőnek a személyzet köréből: *Erzsike, Annuska, Miska, Matykó*.

Mitológiai, vallási, történelmi, irodalmi alakok, illetve történelmi családok nevei említésként, hivatkozásként jelennek meg a műben, viselőik nem szereplői a regénynek. Egy-egy köznapi, ismert tulajdonság, esemény szimbolikus hordozói, s Mikszáth szívesen példálózik velük más műveiben is. Az *Esterházyak, a Wittelsbachok, Rotschild, Tomori, Zápolya, Metternich, Mária Terézia, Lucullus, III. Napóleon, Deák Ferenc, Lancelot lovag, Montecuccoli; Isten, Jézus, Ámor; Don Quichote* [!]. A kisregény egyetlen állatneve is ilyen anekdotikus-szimbolikus: *Blakston*, Metternich híres kancája.

Hasonlóan kategóriákba sorolhatók a regény földrajzi nevei is.

Valódi, a regény helyszínén, illetve azon a vidéken található közigazgatási egységek, helységek stb. nevei: *Nemes Sáros vármegye, Sáros, Eperjes, Bártfa, Sóvár, Simonka hegygerinc*.

Valódi nevek, hivatkozásként, célzásként említve, nem mint a kisregény helyszínei: *Alföld, Debrecen, Tokaj, Budapest, Bécs, Párizs, Vatikán, Amerika, Csehország, Lengyelország*. Ezekben sem az egzotikumot keresi Mikszáth.

A harmadik kategóriába azok a nevek tartoznak, amelyeknek alakját vagy jelentését, illetve mindkettőt módosította Mikszáth, úgy helyezte be a kisregény világába: *Lazsány* helyett *Lazány* nevű helység ismeretes, igaz, nem Sáros, hanem Túróc és Nyitra megyében. *Gortva* nem, de *Gortvakisfalud* létezett Gömör megyében. A párizsi *rue Boulogne 24-re* hivatkozik Lazsányiné. *Boulogne utca* helyett városrésze, illetve elővárosa van *Boulogne* néven Párizsnak.

Tekintélyes számúak a teljesen költött helynevek: a *Polyovka* patak, falunevek: *Vándok, Lásztova, Szalkány, Bertyháza*. Az olvasónak eszébe se jut, hogy ne fogadja el őket valódinak, hangzásuk, alaki felépítésük alapján teljesen beillenek a környezetbe, „A nevek valószerű csengése a Mikszáth-művek plasztikus életszerűségének lényeges alkotórésze” – állapítja meg J. Soltész Katalin (i. m. 59.).

Az emlegetett párizsi divatcég neve is költött (*Chatelot*); valódiak viszont a hírlapok címei: *Pesti Hírlap, Egyetértés*, (1879–1914), *Budapester Correspondenz* (1879–1899), a zeneművek címei *Rákóczi(-induló)*, a *Gott erhalte* mint a legszomorúbb nóta, a márkanevek, gyártmánynevek: *Wertheim-szekrény, a Prunelle Naltet* finom szilvalikőr.

A kisregény névanyaga tehát a valódi és a fiktív nevek együttes előfordulásával, a fiktív és részben fiktív nevek valószerűségével a valóság és a fikció rafinált elegyét hozza létre.

A nevek nagyrészt milliónevek, mind társadalmi, mind földrajzi értelemben, s nagyban elősegítik a *couleur locale* megteremtését.

A névkészlet milyenségén kívül azonban az sem közömbös, hogyan illeszti be a szerző a neveket a mű szövegének makroszerkezetébe és részleteibe. A kisregénynek mint elbeszélő műnek a szövege nem homogén: a narrátor elbeszélésén kívül a szereplők párbeszédei, szabad függő beszéd és egyéb közlésformák alkotják, s nevek mindegyikükben szerepelnek.

A földrajzi nevek közül a megyenév alkalmas arra, hogy változatos formákban épüljön be a szövegbe. „*Nemes Sáros vármegyében ismerős vagyok*” – így indul a kisregény, narrációval, benne a helyszín megnevezésével. A szövegnek e fontos, a hangnemet meghatározó pontján a megye megnevezésének testesebb, ezáltal nyomatékosabb formája szerepel. A továbbiakban általában *Sáros*, ritkábban *Sáros megye* fordul elő, de csak a narrációban. Szereplők nem említik, számukra természetes, hogy Sárosban vannak.

A személynevek szövegbe épülése gazdagabb lehetőségeket kínál.

Említónévként és megnevezésként mind a narrációban, mind a szereplők párbeszédében, szólítónévként főleg a párbeszédben, illetve egy érdekes „csavarral” létrejön a fikció a fikcióban, az elbeszélés elbeszélte idejénél korábbi történet elmondása során, az elbeszélésben nem szereplő, csak felidézett király szavaiban. „Ön bolond egy fickó, *Uhlarik*.”

Elbeszélő mű szövegében a legtermészetesebb személynévhasználati forma az, hogy az elbeszélő lépten-nyomon megnevezi azokat, akik cselekszenek, beszélnek, megjelennek és jelen vannak a cselekmény szereplőiként. Így jelenik meg „Csapiczky Endre hírlápiró társam, aki Arator név alatt igen csinos cikkeket és tárcákat ír” teljes neve és írói álneve a cselekmény indításakor, a bevezető bekezdések után. A továbbiakban egyeletes névalakokkal említi az elbeszélő szövege Csapiczky Endrét, néha jelzővel: *Csapiczky, a mi Csapiczkyknk*, illetve jelzőként: *Csapiczky apja*. Amint Csapiczky apja mint szereplő megjelenik, megváltozik a névhasználat: a *Csapiczky* név ‘az öreg Csapiczky, Csapiczky Endre apja’ értelemben áll, *Endre* néven emlegeti az elbeszélő. A narrációban a nemesi társaság alakjai többnyire családnevükön említve szerepelnek. *Szlimóczkyné, Nedeczkyne, Pruszkay, Keviczky, Vidaházy, Domoróczy, a legkisebb Szlimóczky kisasszony, madame Wraneau*, azaz *pani Wrana, Divékýék, a somhelyi Garzók, Lazsányiné* stb. *Uhlarik*, alias Lazsányi kételemű néven (*Uhlarik Pista*) szerepel az elbeszélés jelen idejénél korábbi történet: felemelkedésének, az úri osztályba kerülésének anekdotikus történetének elmondásakor. Itt a *Pista* becéző forma az előadás kedélyes, társasági, anekdotázó jellegének kelléke.

A kisregény fiatal lány szereplőit az elbeszélő szövegében is vagy családnév + kisaszony, vagy teljes név (*Csapiczky Mari*) vagy keresztnév (*Ida, Vilma*) illeti meg.

Az elbeszélő szövegében előfordulnak olyan nevek is, melyeknek viselői nem szereplői a műnek, hanem közismert történelmi szerepük vagy jellemző tulajdonságaik folytán

szokás rájuk hivatkozni, illetve hasonlatban hasonlító tagként állnak. Mikszáth kedvelt történelmi-irodalmi alakjai ezek: *Lancelot lovag*, *Deák Ferenc*, *Kemény Zsigmond*, *Rotschild*, *Esterházy* stb.

A szereplők párbeszédében teljes, többemű személynevek a következő helyzetben fordulnak elő:

1. Valamely szereplő első említésekor: „Egy szép leánnyal ösmerkedtem meg Bártfán a múlt nyáron, bizonyos *Bajnóczy Katalinnal*.” (186) – „egy nyugalmazott őrnagyhoz, *Lazsányi Istvánhoz* ment másodszer nőül.” (186) – „a két szürkén *Bogozy Miklós* bácsi.” (190) – „a takarékpénztári igazgatónak, *Kubányi Sámuel* úrnak” (222) stb.

2. Bemutatáskor-bemutatkozáskor: *Domoróczy István*, *Töhötöm vezér ivadéka* (193). A honfoglalás kori vezérektől való származás jelzése a bemutatáskor egyeletes, csak családnévi megnevezés esetén is jár: A *Pruszkayak* – de genere Tas (190) – Özvegy Szli-móczykné, nagy család a *Kund nemzetségből* (190) stb.

3. Ünnepeyes helyzetben, az életnek valamely emlékezetes fordulója, eseménye alkalmából. „Ezt a poharat pedig ürítem kedves mostohalányom, *Bajnóczy Katalin* egészségére!” (217)

A szereplők beszédében azonban többnyire egyeletes névalakok jelennek meg:

1. Megszólításként családnév: „*Madame Wraneau*, miféle papagájokkal hordatja föl az ételeket?” (198) – „Ön mester ezekben, *Csapiczky*” (199) – „adjon nekik, *lelkem Makaláné*” (201).

2. Megszólításként utónév: „*Stefi*, legyen eszed.” (203) – „*Bandi*, gyere, koccints velem!” (209) – „*Péter*, vidd el azt a párizsi dobozt.” (202).

3. Említésként családnév. „Várjuk be *Domoróczyt!*” (191) – „Egy *Motesiczky*-leány!” (195).

4. Említésként utónév. „Lazsányban a *Katica* szülőinél.” (186) – „A feladat [...] csak az *Endrée*.” (201)

5. Bemutatáskor utónév. „*Mari* leányom, y-nal, *Mary*, miss *Mary*.” (198)

6. A szereplő önmagát, illetve családját említi családnéven. „egy *Csapiczky* nem viheti két lovon a menyasszonyát. A *Csapiczkyak* négylovas familia.” (189) – „Soha még *Csapiczky* nem mondta a vendégeinek, hogy menjenek.” (202)

7. Csúfnév, megszólításként: *Königgrätz apó*.

A szereplők beszédében is előfordulnak hivatkozásként ismert történelmi, irodalmi alakok nevei: *Hatvani professzor*, *Montecuccoli* stb.

A szabad függő beszéd közlésformájában a személynevek nem egyedeket jelölnek, hanem a családhoz tartozó személyek összességét („Hm! A *Csapiczkyak!*” 187), illetve hivatkozásként ismert személyiségek, családok, irodalmi alakok nevei fordulnak elő: (a *Wittelsbachok*, *Lucullus*, *Don Quichote*).

A gavallérok című kisregény névállományának regisztrálása alátámasztja a szakirodalom megállapításait, amelyeket Nagy Miklós, Király István, J. Soltész Katalin alapján felidéztem.

A neveknek a kisregény szövegébe való beépülése, annak módozatai további következtetések levonására alkalmasak:

1. A különféle tulajdonnévfajtáknak, neveknek és névalakoknak az elbeszélő szövegében és a szereplők beszédében való előfordulása nem különbözik egymástól lényegesen, ez is egyik tényezője az elbeszélés egységes, anekdotázó, a felszínen kedélyes stílusának.

2. Mikszáth nemcsak a nemesi neveket ismerte kiválóan, és nemcsak ahhoz volt páratlan fantáziája, hogy a valódi nevek mellé teljesen valóság-hű személy- és földrajzi neveket alkosson, hanem a társadalmi szokásokat és illemt is híven tükrözik írásai, több társadalmi osztály, illetve réteg vonatkozásában is. Az elbeszélés hitelességét így a névállomány milyenségén kívül a nevek használatának módja is hozzájárul, mielőtt ábrázol az is.

(A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Szerk. B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. Budapest–Miskolc, 1997. 536–541.)

Szállóigék Mikszáth írói nyelvében

A frazeológia a lexikológia része, de a frazeológia egységek vizsgálata mellett lehetséges jelentéstani, alak- és mondattani, valamint stilisztikai szempontból (vö. Szathmári István: Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. MNy. LXII. 506.); ma már hozzátehetjük, hogy a szöveg, a szövegbe szerkeszthetőség oldaláról, tehát a szövegtani szempont is felmerül.

Az 1960-as évek végén készítettem egy szótárszerű összeállítást Mikszáth Kálmán írói nyelvében fellelhető frazeológiai egységek regisztrálására (Szólások, közmondások, szállóigék M. K. írói nyelvében. 1968. Kézirat); ebben 1788 előfordulásban szerepelnek szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szállóigék. Gyűjtésem kiterjedt Mikszáthnak – akkor már kritikai kiadásban megjelent – összes regényére és levelezésének teljes anyagára, az elbeszéléseket nagyrészt a jubileumi kiadás alapján dolgoztam fel, s a tanulmányok, cikkek, emlékezések kötetben kiadott darabjaiból is gyűjtöttem. 1788 előfordulásból 166-ot minősítettem szállóigének, azaz a szállóigék az összes feldolgozott előfordulás 9,278%-át adják. A 166 előfordulás 83 szállóige között oszlik meg. Az iterációs indexe tehát 2. A teljes anyag iterációs indexe 2,4. (1788/749)

A teljes gyűjtemény 1788 előfordulásából 350 származik nem szépirodalmi szövegből, azaz cikkből, tanulmány(féléből), levélből. Ez az egész anyagnak 19,57%-a. Ha ebből a 166 szállóige-előfordulást megvizsgáljuk, 44 előfordulás való nem szépirodalmi műből, ez 26,5%. E 7%-os különbségnek talán jelentést tulajdoníthatunk: úgy látszik, a választékos, művelt közéleti nyelvhasználat elemeként használja Mikszáth is a szállóigéket.

A szállóige fogalmi jegyeit tekintve elfogadom azokat, amelyek a szakirodalomban ismeretesek, két ponton fűzök hozzájuk kiegészítést.

Lássuk a fogalmi jegyeket!

Tóth Béla tömör megfogalmazása szerint „A szálló ige [!] ismeretes eredetű szólásmód.” (Szájruul szájra. Bp. 1901. V.) Ezzel a szállóigének két sajátágát emeli ki: a frazeológiai egységekhez tartozását és az irodalmi eredetét.

Azok a szerzők, akik részletezőbb fogalmi leírásra törekszenek, azon kívül, hogy a szállóigét a közkeletű, állandósult, a szónál nagyobb nyelvi egységek között tartják nyilván, főként a szerkezetére, jelentésére, használati kötöttségeire, stilisztikai mivoltára és eredetére vonatkozó jellemzőit tárják fel: szókapcsolat (Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. 1957. 126.); állandó szókapcsolat, gyakran egész mondat (ÉrtSz. VI.); mondatok, egy részük nem teljes mondat (A MMNyR. II. 11.); többnyire teljes mondatok (A MMNy. 497.). További kérdés az alak állandó vagy változtatható mivolta „Az igazi szállóige sem mindig szó szerinti idézet; ennek gyakran csak értelmi vagy

stiláris sűrítése. Egyébként is könnyen a beszédhelyzethez, alkalomhoz idomul, főként humoros céllal.” (VilLex. 14.; Kovalovszky Miklós szócikke.)

Szemantikailag nézve fontos Juhász József megkülönböztetése (Tanulmányok a mai magyar nyelv jelentéstana és szókinccstana köréből Bp., 1980. 86.): vannak köztük idiomatikus, azaz szemantikai egységbe forrott szállóigék (*elhegedülve Szent Dávid – kigyót melenget a keblén – attikai só* stb.) és nem idiomatikusak, azaz integrálódott jelentésű szókapcsolatok, amelyeknek azonban nincs szemantikai egységük (*Keresd az asszonyt! – Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!* Stb.)

A szerzők kiemelik a szállóige társadalmi-műveltségköri meghatározottságát és stiláris kötöttségét (VilLex.); főképpen a magasabb műveltségűek ismerik, s legtöbbször tudnak is irodalmi eredetéről (Szabó Dénes i. m. 126–7.); főleg a választékosabb stílusban használják (ÉrtSz. VI.); stílusértékük a közmondásokéhoz hasonlít (A MMNy. 497.) – ez a nézet leszűkíti a szállóige fogalmát a teljes mondat formájú, mondás értékű szállóigékre); a választékos nyelvhasználat él vele (O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Bp., 1977. 96.). Békés István „vertikális zónáról” beszél velük kapcsolatban, azaz korosztályok, műveltségi fokok stb. szerint való osztódásukról (Napjaink szállóigéi. Bp., 1977. 5.) stb. Eredetükről szólva a szerzők megállapítják: „ismerjük vagy legalább is érezzük irodalmi eredetét” (Szabó Dénes i. m. 126.); az ÉrtSz. szerint irodalmi, történelmi vagy mitológiai eredetűek – gyűjteményem ezeket a kategóriákat fogadja el – „könyvekből, költeményekből, szónoklatokból stb.” erednek a MMNyR. II. szerint; irodalmi vagy történelmi szerzőjük kimutatható, illetve ilyen tudásanyaghoz kötődnek (a MMNy. 497; O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások Bp., 1966. 9.); a VilLex. Kovalovszky Miklós által írt szócikke az irodalmi eredeten kívül gyakori forrásként tartja nyilván egyéb művészeti alkotások (film, zenemű, kép stb.) címét, szövegét, illetve a sajtó, rádió, tévé, plakát is alapja lehet kialakulásának.

A VilLex. szócikke fontosnak tartja, hogy használója „szinte idézetként él vele, többé-kevésbé érezve és éreztetve, hogy a kifejezést készen vette át, van forrása, alkotója, s közkinccsé válva is megőrzi hivatkozás szerepét beszélő és hallgató, író és olvasó számára egyaránt. A szállóige mintegy olyan idézet, amely mellől elmarad az idézőjel, ám azért tudjuk, hogy valahonnan idéztük, keletkezése valamihez fűződik.”

Mikszáth szövegeiből sokszor egyértelműen kiderül, hogy pontosan ismeri a szállóige forrását, s nemcsak idézetszerűen, hanem idézetként él vele: „Sramkó el akarta magát kiáltani XIV. Lajossal: – *L'état c'est moi. Én magam vagyok az állam.*” (Sramkó bácsi. KrK. 27. 123.) – „Még oly hatalmas család is, mint a Habsburgok, házassággal szereztek országait, s innen a találó mondás: »*Bella gerant alii, tu felix Austria nube!*»” (Magyarország lovagvárai. R–Fr. 95–6.) – „Attila humorral felelt Róma könyörgő püspökének: »*Ha te az isten szolgájának mondod magad, én akkor az isten ostroma vagyok.*»” (Az igazi

humoristák. R–Fr. 39.) – „A város tigriseiből szelíd kezes bárányok lettek, kik a tenyerről nyalják le a sót, a Byron szavával élve: *divat lett livree*-t hordani.” (Szeged könyve I. Bp. 1914. 72.)

Máskor nem jelzi a szerző a forrást, sőt az idézés sem szó szerinti, de a közösség tudatában élvén a költői sor elválik a Mikszáth-szövegtől: „A koporsójára rakott borostyánlevelek helyett újak nőnek, az égő fáklyák kialusznak, a gyászlobogókat leveszik, s amint időközben kihajtanak, azután is egyre *hullatja majd leveleit az idő* vén fája...

Hullathatja már. Egy egész koronája le van törve. (Az én halottaim. Bp., 1914. 70. Arany János.)

A bibliai eredetű és a latin nyelvű mondások esetében sokszor nem ilyen nyilvánvaló az irodalmi eredet, főként a mai olvasó számára. Mégis szállóigének – nem szólásnak vagy közmondásnak – tartom őket, fontosabbnak ítélve az eredetüket, mint az eredetük közismertségét. Mikszáth és kortárs olvasója jobban ismerte a Szentírást és a latin klasszikus szerzőket, mint a mai olvasó, így számukra az intertextualitás nyilvánvaló volt: „Nagyságos uram, hű ember vagyok, az is leszek holtig, hanem azt az egyet ne kívánja tőlem. *Műljék el ez a keserű pohár*, ha lehet.” (Elbeszélések II. Krk. A pletyka.) – „Mert Feri azok közé a szerencsétlenek közé tartozott, akik *okosak, mint a kígyók, ha* nem jól megy a dolguk.” (A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. Bp. 1950. 181.) – „*Sóbálvánnyá meredve* maradtam ott helyben, alig bírva rendbeszedni gondolataimat.” (Tövikeses látogatóban. R–Fr. 190.); „Mozogni kell a *para bellum si vis pacem* elve szerint, ha igazi tűz, mivel ebben a lőcsei dologban éppen megfordítva jelentkeznek a következmények.” (A fekete város. O. K. I. 239.) – „No hát most már gyerünk az alispánhoz, mert *periculum in mora*; még az éjjel brachiumnak kell kimennie Röszkére.” (Különös házasság. Krk. 14. 11.) – „*Tempora mutantur, nos et mutamur in illis*. Az idő felcseréli ifúságunkat vénséggel, hitünket meggyőződéssel.” (Cikkek és karcolatok. II. Krk. 52. 135.)

A szállóige fogalmi jegyeivel kapcsolatban kell szólnom a nyelvi formájáról. Szállóigévé többnyire (formájuk és jelentésük tekintetében) a közmondásokhoz hasonló, azaz egyszerű vagy összetett mondat alakú és terjedelmű, általános vagy általánosítható jelentést hordozó szövegrészeket válnak. Ilyen szállóigék vannak többségben a Mikszáth-szövegekben is, mind a magyar, mind az idegen nyelvűek körében. Szállóigének tartom azonban a csak szintagmából álló, nem mondás, hanem szólás értékű kifejezéseket is, ha eredetük szerint ide sorolhatók. Lássuk tehát grammatikai felépítésük szerint a típusokat, a példák a Mikszáth-gyűjteményből valók.

Összetett mondatok: *Ha te isten szolgájának mondod magad, én az isten ostora vagyok.*
– *Akit az istenek gyűlölnék, tanítóvá teszik.* – *Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel.*
– *Qui tempus habet, habet vitam.* – *Cogito, ergo sum.* – *Bella gerant alii, tu felix Austria nube!*

Egyszerű mondatok (teljes, hiányos és tömondatok): *Az ember a bárónál kezdődik. Visszaveri ezt Lúdas Matyi – Tu l'as voulu George Dandin – Egy lóért országomat – Cras mihi hodie tibi – Az állam én vagyok – Urak a papok – Ugocsa non coronat*

Szintagmák: *Toldi Miklós lova – Attikai só – lenni vagy nem lenni – per pedes apostolorum* stb.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan szerkeszti szövegébe Mikszáth a szállóigéket.

Fentebb már szóltam arról, hogy nemcsak szépirodalmi, hanem publicisztikai írásai-ban és tanulmányaiban is él Mikszáth szállóigékkel, mégpedig meglehetősen nagy számban. Szépirodalmi műveiben vizsgálva, az sem közömbös, az elbeszélő szövegében szán-e nekik nyelvi szerepet, vagy a szereplők beszédében, illetve az átmeneti közlésformákban:

Az elbeszélő szövegében:

„Ezzel tekintetes Tarka István uram felkelt, és mint egy olyan ember, aki egy szövevényes *gordiuszi csomót* oldott meg bölcsességével, egész meglepéssel sétált be a szobába.” (Elbeszélések Krt. 27. II. 116.) – „Vakációra mentek a szomszéd megyébe, Bornócra, és közvetlen ebéd után érkeztek az olaszröszei kocsmába *per pedes apostolorum*. Akkor még a diákok nem voltak úgy elkényeztetve, mint most.” (Különös házasság. Krk. 13. 5.) – „Ezen a hídon tanulgattam reggelenként (*mert aurora musis amica*) a leckémet Homérosz-ból.” (Apró képek a vármegyéből. Krk. 11. 15.)

Szereplő beszéde, egymás idézésben:

„– Kit védelmez a papság ilyen égre kiáltó hazugsággal? A röszei papot. Annak a fráternek tövéből kellene elvágni a kezét, amellyel az áldást adta, őt magát a lovak farkára kötni és ekként tépetni szét, ha komolyan vennék ebben az országban öfelsége jelszavát: *«Justitia regnorum fundamentum»*” (Különös házasság. Krk. 14. 143.)

„– *A cél szentesíti az eszközöket.*

– A cél jó, sógor, hanem azt mondják, a fickó nem jó, nekem kell ügyelnem a körmére.” (Akli Miklós. Krk. 16. 127.)

„...az estét Tóthék házában tölti, vacsora után kocsiba ül, és megkerülve a várost a nyugati oldalról hajtott be a megyeházába, ahol mi megvetett ággyal várni fogjuk. Oly egyszerű az egész, *mint Kolombus tojása.*” (A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 1950. 103.)

Szabad függő beszéd:

„Kezébe vette a legfelsőbbet, levette róla gépiesen a zsinórt, aztán belenézett és ime... álmodik-e vagy ébren van... *apage satanas* egy százas bankót lát meglapulva az ívekhez csatolt mellékletek között. (Mégis talentum Kiszlich. Krt. 195.) „Minden világos kezdett lenni, Perényi előtt. Denique *keresd az asszonyt* és keresd a szeretőjét. Most már megvan a szál, a biztos szál.” (Új Zrinyiász. Krk. X. 158.)

Communis opinio: „Lator Vince uram próbált lehajolni, fölfogta az elalélt testet, s fülét lehajtá szívéhez, hogy dobog-e még. De *apage satanas*, füle rossz helyre került, valamivel följebb, ahol a kebel pihegett... (Különös házasság, Krk. 13. 106.) „Nagy hiba volt, dehát *fiatalság bolondság*. Az egész világ követ dobhatott volna rá, csak éppen az apja nem.” (Az a pogány Filcsik. Lampel. 44.) – „Egyszer a hivatalából kimaradt a polgármester. Hogy hol, miért maradt el? *Keresd az asszonyt*.” (Rajzok és satirák. R–Fr. 228.) – „Töméntelen pénzt szórtak el a voksokért.. Hanem *a borban néha igazság van* – megbukott a Laci gyerek.” (Dekameron IV. 1917. 89.)

Nem érdektelen az az adat, mely szerint a közlésformákban a következőképpen oszlanak meg a szállóigék:

Az elbeszélő szövegében	52	42,62295
Szereplő beszédében	47	38,52459
Szabad függő beszédben	15	12,295081
Communis opinióban	8	6,55737
	112	99,999998%

Az egész Mikszáth-életműre nézve nincs adatom a szabad függő beszéd és a communis opinio gyakoriságát illetően, 30 elbeszéléssel kapcsolatban azonban van: ezekben átlagban 7,11% a szabad függő beszédnek, 0,986% – azaz 1% – a communis opinió-nak minősíthető mondategységek száma. A szállóigék nagyobb gyakorisága ez átmeneti közlésformákban talán a szállóigék szemantikai sajátosságaival magyarázható, a felkiáltás és a megjegyzés szemantikai kategóriáiba tartozó egységek jól illeszkednek e szubjektív szövegegységekbe.

Miként a szólások és közmondások, a szállóigék is egyénivé formálódhatnak a szöveg szemantikai és pragmatikai viszonyaihoz alkalmazva jelenhetnek meg a szépirodalmi művekben. (Vö. Raisz Rózsa: Szólások és közmondások felhasználásának egyéni vonásai Mikszáth nyelvében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis IX. 233–47. 1971. – Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. Nyr. 106. 352–7. 1982.) Sőt: a szállóigék fogalmi jegyei közt számon tartja a szakirodalom azt a vonásukat, hogy könnyen beszédhelyzetben, alkalomhoz idomulnak.

Mikszáth nyelvére egyébként is jellemző a frazeológiai kapcsolatok alakítgatása, így nem meglepő, hogy szállóige-használatában is bőven él vele.

A következő típusokat különböztethetjük meg e tekintetben:

1. Ellenkező értelművé alakítja a szállóigét.

Metternichnek, illetőleg Alfred Windisch-Grätznek tulajdonítják Tóth Béla szerint (Szájruul szájra. Bp. 1901. 171.) „*az ember a bárónál kezdődik*” mondást. Ez A Noszty fiú

esete Tóth Marival című regényében a következőképpen jelenik meg: „Kopereczky valahol előkészítette a cigánybandát, Kiczka Flórist, s éji zenét adott Vilma kisasszonynak, amire az bosszúsán fordult meg az ágyában, s csípősen jegyzé meg: – *Az ember, úgy látszik, nem kezdődik okvetlenül a bárónál.*” (Noszty. Krk. 20. 19.)

Cogito, ergo sum

„No, mármost milyen két vezérgondolatot talál ebben Jókai? Az egyik a *non cogito, ergo non sum.* – a passzív rezisztencia.” (Jókai Mór élete és kora. Krk. 19. 52)

„*Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel*” – a dantei sor egy Mikszáth-karcolatban így jelenik meg:

„E termekre oda lehetne biggyeszteni az alvilág kapuiról ismert feliratot átravestálva: *«Ti, akik ide beléptek, visszakapjátok reményeiteket.»*” (Karcolatok. Bp. é. n. 24.)

2. Vannak kedvelt szállóigéi, ezeket különösen alkalmasnak tartja a szöveg tartalmához való szabad alakítgatásra:

Országomat egy lóért

„– úgy vagyok, mint III. Richárd – Szívesen adnék egy országot egy – papért.” (Elbeszélések I. Krk. 27. 308.) – „Ejh, no, hol lehetne most szivart kapni? *Egy országot egy szivarért!*” (Urak és parasztok. Bp. é. n. Veréb Pál traktában. 155.) – Már most mit csináljak? Minden zsebemet kikutattam. Nincs benne gyufa. *Egy országot egy gyufáért!*” (Mikor a mécses már csak pislog. R.–Fr. 155.) – „Ez a rettegés töltötte be egész lényét, éjjel nem aludt, nappal nem evett. *»Egy országot egy mentő gondolatért!«* – kiáltozná a bajusztát tépdesve.” (Világít este a szentjánosbogár. R.–Fr. 20.)

A háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz, pénz.

„Azzal a kellékkel is rendelkezik a csoport, amit Montecuccoli *a hadviseléshez* szükségesnek tart. (A pénzt ehhez ugyanis a *talentum, talentum, talentum* jelenti).” Emlékezések, tanulmányok. R.–Rt. 280. Hadi készülődések) – „– Hát a Mariskának mit rendeltél?

– Levegőt. Ha a háborúhoz pénz kell, kedves báró, ahogy Montecuccoli mondta, az *egészséghez* meg *levegő* kell, *levegő és levegő.*”

A szállóige a fenti szövegek egy részében túlterjed a mondategész határán, szorosan összeköt több szövegmondatot.

3. Máskor több mondategységbe tagolja szét a szállóigét:

Borban az igazság.

„Szenátor uraimék minden per után áldomásadásra is ítélik feleiket, s ebben a szobában isszák meg – mert úgy kell annak lenni, hogy a magukból kiadott *igazság* után új *igazságot* kell magukba szedniök, ami pedig tudvalevőleg *a borban van.*” (Szent Péter esernyője. Krk. 7. 119.)

A szándékos értelmi ferdítés a humor eszköze.

„Törekedjünk arra, hogy a következő ezredévben elmondhassuk, az a *Magyarország*, amelyről Széchenyi azt jósolta, hogy *lesz*, már megvan.” (Szegeď könyve. II. 1914. 178–9.)

4. Előfordul, hogy csak részben idézi a szállóigét, a közismert részlet azonban az olvasó számára felidézi az egészet: „Izgatta, élénkségben tartotta, mint a morfinistát a morfin, az a hit, hogy küzdenek ellene. „*Ergo sum*” – gondolta felvillanyozva.” (Az én kortársaim. I. R.–Fr. 160. Csemegi) – a gondolati kiegészítés eltér az eredetitől: „Küzdenek ellenem, tehát vagyok.”

Összefoglalva:

Mikszáth szállóige-használata számunkra érdekesen idézi fel kora iskolázott rétegeinek nyelvhasználatát. Az elbeszélő és szereplő szövegében, továbbá az átmeneti közlésformákban egyaránt fellelhetők, ez azt sugallja az olvasó számára, hogy a szállóigék a korabeli kifejezőkészlet aktív egységei voltak.

A szállóigék szervesen illeszkednek be a Mikszáth-szövegbe, még ha helyenként jelzi is idézet jellegüket. Alakjuk és aktuális jelentésük sokszor eltér a köznyelvitől, mondhatjuk, nemcsak felhasználja, hanem újraalkotja őket Mikszáth. Ez azonban a szállóigék természetével jobban összefér, mint a szólásokéval, közmondásokéval. Mindez stilisztikai következtetések levonására kínálkozik, amely azonban egy másik előadás témája lehetne.

(Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat 23. kötet. Tanulmányok a magyar nyelvről. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica, 1996–1997. 119–127.)

Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság Márai Sándor Füves könyvéről

Szegedy-Maszák Mihály Márai-monográfiájának függeléke felsorakoztatja Márai Sándor műveit, a műfajuk (műfajcsoportba tartozásuk) megjelölésével. Ebből megtudjuk, hogy az író megjelent kötetei közül legkorábbi két verseskötete, majd színjáték, novellák, kisregények követik ezeket. Az 1920-as években Márai „még nem döntött végérvényesen a próza és a líra között”; „kétségtelenül nem volt primér lírai tehetség” (Rónay 1990: 19.), bár később is megjelentetett versesköteteket. A már elismert, érett író leggyakoribb műfaja a regény, a napló; színpadi műveket is írt, s olyan köteteket is közzé tett, amelyeket értekező prózának minősít az említett függelék. Az első kiadásban 1943-ban napvilágot látott Füves könyvet, e moralizáló-filozofikus írásokat tartalmazó kötetet is az értekező próza körébe sorolja.

Maga Márai a kötet első kiadásában prózai epigrammáknak nevezte a Füves könyv darabjait, s Szegedy-Maszák Mihály megjegyzi, hogy az író „kezdettől fogva tagadta a különbséget szépirodalom s értekezés, regény s önéletrajz között.” (Szegedy-Maszák 1991: 65.)

A „prózai epigramma” metaforikus megjelölés szépirodalmi jellegre utal, Lőrinczy Huba is efelé hajlik a Füves könyvről írva „noha értekező karakterű – inkább szépirodalmi alkotás, mintsem filozófiai-etikai traktátus” (Lőrinczy 1993: 22.), mivel „nem új fejezete a sztoikus filozófiának, nem új gondolati rendszer, hanem csupán töprengések közepette kiküzdött, megszenvedett magánváltozata a réginek” (Uo. 19.).

Ez a kérdésnek negatív oldaláról való megoldása (miért *nem* filozófiai mű a Füves könyv), arról is lehet azonban gondolkodni, miért merülhet fel, hogy a szépirodalomhoz közel állónak tarthatjuk.

Márai – naplói szerint is, amelyek szintén nem eseményrögzítő, hanem elmélkedő, töprengő, reflexív tartalmúak –, vonzódott a bölcséleti, filozofikus írásokhoz, különösen az erkölcsi elveket, életszabályokat tömör, aforisztikus, ugyanakkor költői szépséggel az olvasó elé táró szerzőkéhez. Naplóiban többször hivatkozik Platonra, Schopenhauerre, Morusra, Campanellára, Crocéra, Szent Ágostonra; La Rochefoucauld maximáit és Erasmust olvassa, s nagy tisztelettel Goethét: „Goethe maximái, xéniái... mint aki lapos vidékről varázslatosan hegytetőre ér, s tiszta levegőt lélegzik be. Néhány mély lélegzetével ennek a szellemnek légköréből, s közelebb vagyok az emberi sors értelméhez...” – írja (Napló 1943–44. Akad. K. – Helikon 1990: 125.)

Ő maga is szeret moralizálni, az élet nagy, számára legnagyobb kérdéseiről, értékekről, magatartásmintákról, az erkölcsről, a művészetről, az írásról gondolkodni, a naplóiban és a regényeiben is kedvvel alkot aforisztikusan megfogalmazott következtetéseket és

szentenciákat. A Füves könyv ajánlásában Senecát, Epiktétoszt, Marcus Aureliust említi általában a sztoikusokat mint mestereit, a sztoikusokat, akik szigorú erkölcsiséget, bölcs belátáson alapuló állhatatosságot, a sorsba való belenyugvást hirdettek, s Montaigne-t, „mert jókedvű volt, és nem törődött vele, mi lesz művével halála után” (Ajánlás 5.). Márai azonban a Füves könyvben sem mindig sztoikus: a „bölcs belátást” gyakran váltja fel kemény és indulatos elítélés, amely ugyan racionális, szabályos építkezésű kijelentő mondatokban, de sokszor élesen negatív jelentésű, túlzó kifejezésekben ölt testet: „*Rendkívül nagy lelki durvaság és önzés vendégségbe hívni valakit. Már egy vacsorameghívás elfogadása is fölötte terhes, unalmas és fárasztó kötelesség. Leghelyesebb vendéglőkben találkozni barátainkkal, este kilenckor, s aztán tizenegykor hazamenni, úgy, hogy mindenki fizette a saját számláját. Minden más merénylet és önzés.*” (131. A vendégeskedésről) – „*Az emberi közönségesség korunkban olyan reménytelen méreteket öltött, hogy nincs többé pedagógiai módszer, mely eredményesen tudna harcolni ellene.*” – „*... a kapzsiság, a vérszomj uralkodnak idegeikben, a korlátlan és mohón habzsoló, szomorú élvezetvágy. Az emberi közönségességnek nincs határa többé.*” (117. Az emberi közönségességről) stb.

A műfajról. A Füves könyv (az 1991-es kiadásban 137 lap terjedelmű kötet) 202 saját címmel ellátott rövid szöveget tartalmaz.

A „rövid szöveg” terjedelmi határai nehezen állapíthatók meg. Alsó határa nyilvánvalóan egy mondat, s a kötet darabjai között egymondatos is található szórványosan (29. *Az öltözködésről. Az öltözködéssel egyáltalán nem kell törődni.* – 189. *A nemi éhségről és a kapzsiságról. A kifelé hordott, feltűnően mutogatott és bizonyított vallásosság mindig mély és gyáva kapzsiságot és nemi éhséget leplez.*), de nem ez a jellemző: a 202 szövegből 125 egy bekezdésnyi, 63 két bekezdésnyi, 11 három bekezdésnyi, 2 négy és 1 hat (rövid) bekezdésnyi terjedelmű.

A műfaji megjelölések maximáknak mondják a Füves könyv darabjait. A maxima röviden megfogalmazott erkölcsi igazság, életelv. A reflexió elmélkedés, eszmélés, megfontolás; a jelenségek mögött rejlő összefüggések kifejtése.

A rövid szöveg fogalmát műfajelméleti és szövegtani szempontból is meg lehet vizsgálni.

A műfajelmélet szerint a kispika cselekménytelen válfajai között lehet számontartani a példabeszédeket, a gnómákat, ezek általános igazságot, ítéletet mint erkölcsi tanítást, életszabályt, életbölcseiséget kifejező tömör, velős, egy összetett mondatnyi terjedelmű rendszerint nem túllépő verses vagy prózai mondások (ViLex. III. 588.), inkább tapasztalatai, mint intellektuális bölcsességeket összegző, morális, tanító célzatúak; az aforizmákat, amelyek rendkívül élesen megfogalmazott állítások, gondolatok, szintén leggyakrabban egymondatosak, jellemző alakzataik a chiazmus, a paradoxon; kedvelik a szimmetrikus szerkesztést, melyet a tartalmi ellentét tesz még élesebbé (ViLex. I.).

A több önálló mondatból álló aforizma ritka. A maxima is röviden megfogalmazott igazság, életelv, gyakorlati tapasztalatokat szűr le, ösztönöz, tanácsol, gyakran felszólító

módban. (VilLex. 8. Lontay László). Benedek Marcell irodalmi lexikona (1963) hozzáteszi, hogy mint irodalmi forma az aforizmával rokon.

Az említett műfajok világkorában létrejött ilyen alkotások az intelemirodalom körébe sorolhatók, gyakorlati és erkölcsi szabályok, elvek közlésével a helyes emberi magatartás, viselkedés kialakítására ösztönöztek. Márainál – miként a közhelyek és a régi képek – a régi műfajok is megújultak.

A rövid műfajok közül a mondás szövegtani vizsgálatát Kocsány Piroska végezte el (Kocsány 1986.), abból kiindulva, hogy a szövegtípusok megkülönböztető jegyeinek döntően pragmatikus, tehát szövegen kívüli jegyeknek kell lenniük (I. m. 31.). A szövegtípusok jegyeinek megállapítása súlyos veszélyeket-problémákat hordoz:

„(i) Miközben szövegtípus-jegyeket keresünk, cselekvés- és helyzetípusokat írunk le (pl. a beszélt nyelvi kutatások elcsúsznak a szociológia irányába).

(ii) Néha önkényes a szövegen kívüli tényezők és a szövegben adott kritériumok közötti összefüggés megteremtése.

(iii) Tisztázatlan az elméletileg létrehozott szövegtípusok és a tényleges szövegfajták egymáshoz való viszonya.

Azonosításuk esetleg intuitív.

(iv) Minden szövegtipológia nyitott rendszer: mindig adott a lehetséges jegyek és viszonyaik újabb kombinációja.”

A továbbiakban kifejti közös tulajdonságaikat: nem referenciálisan, hanem genetikusan értelmezendők, azaz nem konkrét referenciájúak, tartalmuk-tematikájuk alapján nem ragadhatók meg, de nyelvileg sem: a nyelvi és a nem nyelvi tényeket együtt kell látni a vele foglalkozó kutatónak. Maga az „értékelő ítélet” megjelölés sem nyelvészeti fogalom. Mindamellet leírhatók azok a formai elemek, amelyek mint felszíni tulajdonságok jellemzik a mondást (metafora, gondolatrítmus, ellentétezés, témakiemelő szerkesztés).

Továbbá „a nyelv működésében is megragadhatók olyan lexikális-grammatikai tények”, amelyeket jellemzőnek találunk a mondásokra: a tagadás különféle lehetőségei, bizonyos típusú mellérendelő mondatok, bizonyos feltételes mondatok stb.

Kocsány Piroska mondásnak az értékelő ítéletet tartja, ezek megerősítő vagy cáfoló értékelések, lehetséges értékekről szólnak, azaz rendelkezniük kell egy mintával arra nézve, hogy milyennek kell lennie az adott tárgynak vagy fogalomnak, s általános érve-nyűeknek kell lenniük. A maxima és az aforizma szemlélődő-ítélkező mondás.

A felsorolt – műfajelméleti és szövegtani – jellemző vonások általában illenek a Füves könyv darabjaira, például atekintetben is, hogy értékelő tartalmúak, újrafogalmaznak közhelyeket („A szerencse elmúlik, csak a munka a tied.” 95.); Márainak sokszor az a véleménye az élet dolgairól, mint általában a szilárd jellemű, művelt és erkölcsös polgárnak:

183. *A világi méltóságról*

A világi méltóság aranyfüst és játékpénz; de az emberi méltóság valóság, színarany. Miért játszol hamis pénzért, mikor Isten megtömte zsebed színarannyal?

Máskor azonban újraértékel valamely közhelyet, cáfol régi nézetet: 125. *Az emberi anyagról.* „Az ember a világ veszélye.” – 131. „Merénylet és önzés vendéget hívni.” – 181. „Hála Istennek, elmúlt az ifjúság.”

Kétségeink a terjedelmükkel kapcsolatban támadhatnak, mivel többnyire egymondatosoknak tartják a maximákat. Azonban Márai lehetséges vagy valószínű műfaji mintái sem mind egymondatosak: Goethe maximái és reflexiói között is akadnak 10–12 sornyi rövid szövegek, igaz, a többségük 1–3 soros, egymondatos. (Goethes Werke. Kunst. Leipzig, Verlag des Bibliographisches Institut, é. n. –Goethe: Irodalmi és művészeti írások. Európa. 1985. A magyar nyelvű kötethez Pók Lajos készített jegyzeteket, ennek 801. lapján olvassuk: „A maxima szó Goethénél vezető gondolatot, életszabályt jelent, a reflexió a szellemi tisztázás eszköze. Írásaira általában jellemző az aforisztikus kifejezés-mód. Ilyen gondolatait egész életében külön feljegyezte.”)

Schopenhauer maximái hasonlóképpen nem egymondatos, bár nem részletezően kifejtett bölcséleti írások. Közvetlen utalás Schopenhauerra ugyan csak a Napló 1968–75-ös kötetében található (Akadémiai K. – Helikon, 1993. 298–9.), itt szól arról, hogy olvassa a Parerga und Paralipomena teljesnek mondott új kiadását. A „Parerga und Paralipomena. Kleine philosophische Schriften” magyar fordításban Parainezisek és Maximák (Életbölcséleti oktatások. Ford. Szemlér Lőrincz. Bp. Lampel, é. n. – Más fordításban Aforizmak és életbölcsességek címet kapott, Világirodalmi Könyvkiadó. Bp. é. n., a fordító megjelölése nélkül.)

Rónay László (1990: 325.) a Napló melléktermékének nevezte a Füves könyvet. Kétségtelen a rokonságuk, bár az 1940-es évekbeli napló gondolatainak végső kiérlelését láthatjuk benne. Igaza van Tolcsvai Nagy Gábornak, amikor a Napló szövegeit is a rövid műfaj különleges változatának mondja (Tolcsvai Nagy 1994: 301.) A tematikai egyezések is folyton feltűnnek: a Naplók gondolatai a Füves könyvben, s a Füves könyv gondolatvilágának elemei még évtizedekkel később keletkezett naplóbeli bejegyzésekben is megjelennek. A szövegek jellege mégis eltér: bár a naplók is értekező-vallomások jellegűek, s nem eseményrögzítők, mégis jobban kapcsolódnak írásuk jelenéhez, a Füves könyv darabjai ilyen értelemben nem kötődnek időhöz, általános érvényűek. A különbség emellett szövegszerkesztésükben is megfigyelhető.

Azt, hogy valamely szöveg szépirodalmi alkotásként kezelhető-e, pusztán formai alapon, mint tudjuk, nem lehetséges kellő biztonsággal megítélni. A Füves könyv darabjai formájukban tudatosan és nagy igénnyel csiszolt szövegek, mégsem csak ezért állnak közel a szépirodalmi művekhez. Ezek a rövid szövegek – miként a versek – s a kötet mint egész is értelmezhető úgy, hogy hordoznak olyan jelentést, amely túlmutat

a szemantikai jelentésükön, a jelentések több rétegűen értelmezhetők. (Vö.: Fehér 1991: 74.) Ez azonban az irodalmi esszére is érvényes lehet.

A címekről. Már a *Füves könyv* címmel elkezdődik a „metaforizáló jelleg”: a könyv nem a test nyavalyáit akarja gyógyítani a füvek-fák kínálta patikával, hanem a lélek bajait (Lőrinczy i. m. 17.), s nemcsak a „gyógyítás” a célja, a „megelőzés” is: milyen elvek szerint kell élnünk, ha következetesek kívánunk lenni, ha szigorú etikai normákat akarunk megtartani, ha meg akarjuk őrizni egyéniségünket, belső függetlenségünket... A cím metaforája nem új, az első szöveg (1. *Arról, mi célja e könyvnek*), hivatkozik is a régi mintákra: „*Olyasféle lesz hát ez a könyv, mint a régi füves könyvek, melyek egyszerű példákkal akartak felelni a kérdésekre, mit is kell tenni, ha valakinek a szíve fáj, vagy elhagyta az Isten.*” – Ismeretes, hogy Balassi Betegh lelkeknek való füves kertecske címmel fordította le s adta ki 1572-ben Michael Bock Würtzgartlin für die Krancken Seelen című vallásos művét.

A 202 maxima címadása egy tekintetben, a címek nyelvi formájában teljesen egységes: mind *-ról -ről* raggal szerkesztett, rövid, hiányos mondat alakú cím, amely – az ókortól meglévő megoldással – rövidítve utal a tartalomra. Ezek a görögben *peri*, a latinban *de*, a németben über prepozícióval szerkesztett címek (Balázs 1985: 97.). Pázmány prédikációi, Schopenhauer Parergái egyaránt hordoznak ilyen nyelvi felépítésű címeket. (Pázmány Péter: A részegségnek veszedelmes undokságáruúl. – A buja fajtalanságnak veszedelmességéruúl. – Az ételben való tobzódásnak veszedelmes ártalmáruúl stb. Prédikációk. Bp., 1983. 668, 728, 773., Schopenhauer: Ueber Lesen und Bücher – Ueber Sprache und Worte stb. Parerga und Paralipomena. Leipzig, Brockhaus 1891. 587., 599.) Márai akár a műfaj kellékeként is alkalmazhatta az ilyen címadást, az antik, a barokk, a klasszicista, valamint a bölcseleti irodalmat idézve fel.

A kötet címei egyéb vonatkozásban változatos mondattani felépítést képviselnek:

1. Egyetlen – elvont vagy konkrét – fogalmat jelölő (határozott névelős) főnévből áll 64 cím (7. *Az érzékekről*; 10. *A babonákról*; 14. *A szenvedélyről*; 22. *A hiúságról*; 54. *A sárgaréparól*; 60. *A szerelemről*; 64. *A várakozásról*; 68. *Az ünnepekről*; 94. *A zenéről*.).

2. Hozzáteszi a névelős főnévvel jelölt fogalomhoz az általában határozószót (24. *A betegségről általában*; 37. *A nőkről általában*).

3. A még egyszer-t hozzátevé (194. *A szerződésről, még egyszer*).

4. Essivusi állapothatározót kapcsoló *mint* kötőszós cím (167. *A művészetéről mint vezetről*; 177. *A halálról mint szemtanúróól*).

5. Minőségjelzős szerkezet (4. *Az emberi jellemről*; *Az emberi magatartásról*; 55. és 125. *Az emberi anyagról*; 82. *Az igazi butaságról*; 146. *A szakmai önértéről*; 183. *A világi méltóságról* stb.).

6. Birtokos jelzős szerkezet (2. *Az élet értékéről*; 6. *A test megismeréséről*; 16. *A világ hívásáról*; 74. *A jellem műveltségéről* stb.).

7. Két – elvont vagy konkrét – fogalmat jelölő főnév kapcsolatos viszonyban, többnyire a fogalmak párhuzamba állításával (38. *A kényelemtől és a magányosságról*; 45. *A lélektről és a hatalomról*; 50. *Az aljasságról és a segítségéről*; 71. *A szexusról és a szomorúságról*; 80. *A hivatalról és a hivatalnokokról*; 85. *A nőkről és a madarokról*; 105. *A válogatásról és a hűségéről*; 129. *Az ütemről és a változásról* stb.)

8. *Hogy* kötőszós (két vagy három tagmondatból álló) alárendelő összetett mondat (9. *Arról, hogy az ember része a világnak*; 12. *Arról, hogy minden nap tovább kell menned*; 19. *Arról, hogy aki megtudott valamit, egykedvű lesz*; 34. *Arról, hogy a bölcsök is meghalnak*; 165. *Arról, hogy égni is kell*; 180. *Arról, hogy mi volt dolgod a földön*; 192. *Arról, hogy mindig útközben élsz* stb.)

9. Vonatkozó kötőszós alárendelő összetett mondat (61. *Azokról, akik csak a szájukkal nevetnek*; 171. *Azokról, akik az áruláshoz is gyávák* stb.)

A címek és a szövegek kapcsolata szemantikai szempontból is, továbbá olyan szempontból is különféle lehet, hogy a cím csak globálisan vagy lineárisan is hozzátartozik-e szervesen a szöveghez.

Nagyobb mérvű jelentésváltozás nélkül jelölik meg a szövegtémát a következő címek: 1. *Arról, mi célja a könyvnek*; 10. *A babonákról*; 17. *Azokról, akik társaságban előadnak*; 29. *Az öltözködésről*; 48. *Az utazásról* stb., metaforikus címek viszont: 86. *Jézusról és az egyedüllétről*; 114. *A vízszinten és a függőleges támadásról*; 121. *A harcmodorról és az arcvonalaról*; 165. *Arról, hogy égni is kell*; 192. *Arról, hogy mindig útközben élsz* stb.

A címek egyébként rendszerint a szövegtémát határozzák meg, globálisan kapcsolódnak a szöveghez, néhányuk azonban lineárisan is, oly módon, hogy a szövegkezdő mondat szerkezetileg, grammatikai eszközökkel is jelöli az összetartozást. Ilyenek a következők. (A cím után a kezdő mondatot, mondatokat idézem): 72. *Arról, hogy a szívek összetörnek. De pontosan úgy, mint a dalokban, melyeket kávéházi chansonénekesnők énekelnek.*

Ez a cím a szövegtémát – némi iróniát sejtetve – a slágerszövegek, népies műdalok, falvédőfeliratok elkoptatott képi megoldásával, exmetaforájával fejezi ki: a szívek összetörnek. Hogy ez közhely, azt Márai nem titkolja, sőt hangsúlyozza az első mondatnál.

Ha a cím és a szöveg kapcsolatát nézzük, a cím funkcióját szokásosnak mondhatjuk: a szövegtémát jelöli meg. (Igaz, iróniát sejtet a benne megjelenő közhely, elkoptatott kép.) Nem ilyen szokásszerű azonban a cím szövegszerkezeti szerepe. „Vajon a cím hozzátartozik-e a szöveghez vagy nem? – Ha a szöveg lineáris kohézióját nézzük, nem. A szöveg ott kezdődik, ahol az első mondat, és az utolsóval fejeződik be. A szövegnek így kell teljesnek, befejezettnek lennie. Nem hiányzik a szövegből semmi címe nélkül. Nem így a dolog a szöveg globális kohéziója szempontjából. A cím a szövegre mint egészre rámutat, mintegy deiktikus szerepe van, amelyhez hozzátartozik: ez (ti. a szöveg, ami következik) X-ről szól, vagy ennek (ti. a szövegnek, ami következik) X a témája.” (Károly 1979: 28.)

Károly Sándor az általános címadási gyakorlatból vonta le fenti megállapítását, ez a cím azonban sajátságos módon nemcsak globálisan, hanem lineárisan is elválaszthatatlan a szövegtől. Nem úgy, mint a J. Soltész Katalin által álcímnek nevezettek (J. Soltész 1965: 178.), amelyek a szöveg első szavainak, főként versek kezdő sorainak címmé emelésével jönnek létre, oly módon, hogy a szövegben (rendszerint versszövegben) megismétlődik a címként már megjelenő részlet, például Petőfi Sándor számos versében: *Fa leszék, ha – Befordultam a konyhába* – továbbá Tóth Árpád: *Az öröm illan* stb. (Balázs 1985: 103.); Márai írásának címe megtartja a cím szokásos kiemelt helyzetét, nem is ismétlődik meg a szöveg kezdő sorában, hanem olyan, mintha a szöveg kezdő mondata volna, ezt folytatja oly módon, hogy nemcsak szemantikailag, pragmatikailag kapcsolódik hozzá a folytatás, mint a címekhez általában, hanem grammatikai eszközökkel is visszautal rá a szerző.

„De pontosan úgy” – ez a szöveg első mondategysége, első mondategységének főmondata. Kizárólag kapcsolást és utalást tartalmaz. A szövegkezdő *de* kötőszó itt nem ellentétet érzékeltet, hanem a megerősítést, nyomósítást szolgálja, ilyen szándékú fejtegetést vezet be (Vö. ÉrtSz. I. 974.), miközben a címhez kapcsolja a bekezdést. A tagmondat grammatikailag hiányos: a címbeli mellékmondat alanyát és állítmányát értjük bele, de ha kiegészítenénk velük, kiderülne, hogy míg a cím nyomatéktalan, minden hangsúlyozandó tagjára azonos erősségű szakaszhangsúly esik (*Arról, hogy a szívek összetörnek*), az első tagmondatba viszont kirekesztő szórenddel kerülhetne be az állítmány (*De pontosan úgy [törnek össze a szívek]*), az úgy utalószó erősebb mondathangsúlyos. – A tagmondat hiányos volta elválaszthatatlanul hozzákapcsolja a szövegkezdést a címhez.

További hasonló címkapcsolódások: 89. *Az igazi butaságról. Mert a butaság is többféle.* – 99. *A jóra való fürgeségről. Mert nemcsak jóra való restség van. Másik vétek a jóra való fürgeség.* – 128. *Arról, hogy az emberek kiszámíthatatlanok. Mert az emberek teljesen kiszámíthatatlanok.* Ebben az első mondat kettős visszautalást teljesít: a címen kívül az előző szöveghez is kapcsolódik: Isten tudatos, de az ember nem az. 169. *Arról, hogy a legokosabb egyedül maradni. Mert ne számíts te senkire.*

Összefüggő mű-e a Füves könyv? A kötet jellegével kapcsolatban felvetődik még az a kérdés: gyűjtemény-e, olyan értelemben, hogy különálló, egymással szerves kapcsolatban nem levő, csak az azonos szerző és azonos műfaj által összekapcsolt rövid szövegekből áll, vagy önálló kötet, úgy, mint egy megkomponált verseskötet, önálló témával és saját szerkezettel. Úgy gondolom, ez utóbbi mellett lehet állást foglalni, azaz összefüggő műnek lehet tartani a Füves könyvet, olyannak, melyben a teljes szöveg elemi szövegekre tagolódik. Maga Márai is mint egészről, mint könyvről beszél róla mind az Ajánlásban, mind az 1. szövegben (*Arról, mi célja e könyvnek*), mind a Naplóban (Napló 1943–1944. Bp. 1990. 27–28.); a kötet 1991-es kiadásának még tartalomjegyzéke sincs – ez arra ösztönöz, hogy egészében, sorjában olvassuk.

S ha sorjában olvassuk, lineáris összefüggést veszünk észre a szövegek között, néhol hosszasan láncszerű kapcsolódásokat; tematikusan, továbbá szemantikai, sőt grammatikai elemekkel kötődnek egymáshoz ezek a szövegek, amint a következő kiemelt részek szemléltetik: *Az emberi jellemről* (4. számú) szöveghez kapcsolódik az 5. *Arról, mi az élet igazi élménye*. Az előbbi zárómondata: „S találkozás egy jellem valódi sajátásaival a legnagyobb emberi élmény, melyben részünk lehet” – az utóbbi pedig így indul: „Az igazi élmény az ember számára tehát elsőrendűen ennyi: önmagának megismerése”. Folytatja a gondolat-sort a 6. *A test megismeréséről* metaforája: „jellemünk az úr, az értelmünk parancsol, a test csak szolgál.” zárómondata: „De a jellem ne tűrjön semmiféle rabszolgázadást.” 7. *Az érzékekről* így indul: „Úgy értem: meg kell őrizni érzékeinkkel szemben is rangunkat”. Emberi szolgálatra kell érzékeinket szelídíteni, s ehhez sok akarat, erő kell. A 8. szöveg *Az emberi magatartásról*, ennek fontos zárómondatát („De saját érdekből senkinek sincs joga élni, még alkotni sincs joga”) tovább bővíti a 9. *Arról, hogy az ember része a világnak*.

Az ilyen szövegek kötőszós indítása nem „in medias res” kezdés, melynek egyébként jellemző jelenlétére Márai prózájában Tolcsvai Nagy Gábor mutatott rá (Tolcsvai Nagy 1993: 189.), hanem szövegek közötti kapcsolatra utalnak a kötőszók. Mindamellet a Füves könyv is tartalmaz in medias res kezdésű szövegeket, melyeknek kötőszós indítása nem az előzményekkel való logikai-nyelvtani összefüggés megjelölésére való. Ilyen például a 79. *A készenlétről*. „S mert halandók vagyunk – az emberi élet legnagyobb ajándéka, hogy azt a tényt mindennap egyszerűbbnek látjuk és tökéletesebben megértjük –, úgy kell rendezni köznapi életünket, mint aki készenlétben él.” A kötőszós kezdés talán a kijelentés evidencia voltát jelzi.

A rendszerről, melyet később megismerünk (11. sz.) című maxima klasszikus alárendelő körmondatában jelenik meg a vándormotívum: „Mint a vándor, aki egy bonyolult hegyrendszert ismert meg vándorlásai közben, s a legmagasabb csúcsokra érve, átlátja egy táj szerkezetét, áttekinti a hegycsúcsok összefüggő sorozatának törvényszerűségét, úgy látjuk mi is a múltó évekkel a rendszert mindabban, ami történik életünkben és mások életében.” Folytatja a 12. *Arról, hogy minden nap tovább kell menned*. Ez a kötet retorikai alakzatokban talán leggazdagabb darabja „S mert vándor vagy, mindennap tovább kell menned az úton, mely egyetlen célod, tehát lelked és a lelkedben elrejtett isteni tartalom megismerése felé vezet” mondattal kezdődik, és – keretes szerkezetű – a „Mert vándor vagy.” mondat-tal zárul.

Ez a szöveg ismét érzékletesen szól a külvilág csábításairól, miként a 6. *A test megismeréséről* (szép nő, pénz, érdemrendek, címek, cimborák hívása „kaján vállalkozásokra”) – tehát távolabbi visszautalást tartalmaz, a 13. *A kísértésről és a tapasztalásról* című pedig szintén e gondolatkörhöz kapcsolódik „Vajon vértéznek-e a tapasztalatok az élet olcsó vagy veszélyes, nagy erővel megszólaló kísértései ellen.”

Mintha az előbbieket összefoglalná – egy kicsit vitázva is velük, tehát ellentétes-megengedő értelmet sejtetve – a 14. *A szenvedélyről*: „*Ne tagadd a testet, de bánj vele méltányosan és fölényesen, mint az idomító a fenevaddal. Ne tagadd a becsvágyat, de jelöld ki határait. Ne tagadd az érzékeket, de úgy járj és kelj érzékeid lázadása közepette, mint a kapitány a viharba jutott hajó lázongó matrózai között: szigorral, megértéssel, kérlelhetetlenül és hősiesen.*”

A bemutatott – és több helyütt határozottan feltűnő – lineáris összefüggéseket meg-megszakítja egy-egy olyan szöveg, mint a 29. *Az öltözködésről*. Vagy olyan, amely pl. a sárgarépáról, a reszelt almáról szól, azaz nem erkölcsi értékekről, hanem (talán) gyakorlati tapasztalatokról beszél. Az ilyen elvétve felbukkanó darabokat „játshi, frivol, ironikus” ellenpontoknak tartja Lőrinczy Huba (i. m. 17.), nem „szerves, jellegadó elemeknek”. Talán igaza van, de talán úgy is felfoghatjuk, mint azt a jelenséget, hogy az erkölcsi-tapasztalati igazságokat állandóvá csiszolt formában rögzítő közmondásokban is vannak például az egészség megőrzését szolgáló tanácsok, hiszen az embernek – s ezt Márai is vallhatta – minél tökéletesebbnek kell(ene) lennie, nemcsak lélekben-erkölcsben: testben is.

A lineáris összefüggőség felfedezése mellett ha globálisan, teljességében nézzük a kötetet, akkor is találunk olyan tényezőket, melyek alapján összefüggő egészként kezelhetjük. Ilyen mindenekelőtt a szövegtéma: az egyéniség minél tökéletesebb kialakítása.

De a kötet szerkezete is sugallja, hogy egységes műként kezeljük. Van bevezetése (1. *Arról, mi célja e könyvnek*), befejezése, illetve lezárása azzal, hogy a legnagyobb és legmagasztosabb témák után: 200. *A hazáról*; 201. *A világról* – ezek a szövegek ismét összefüggenek lineárisan is – visszatér az egyénhez: 202. *Önmagamról*.

Ami pedig a kezdő- és a végpont között van, az közlendőivel előrehalad, majd visszatér, megerősíti, néha cáfolja korábbi állítását (az öltözködéssel egyáltalán nem kell törődni – mondja a 29. sz., a formákat pedig az utolsó pillanatig be kell tartani, még a ruházkodásban is, jelenti ki a 199. sz. Köszönet a nőknek (37. sz.) – a nőkkel nem kell sokat törődni (120. sz.). Dicséri a büszke magányt, de tudja, hogy magányosan nem szabad utazni; a legtöbb emberi szerencsétlenség oka a jóra való restség (15. sz.), de tudja, milyen olcsó lehet a jóra való fürgesség, a hebrencs túlbuzgalom (99. sz.) stb.

A Füves könyvek összefüggő műként való kezelése mellett érv lehet stílusának egységessége is. Ez irodalmi szintű nyelvhasználaton alapuló választékos, nyugodt, többnyire emelkedett, csak helyenként ironikus stílus.

Retorizáltság. Már esett említés a kötetre mint egészre jellemző retorikai megoldásokról, itt most retorizáltságának legjellemzőbb vonásáról, a párhuzamról és az ellentétről szólok, s az ehhez járuló ismétlésekről. Ezek a mondatoknak, sőt a szövegeknek különböző szintjein jelentkezhetnek, és sajátos prózaritmust hoznak létre, anélkül, hogy a mondatszerkesztés bonyolult volna, sőt azt mondhatjuk, hogy Márai többnyire rövid, egyszerű mondatokkal él, összetett mondatai pedig egyértelmű kapcsolásokat tartalmaznak.

A mondatpárhuzam – és a sokszor vele járó ellentét – megjelenhet egy mondategészen belül: 38. *A hazáról és az államról.* „A haza te vagy, szőröstül-bőröstül, testi és lelki mivoltodban; ő szült, ő temet el, őt éled és fejezed ki, mind a nyomorult, nagyszerű, lángoló és unalmas pillanatokban, melyek összessége életed alkotja.”

Párhuzam (paralelizmus) bekezdésen belül, a bekezdés mondatai között. A mondatok rövidek, szaggatottak: az egy-két tagmondatos mondatok között a rövidmondatosság tényezője a *ha* kötőszós önállósult mellékmondat: 2. *Az élet értékéről.* „Ember módra élsz, ha igazságosan élsz. Ha minden cselekedeted és szavad alján szándék van: nem ártani az embereknek. Ha megkísérled – feltűnés és hiú szerep nélkül – segíteni az embereknek. Néha csak azzal, hogy nem hallgatsz el az egyszerű igazságot. Néha csak azzal, hogy nem mondasz tovább, amit mások hazudnak. Néha csak azzal, hogy nem mondasz igent...”

A mondatpárhuzam, ellentét és halmozás, máshol főnévi igenévi alannyal, állítmány nélkül szerkesztett hiányos mondatokban ölt testet. 31. *Az élet ritmusáról.* „Mindig váltani az élet ritmusát. Tudatosan és figyelmesen cserélni munkát és pihenést, koplalást és bőséget, józanságot és mámort, igen, még gondot és örömet is; tudatosan felállni az élet terített asztala mellől, mikor legjobban esik a bőség, tudatosan bekapcsolni gondokat és feladatokat, melyeknek nevelő erejük van. Nem elbízni magad semmiféle helyzetben.”

A párhuzamos és ellentétes szerkesztés azonban nem mindig ilyen széttagoltan, rövid mondatokban jelenik meg. Ennek a retorikai megoldásnak a kedvelése vezeti el Márait a helyenként felbukkanó klasszikus körmondatos szerkesztéshez. Ez tehát nem véletlen, nem idegen szín a Füves könyv szövegében, hanem retorizáltságának egyik változata. Ilyen található a már említett 11. sz. szövegen kívül a 139. *Arról, hogy időnként lazítani kell az életem* című maximában:

„Mint a hajós, kinek hajója nagy viharba jutott, s egyszerre látja, hogy a vitorlák kötelei megfeszülnek, a nagy vitorlaszárnyak vészesen megdagadnak az orkán tébolyodott lehetétől, a huzalok recsegnek és ropognak, s a düledező és táncoló hajófedélzeten, a bögő és átcsapó hullámok között, imbolyogva, utolsó erejével is a vitorlákhöz és kötelekhez siet, hogy lazítson mindezen: úgy tudjad te is, életed veszélyes és viharos pillanataiban, hogy a nagy feszültségeket nem tudod elviselni, az emberi kapcsolatokon és kapcsolatokon lazítani kell, máskülönben törnek és szakad minden.”

A párhuzam és ellentét – olykor önmagában, különösebb mondatszerkezeti párhuzam nélkül az ellentét – a nagyobb szövegegységek szintjén is megjelenik, sőt a szövegek szervező elvévé válik. Ilyen a 20. szöveg: *A kényelemről és a magányosságról.* Nem olyan nehéz lemondani arról, amit a világ hiú elismerésben, szórakozási lehetőségekben, társadalmi vagy anyagai elismerésben nyújt – de önzően és kényelmesen cselekszünk, amikor teljesen elvonulunk az emberekkel való érintkezés elől.

Ez a megszorító ellentét is, amely a fenti maximában kifejezésre jut, jelzi azt, hogy Márai szerint korántsem szabad a világot, annak jelenségeit mereven, egyoldalúan szemlélni. Hasonló elfogulatlan szemlélet mutatkozik meg az 50. *Az aljasságról és a segítségről* megszorító ellentétében: az emberi aljasság korlátlan – de mindig jelentkezik az emberi segítség.

Végül: ellentét van egyes egymástól távol eső vagy éppen egymást követő szövegek között is. Az utóbbira példa, s egyben a fent bemutatott lineáris összefüggésnek egyik típusa: 92. *A nagy erdőkről és a fenyőkről* tartalma: menj erdőbe; 93. *Arról, hogy a természet fenséges is, unalmas is.* „*De mikor a nagy erdőbe mégy, vagy a pusztaságokra, vagy a tengeren utazol, s lelked eltelik a fenség és a végtelenség érzéseivel, ne csald magad: tudjad, hogy szíved mélyén téged csak az ember érdekel, semmi más.*”

A generikus jelentésről. A Füves könyv darabjai általános érvényűek, generikus jelentésűek. E jelentésnek kifejezésére változatos nyelvi eszközöket találunk a szövegekben.

A legjellemzőbb az egyes szám második személyű névszó-, névmás- és igealakok használata; ez utóbbiak gyakran felszólító módban; 122 maximában találtam ilyen alakokat. A konatív, befolyásoló szándék ezekben a szövegekben úgy nyilvánul meg, hogy a tegező alakok kettős funkciót töltenek be: minden emberhez szólva osztó – distributívusi – értelmük van, mindenkit mint egyént szólítanak meg: te, aki olvasod e sorokat; másrészt önmagához szól tegező megszólítással – önmegszólító szövegtípust alkotva –, hiszen a Füves könyvben lefektetett életelveket mindenekelőtt ő maga szeretné követni, saját maga számára írja elő őket. Ilyenek például: 2. *Az élet értékéről.* „*Embermódra élsz, ha igazságosan élsz.*”; 12. *Arról, hogy minden nap tovább kell menned.* „*S mert vándor vagy, minden nap tovább kell menned azon az úton, mely egyetlen célod, tehát lelked és a lelkedben elrejtett isteni tartalom megismerése felé vezet.*” 22. *A hiúságról.* „*Legtöbbet és legkegyetlenebbül a hiúságtól szenvedtél?*” 40. *A lelkiismeretről.* „*Csak a lelkiismeret lehet bírád, hóhérod vagy pártfogód, senki más.*” 53. *Az elszámolásról.* „*Ne halogasd az elszámolást.*”

Gyakori továbbá az általános érvényűség kifejezése összefoglaló, általános értelmű főnévvel, névmással, illetve ilyen tagot tartalmazó szintagmával. 33 szövegben találtam ilyen kifejezésmódot: 125. *Az emberi anyagról.* „*Mert az ember reménytelen, nem lehet igazi feladataira nevelni, nem lehet közömbösíteni lelkében az ősi mérget. Az ember a világ veszélye.*” 128. *Arról, hogy az emberek kiszámíthatatlanok.* „*Az emberek csodálatosak.*” 154. *A barbárságról és a bizánciakról.* „*Ilyen az ember: hol barbár, hol bizánci.*”

Jellemző nyelvi megjelenítése még az általános értelműségnek a többes szám első személyű névszó- és igealakokkal való élés – 26 szövegben lelhető fel. 3. *Arról, hogyan kell élni és írni.* „*Ez az egyetlen emberhez méltó magatartás; többet Isten sem kíván tőlünk.*” 4. *Az emberi jellemről.* „*S mert a jellem maga az ember, hasztalan iparkodunk eltitkolni azt.*” 6. *A test megismeréséről.* „*Jellemünk az úr, értelmünk parancsol, a test csak szolgál.*”

Főnévi igenévi alanyhoz többféle személyű részeshatározó kapcsolódhat cselekvéshordozóként a szövegekben (esetleg csak beleértve); mind a többes szám első személyű, mind az egyes szám második személyű általános érvényt hordoz, de ha nincs személymegjelölés, akkor is általános jelentésű. 7. *Az érzékekről.* „*meg kell őrizni érzékeinkkel szemben is a rangunkat.*” 35. *A valóságos igényről.* „*Többet, sokkal többet élni fűvel, növényvel, gyümölcscsel.*”

Némely szöveg egészen elvontan, teljesen személytelenül jelzi a generikus tartalmat: 37. *A nőkről általában.* „*Köszönet a nőknek.*”

Húsz szöveg szól egyes szám első személyben. 16. *A világ hívásáról.* „*Sok bonyodalmat és zavart okozott életemben a világ hívásának, vonzásának s a lényemtől és hajlamaimtól idegen világi szereplésnek állandó összeütközése.*” 25. *Arról, hogy megcsaljuk az orvost.* „*Valahányszor orvoshoz mentem, nem tudtam szabadulni a kínos és megalázó érzéstől, hogy megcsalom a derék embert, aki mestersége és emberismerete szerint, aggályosan és gondosan, de teljesen reménytelenül foglalkozik velem.*” 41. *Arról, hogy az írók senki nem védheti meg.* *Valahányszor hajsztát és támadásokat indítottak ellenem – s egy írói pálya során ezek a hajszták elkerülhetetlenül ismétlődnek, néha életveszélyes fordulatokkal –, tapasztaltam, hogy a megtámadott írók semmilyen külső segítség nem védheti meg.*”

A kötet darabjai közül ebbe a csoportba tartozók talán nem is maximák, hanem reflexiók, miként Goethének ilyen típusú szövegeit együtt gyűjtötték kötetbe.

Logikai kapcsolások. Ha közel áll is a Füves könyv a szépirodalomhoz, nem tagadhatjuk értekező karakterét, s ez az értekező karakter nemcsak cselekménytelen voltából és szövegezésének homogenitásából adódik, hanem a szövegbeli (szövegekbeli) logikai kapcsolások milyenségéből is. Békési Imre főként esszészövegeken mutatta ki a konstrukciótípusoknak a szöveg szervezésében (szerveződésében) betöltött szerepét, a mellérendelő viszonyfajtáknak a kisebb és nagyobb terjedelmű szövegegységekben való tipikus kombinációiban való megjelenését. A tartalmi-logikai viszonyfajták alkotta szövegszerkezeti egységeket nevezte el konstrukciótípusoknak (Békési 1986: 384.), tudva, hogy „a polemikus jellegű intellektuális szépprózai műfajcsokorban, az esszében [...] aligha sémák alkalmazásának láthatjuk a konstrukciótípusokat.” (Uo. 348.), mivel ezek nem kényszerítő szabályosságok, hanem a kínálatból választási lehetőségek, tehát tudatos stílusalakító szándéknak megfelelően jelennek meg.

Az ilyen (Békési által leírt) viszonyfajták gyakoriak a Füves könyv szövegében, és pedig az oksági és ellentétes kapcsolás: *de – mert*, illetve *ezért és mert – de* sorrendben. Az ilyenekben az ellentétes kapcsolás a főviszony:

A 77. számú szöveg *Az okosságról és a bölcsességről.* A cím tájékoztató, témamegjelölő funkciójú, a két elvont főnév egymás mellé állítása benne nem jelzi szembeállításukat, legfeljebb szemantikai tartalmuk alapján lehet sejteni, hogy logikai viszonyuk szembeállító ellentét is lehet.

A szövegben egyébként az ellentét logikai-szemantikai síkon van jelen, szövegszintű kötőszók alig jelzik. Még a két bekezdés tartalma között feszülő ellentét sem nyer kötőszós kifejezést.

Az első bekezdés egyes szám első személyű, közlő jellegű, általános érvényű benne azonban mindaz, amit belőle az okos emberről megtudhatunk. A második bekezdés személytelen; generikus jelentésű szentenciákat tartalmaz, ezek után egyes szám második személyű felszólításokat. Ezek is generikus érvényűek: a beszélőre és rajta kívül minden más emberre mint egyedre érvényesek. Márai önmagának és minden olvasójának ad tanácsokat az élete alakításához.

A második bekezdés *nem ... hanem ... ezért* szerkezeti vázra épül. Kizáró ellentétet, majd következtetést tartalmaz: tagadja az *okosság* és a *bölcsesség* azonosságát. (*Az okosság nem bölcsesség*), majd definiálja melléknévi állítmányokkal az okosságot (*Az okosság készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség*), s azonosító predikatív viszonyban levő részegységek – az állítmányként álló elvont főnevek halmozásával, ezt úgy érthetjük, hogy a sajátságok rokon mivoltukban is sokszínűek. (*A bölcsesség az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgyilagosság és a beleegyezés*), szemben a mozgalmas, dinamikus okossággal.

A szövegegész felépítése a két fogalom szembeállításán alapul, a második bekezdés részegységeiben is a szembeállító ellentét a gyakori, ennek a konstrukciójában azonban a kizáró ellentét után következtető kapcsolat jelentkezik, azaz a *nem ... hanem ... ezért* konstrukciótípus. (Vö. Békési 1986.)

A 38. számú szöveg *A hazáról és az államról* címet viseli. A szövegegész logikai felépítése ismét a szembeállító ellentéten alapul, az ellentét más árnyalatai a mikroegységek szintjén jelennek meg, a mondategységek kapcsolásában: hazaszeretetre nem lehet nevelni, a hazaszeretetet nem lehet megtanítani: a haza te vagy „*S életed a haza életének egy pillanata is.*” – *De* te inkább az államot szereted. Ez a közlés megszorító (elvárástörő) ellentétet hoz magával, majd *ugyanis* kötőszóval jelölt magyarázatot („*A hazától ugyanis nem lehet várni semmit.*”) Ez tehát *de ... ugyanis* konstrukciótípus. Ugyancsak magyarázó – kifejtő magyarázó – jelleggel követik az idézett mondatot egymást kizáró érvényű ellentétpárokba rendezett szentenciák („*A haza nem ad érdemrendet, sem állást, sem zsiros kenyeret. A haza csak van. De az állam ad finom stallumot, csecse fityegőket...*”), majd ugyancsak szentenciák, szembeállító ellentétes párt alkotva: „*Aki az államot szereti, egy érdeket szeret. Aki a hazát szereti, egy végzetet szeret.*” A mondatpárhuzam erősíti a szembeállítás expresszivitását.

Számos Füves könyv-beli maxima szövegszervező elve a megszorító (elvárástörő) ellentét. *A babonákról* (10. számú) szöveg megszorító ellentéten alapuló szövegszerkezete nemcsak szemantikai, hanem logikai-szintaktikai síkon is egyértelműen felismerhető, a fontos pontokon kötőszó is jelzi.

Az első bekezdés „*Nem szabad babonákkal élni.*” szentenciával indul, ennek részletező kifejtését konklúziómondat követi: „*Vesd meg a babonákat*”, szintén szentenciózus tömörséggel.

A második bekezdés *de* kötőszóval indít, s megszorító ellentétes tartalmú az elsővel. Mégsem lehet tagadni, hogy vannak a világnak „*titkosabb erői*”, „*A világ nemcsak fényes és sötét, nem, a világ zavaros is. Nemcsak sugár, fény és hő van; démonok is vannak.*” Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos mellérendelő mondatok párhuzamosságába beékelődik egy logikailag lazán kapcsolódó zárójeles megjegyzés „*(Goethe hitt a démonokban.)*”

A 28. számú szöveg *Arról, hogy mikor van jogunk erőszakosan változtatni az élet helyzetein.* Ebben a valóságos és a vágyott (elképzelt), lehetséges életforma szembeállítására jelenik meg. Szövegszerző erejét szintén a megszorító ellentét képezi, ez a domináns ellentét (a részegységek viszonyában egyéb kapcsolásformák, szembeállító ellentét, magyarázó, következtető viszonyok is felismerhetők).

Az egyén változtatni kíván a jelen helyzetén; munkája, emberi környezete, a hely, ahol él, fárasztja, terhére van, olyan új környezetre vágyik, „*ahol méltányosabbak az emberi együttélés feltételei.*” [De] meg kell vizsgálnia alaposan e vágyakat, mert az egyén független a környezetétől, más helyzetben is ugyanaz marad. („*Minden rajtad múlik.*”)

[Ezért] „*Maradj, ahová az élet állított*”; csak akkor változtathatsz, „*ha életed környezete és feltételei nem egyeznek jellemeddel.*” A konklúzió az, hogy meg kell védeni a személyiséget, az egyént, amely örök, felette áll minden felszíni változásnak. Ilyen konstrukciótípus jelenik meg továbbá *Az egyedüllétről* (143) című maximában: az emberek túlnyomó többségének az a természetes, ha közösségben él, **de** az alkotó szellemű embernek tiszta légré van szüksége, **ezért** maradj egyedül... – 176. *A színházról és a nézőkről.* Epiktéton ajánlja, hogy lehetőleg egyáltalán ne járjunk színházba, **de** ha már elmegyünk, viselkedjünk szerényen és csendesen. A színházban **ugyanis** gyermekek ülnek.

Ugyancsak gyakori a *mert – de* sorrendű konstrukciótípus:

1. *Arról, mi célja e könyvnek.* „*Aki írta, nem ismeri a feltétlen igazságot, és gyakran téved a részletekben. Mert téved. De keresi a feltétlen igazságot, s nem röstelli, ha téved a részletekben. Mert ember.*”

A logikai konstrukció milyensége mellett az idézett részletben a retorizáltságot is érdemes szemügyre venni: tökéletes párhuzamos szerkesztés és tartalmi ellentét jön létre a *Mert ember* mondategésszé emelt tagmondat megismétlése által. A *geminatio*, *parallelizmus*, *antitesis* alakzatai erősítik a konstrukció hatását, s a *Mert ember* mondategésszé emelése – párhuzamosan kétszer is – erős kiemelése az ellentéten belüli egységnek. Az ember gyarló, de erős lelkű is, s ez a szembeállítás nagyobb erővel szólal meg így, rövidre tördelt mondatokban, mint *sima*, hosszú összetett mondatban.

A 14. számú szövegnek nemcsak egy rövid részletében, hanem a teljes szövegben fedezhetjük fel az előbbi konstrukciótípust: az első bekezdéshez a második okadó magyarázó viszonytal kapcsolódik, ezt ellentétes kapcsolás követi, toldásként hozzá a következő mondatömb, melynek párhuzamos szerkezetét a „*Ne tagadd*” kezdés háromszori előfordulása adja, következtető utótagként csatlakozik.

14.

A szenvedélyről

Azt hinni, hogy elvonulhatunk a szenvedély elől, éppen olyan örület, mintha komolyan hinné valaki, hogy homokból házat és menedéket építhet a sivatag közepén a számum ellen.

A szenvedély éppen úgy értelme életünknek, mint az értelem, a mértéktartás és a megfontolt védekezés. Csak az lehet teljes és a természet rendjéhez okos engedelmisséggel simuló ember, aki természetének megfelelő mértékkel és őszinteséggel tudja átadni magát teste és jelleme szenvedélyeinek. De nem lesz állat, mert ismeri a határokat, ahol foggal és körömmel meg kell kapaszkodnia a szélviharban, mely reátört, az értelem korlátaiba. Ne tagadd a testet, de bánj vele méltányosan és fölényesen, mint az idomító a fenevaddal. Ne tagadd a becsvágyat, de jelöld ki határait. Ne tagadd az érzékeket, de úgy járd és kelj érzékeid lázadása közepette, mint a kapitány a viharba jutott hajó lázongó matrózai között: szigorral, megértéssel, kérlelhetetlenül és hősiezen. Mást nem tehetsz. Ez a legtöbb, amit ember tehet.

Hasonló konstrukciótípus (nem mindig kötőszóval jelölve) előfordul a 16. *A világ hívásáról*. – 30. *Az önkéntes fogadalmakról*. – 38. *A hazáról és az államról*. – 82. *Az igazi butaságról*. című szövegekben. Ezt idézzük:

82.

Az igazi butaságról

Mert a butaság is többféle. Vannak értelmes emberek, kiknek lelkében az értelem pislákoló fénye kialudt, mert szerencsétlen életkörülmények között születtek és nevelkedtek. Vannak emberek, akik buták, mert nem tudnak uralkodni testük fölött, elbutítja őket a szenvedély, lelkük lángját megfojtja az érzékek gögje. Vannak buta emberek, akik egyszerűen környezetük áldozatai. Ezeket sajnálni kell. De az igazi butaság meglehetősen ritka, s annál veszélyesebb és reménytelenebb. Az ember természettől értelmes lény. Az igaz, a sötét, a reménytelen butaságot olyan érdeklődéssel kell szemlélni, mint valamilyen ősi és félelmes természeti tüneményt, mint a kétfejű bornyút, mint a természet egy torz, érthetetlen ötletét, melynek – szó szerint – semmiféle értelme nincsen. Az igazi butaság feloldhatatlan. Mi hiányzik az ilyen ember lelkében és testében? A szentlélek vagy bizonyos nedvek, mirigytermékek? A jód? A nemi hormon? Nem tudjuk pontosan. De amit tudnunk kell, hogy az igazi butákat minden módon tanácsos

kerülni, feltűnés nélkül védekezni kell ellenük. Ne akard meggyőzni az ilyeneket, mert nem jóindulatúak. A kedves, szegény hülyék jóindulatúak; a buta ember rosszindulatú. A hülyék Isten szegény gyermekei; a buták a pokol szövetségesei. A végzet ők, el kell viselni.

A szövegek szerkezetéről. Lőrinczy Huba az egyes elmélekedések struktúráját a következő felépítésűnek látja: tételmondat” majd annak kifejtése, végül frappáns, szentenciózus lezárás. (Lőrinczy 1993: 18.). Igaz, a szentencia „Márai minden művében alapvető poétikai eszköz” (Tolcsvai Nagy Gábor 1993: 189.), s kedveli a csattanós lezárást is, szentenciák gyakoriak szövegzáró mondatként, de nem csak ilyen helyzetben jelennek meg, hanem a szövegek belsejében is. Annyira, hogy az a gondolata támadhat az olvasónak, hogy némely reflexió vagy maxima a bennefoglalt szentenciából indul ki, annak köszönheti létét, hogy a szentenciában megfogalmazott ítélet elindított egy töprengési folyamatot. Így sokszor a szentencia mondata körül forog az egész szöveg. Ilyenek 4. „*A jellem maga az ember.*” 19. „*Minden reménytelen, ami emberi.*” 102. „*Az igazi fájdalom néma: a könny és a kiáltás már megkönnyebbülés.*” 172. „*Az emberi élet végtelen félreértések örök sorozatának körforgása.*” stb.

A tételmondat – kifejtés – (csattanós) lezárás mint jellemző szerkezeti megoldás valóban felfedezhető a Füves könyv több darabjában.

17.

Azokról, akik társaságban előadnak

Vigyáznunk kell társaságban azokra az emberekre, akik soha nem asztalszomszédjukhoz, hanem mindig az egész társasághoz beszélnek [Tételmondat], azt akarják, hogy minden szavukat minden jelenlevő hallja, zsugorian vigyáznak arra, hogy egyetlen szavuk se guruljon asztal alá, állandóan történeteket mesélnek, előadásokat tartanak a maguk kiválóságának bizonyítására és a társaság elbűvölésére. Az ilyen embereket kedvelik és szívesen hívják társaságba, mert elfoglalják a jelenlevők eszméletét, érdekességet és néha jókedvű hangulatot nyújtanak az egybegyűlteknél. [Kifejtés] De ezek az emberek hamis próféták: nem az a fontos nekik, amit mondanak, nem is, hogy meggyőzzék azokat, akikhez beszélnek; egyes-egyedül saját hiúságuk kielégülése fontos nekik. Az ilyen emberek társaságát tanácsos gondosan kerülni. [Lezárás]

Hasonló, csattanós lezárásával még jellegzetesebb a 23. *Arról, hogy a szépség törékeny* című írás: zárómondata igazi szentencia: „*a szépség hideg láng, nem lehet melegezni mellette.*”

Ennek variált formája a keretes szerkezetű szöveg; a két írás, amely ide sorolható a 12. *Arról, hogy minden nap tovább kell menned*; és 37. *A nőkről általában* valójában közel áll az előzőhöz, azaz az első mondatban megfogalmazott közlést részletezi a kifejtés, lezárása azonban az első mondat (variált) ismétlése. Adiectiós alakzat ez is; továbbá mindkét szövegre jellemző az anaphora: (nem szövegtani, hanem retorikai értelemben) a mondatkezdetek ismétlése.

37. *A nőkről általában*

Köszönet a nőknek.

Köszönet neked, aki megszültél. És neked, aki feleségem voltál...

Legjellemzőbbek azonban az ismétlődő-visszatérő szerkezetű szövegek. Ezekben egy-egy – azonos vagy többé-kevésbé változott alakú – mondat vagy szintagmacsoport több alkalommal, így változott kontextusban jelenik meg, s így szövegmondatként új értelmet kap(hat).

Márai más műveiben is gyakori szövegszerkesztési eljárás ez az ismétlő szerkesztésmód, Tolcsvai Nagy Gábor szerint ilyenkor a szerző az ismételt tételmondat minden szemantikai lehetőségét kihasználja (Tolcsvai Nagy 1992: 11.). Váltogatja a közlés elemeit, majd újra visszatér egy-egy fontos közléselem. Sajátos gondolatrítmus jön így létre.

144. *A szívről*

De amíg azt hiszed, hogy dobog valahol egy szív, mely érted dobog, bocsáss meg az embereknek. Egy emberi szív, mely önzetlenül érez irányodban, elég, hogy megbocsáss mindazoknak, kiknek önző és komisz szívét megismerted; elég, hogy megbocsáss az emberek összességének. Nem kell sok ahhoz, hogy e reménytelenség közepette megengeszteljenek. Egy ember elég. S nem igaz az sem, hogy nem találkoztál ezzel az emberrel. Csak éppen ideges voltál, vagy türelmetlen és mohó, s odább mentél. Mert ember vagy, s mert ilyen az emberi szív.

Hasonló szerkezetű a 131. *A vendégeskedésről*. A szöveg mondattömbjeinek élén áll egy-egy – a későbbiekben megismétlődő – elem: ezeket kifejtik a tömbbe tartozó mondatok:

Vendégnek lenni a legfinomabb és legfárasztóbb rabságok egyike.

Mert hasztalan mondják a háziak: „Nálunk a vendég azt csinál, amit akar! Kel és fekszik, amikor akar! Azt eszi, amit akar! Nem kell törődni a háziakkal! ...” – természetesen egyebet sem csinálnak a vendégek és háziak, mint reggeltől estig törődnek egymással, figyelik egymás óhajait...

Különös durvaság szállóvendégnek hívni valakit.

Merénylet egy szabad ember ellen.

Vendégnek lenni rabság.

Durvaság és önzés vendégségbe hívni valakit.

Már egy vacsorameghívás is terhes.

Legjobb vendéglőben találkozni.

Minden más merénylet és önzés.

Azonban az ismétlések, amelyeket Tolcsvai Nagy Gábor is Márai jellemző szövegszerkesztési eljárásnak tart, nemcsak az egyes szövegek retorikus megformálásában fedezhetők fel, hanem a kötet egészében is vannak visszatérő mondatok, melyeknek jelentése a különböző helyzetekben – szövegmondatként – árnyalataiban eltérő vagy éppen teljesen új; esetleg az előző előfordulásokéval ellentétes értelmet kapnak.

Egy jellemző, sokszor ismétlődő (tag)mondat: „*Ember vagy.*” – a 2. számú szövegben azt jelenti, hogy embermódra kell élned, azaz az igazságot, az emberek ügyét kell szolgálnod. Az 53. szövegben: „*Ember vagy, tehát bűnös vagy.*” 91. *A hallgatásról és a hallgatókról:* „Hallgatnod kell, de nem úgy, mint aki kényelemből vagy gögből, megvetésből hallgat; ehhez nincs jogod, mert ember vagy...” 100. *Az igényről.* „Nem mondhatod elég következetesen: ez nemes, ez talmi, ez érték, ez vacak. Ez a dolgod, ha ember vagy, s meg akarod tartani ezt a rangot.” „Ha nagy csapás, lelki fájdalom ér, mindenekelőtt gondolj arra, hogy ez természetes, mert ember vagy.” 123. *Arról, hogy senkire nem lehet számítani.* „*Ember vagy, tehát nem várhatsz semmit az emberektől; s ez természetes.*” 136. *A kísértésről.* „Hasztalan él halálig szívedben a vágy, teljesen és bizalommal megosztani az élet magányát valakivel. Nincs módod erre, mert ember vagy.” 144. *A szívről.* „S nem igaz az sem, hogy nem találkoztál ezzel az emberrel. Csak éppen ideges voltál, vagy türelmetlen és mohó, s odább mentél. Mert ember vagy, s mert ilyen az emberi szív.” Stb. – Vagyis az ember becsületes és bűnös, igazságos és esendő, vágyik a szeretetre és nem képes feltétlen szeretetet adni vagy kapni, örül és szenved – mert ember. Az ilyenféle ismétlések is amellettszólnak, hogy a Füves könyvet mint összefüggő művet kell kezelnünk, a legfőbb témáját-témáit ismétlő mondatok egyszerre tényezői lineáris és globális összefüggésének.

Összefoglalva:

1. A Füves könyvet egységes, megkomponált kötetnek tartom, melyet szövegtémája (a csodálatra méltó és gyarló emberről, a létről való összegző vallomás), lineáris kapcsolásai és stílárisegysége is összefüggővé tesznek.

2. Ezt a stílust alapos kiforrtság, tudatos retorizáltság jellemzi; hangvételt pedig tárgyilagossága mellett személyesség.

3. Műfaja szerint: maximák és reflexiók – miként Goethe kötetének rövid szövegei.

4. A kötet tartalmát és stílusát tekintve is szervesen beletartozik a Márai-életműbe: naplónak és regényeinek szövege is esszéisztikus, reflexív, szentenciákat tartalmaz. Erkölcsei tartalma és igényei, polgári eszményei fejeződnek ki ebben is, mint más műfajú műveiben.

Irodalom

- Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó.
- Benedek Marcell 1963. Magyar Irodalmi Lexikon. I–III.
- Balázs János 1985. A szöveg. Gondolat
- Fehér Erzsébet 1991. Az irodalmiság határpontjai. Kézirat. A stíluskutató csoport megvitatatta 1991. április 5-én.
- Károly Sándor 1979. A szöveg és jelentés szerepe a kommunikációs folyamatban. In: A szöveg a kutatásban és az oktatásban. Szerk.: Szathmári István és Várkonyi Imre.
- Kocsány Piroska 1986. A mondás mint szövegtípus. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Lőrinczy Huba 1993. „...személyiségnek lenni a legtöbb...” Márai-tanulmányok. Szombathely.
- Rónay László 1990. Márai Sándor. Magvető.
- Soltész Katalin 1965. A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. Nyr. 89.
- Szegedy-Maszák Mihály 1991. Márai Sándor. Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1993. A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye. In: „Szintézis nélküli évek” Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában. Szerk.: Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai Napló 1943–44. című művében. Nyr. 118: 300–312.
- Világirodalmi lexikon 1-19. Főszerk.: Király István. 1970-1995. Akadémiai Kiadó.

*(Stilisztika és gyakorlat. Szerk. Szathmári István.
Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1998. 295–312.)*

Mikszáth írásainak ízeiről

Ha kézbe adnának a magyar klasszikusokon felnőtt olvasónak egy olyan idézetgyűjteményt, amely magyar íróknak egy-egy mondatát foglalná magába, még ha ezek a szövegek közül kiszakított mondatok olyan közeli és – a korszak, az alkotó módszer, az írói egyéniség rokon volta folytán – több hasonlóságot mutató szerzőtől származnának is, mint például Jókai, Mikszáth, Móricz, Krúdy, Móra, bizonyára fel tudnák ismerni, mely idézetek valók Mikszáth-műből, olyan egyszeri, egyéni a stílusa, hogy egy-egy mondatáról felismerhető. Ez a stílus egyneműnek látszik, a cím azonban, amit a tisztelt szervezőktől kaptam, az író stílusának változatos sokféleségére utal. Valóban sok szálból szövődik egybe. Ezt többek között a következő tényezőkben látom: az elbeszélő nézőpont, a közlésformák sokfélesége és bravúros változtatása; az esztétikai minőség, a művészi magatartás változatai; a különféle nyelvi rétegek használata. Ezek a szempontok a szövegekben egybefonódnak, alig választhatók el egymástól. Itt csak röviden tudom őket bemutatni.

Ismert tény, hogy Barta János azok közé az irodalomtörténészek közé tartozott, akik Mikszáth művészetét elfogulatlanul vizsgálták, s alapos elemzése nem hallgatták el az életmű problematikus vonásait. Nem vitatta el azonban, hogy Mikszáth őseréjű, páratlan technikai szintű elbeszélő meleg léletszerűség, finom érzékiség jellemzi (Barta 1977: 438). Hasonlóképpen foglalta össze nézetét korábban, Mikszáth-monográfiájában Schöpflin Aladár, „az elbeszélés rendkívüli művészetét” tartotta „Mikszáth géniusza” legfőbb sajátosságának (Schöpflin 1941: 126). Ennek az elbeszélő technikának egyik fontos tényezője a közlésformák változtatása. A változtatás szinte észrevétlen átmenetekkel megy végbe, és ez a megoldás a stílus sima folyását, egységes hatását nem bontja meg, sőt egészében élőbeszédszerű a mikszáthi szöveg, mivel felkiáltások, megjegyzések, grammatikailag szervesen kapcsolódó tagmondatok és mondatok az elbeszélő szövegében is előfordulnak. Az elbeszélő szövegein kívül (ezek: narráció, azaz leírás, elbeszélés, jellemzés stb.) a szereplők is gyakran megszólalnak; ismeretes, hogy ezek a párbeszédtek mennyire léletszerűek. Szinte még a beszélő hanglejtése is kiérződik a mondatformálásból. Ha a szereplő beszéde függő idézet formájában jelenik meg, ez kevesebb stílárius lehetőséget nyújt az íróknak. Kocsány Piroska szerint (1996: 330–331) a függő mondat az eredeti nyilatkozatnak a propozicionális jelentését tartalmazza, a gondolat létmódját, az eredeti beszélő beállítódást nem. Nem fejezi ki az eredeti beszélő értékítéletét, hangulatát, bizonytalanságát stb., hanem beszél azokról. A szereplők beszédének ilyen idézése ritkább a mikszáthi szövegekben. A közlésformák, közlésmódok, közléstípusok kérdéskörével Herczeg Gyula, Kemény Gábor, Murvai Olga foglalkozott Kocsány Piroskát megelőzően; a jelen dolgozatban Murvai Olga terminológiáját és kritériumait fogadom el

a szabad függő beszéd kritériumaival, szövegtani és kommunikációelméleti vonatkozásaival kapcsolatban (Murvai 1980). A szerző szerint a szabad függő beszédet az elbeszélő irodalomban a szóbeli népies előadásmód kiváló ismerői mentették át (Murvai 1980: 14). Kocsány Piroska széles szakirodalmi tájékozottsággal megírt tanulmánya (1996: 340) az elbeszélő irodalom termékének tartja a szabad függő beszédet, bár hozzáteszi, hogy Leo Spitzer szerint élőbeszédbeli gyökerei nem tagadhatók.

A tizenkilencedik század első felétől fokozatosan fellazul a magyar prózastílus; a zárt, ritmikus, körmondatos szerkesztést, a retorikus szövegalkotást felváltják az életszerű nyelvi megoldások, megnő a szerkesztetlen, tagolatlan, befejezetlen mondat szerepe, megváltozik a mondatok modalitása, s egyre nagyobb teret kap a szabad függő beszéd, amely egyébként a verses epikában, Arany és Petőfi életművében is fellelhető (Vö. Murvai 1980: 14). A szabad függő beszéd megjelenése az elbeszélői magatartás megváltozását jelenti, nem egyszerűen nyelvi-stilisztikai kérdés, bár felszíni nyelvi jellemzői jól felismerhetők.

Mikszáth elbeszélő módjára vonatkoztatva mind Barta János, mind Murvai Olga a folklór jellegű íratlan elbeszélő jellegű műfaj hatásának tudja be a szabad függő beszéd bekerülését a szövegekbe, Herczeg Gyula hozzáteszi, hogy annak egy sajátos válfaja a *communis opinio* (a közösség véleménye) egyben Mikszáth jellegzetes újítás a magyar elbeszélő irodalomban (Murvai 1980: 18, Herczeg 1975. *passim*). Kocsány Piroska finoman differenciált rendszerezése elkülöníti a szabad függő beszédetől azt az elbeszélői módot, amelyet így jellemez: „A mesélő megszólalhat direkt módon, ennek jelzései erősen rokonítható a SzFB jelzéseivel (pl. beszélt nyelvi deiktikus elemek és fordulatok – *nini, lám* –, közvetlen retorikus kérdések, indulatszók, első előfordulásuk ellenére témaként (nem rémaként) kezelt határozott névelős főnevek, tulajdonnevek stb.). Ennek az elbeszélő módnak Mikszáth a legnagyobb mestere. A mikszáthi mesélő egyértelműen elválk a szereplőtől, akit idéz, vagy akiről beszél” (1996. 343).

A fent leírt elbeszélő magatartás valóban jellemző Mikszáthra, azonban ezen kívül a szabad függő beszédnek számos változata sűrűn megjelenik szövegeiben, főként a hosszabb elbeszélésekben és a regényekben. Nem az elbeszélésmód időbeli alakulása hozza ezt magával: már a Tót atyafiak első, hosszabb elbeszélésében (Az arany kisasszony 1881) bőven felfedezhető, az ezzel csaknem egykorú Jó palócok kötet tömör, balladás hangvételi balladáiban alig jelenik meg. A mikszáthi elbeszéléstechnikának egyik legjellemzőbb vonása a közlésformáknak, s ezáltal az elbeszélő nézőpontnak változtatása egy-egy rövid szövegrészletben is megfigyelhető módon. Ez a nézőpontok megsokszorozását, szándékos elbizonytalanítást jelenti (Fábrí 1969). Nagy Péter is méltatta e technikai megoldást: „Én ebben az észrevétlen glisszandókkal megoldott hangváltásokban érzem Mikszáth prózájának utolérhetetlen varázsát” (1968: 563). Ilyen a következő részlet:

„Kialakult benne egy fájdalmas gyanú, mely észrevétlenül gyűlt már benne, s most egyszerre életre pattant, hogy hátha az ő Rozáliája voltaképpen az ő Borbálájuk, s Rozália meghalt.

Ah, Istenem! Hát lehetséges ez? Fölszisszent, de azért keresni kezdte, hogy lehetséges-e.

Nos, miért ne volna lehetséges? János a legnemesebb lelkű ember és a legpéldásabb testvér a világon. Hiszen az idegenekhez is jóságos, úgy nevezi a vidék »Patrónus és pater lutheranorum«. Puha szíve főséges dolgokat sugall neki. És Mari méltó társa. A nemes poézis megtestesülése. Mari egy szent.” (A fekete város. Krk. 20).

Az elbeszélő narrációja után kapcsolt egyenes beszéd, majd ha a *fölszisszent* tagmondatot idéző mondategységnek tartjuk, egyenes idézet következik, a továbbiakban Görgey gondolatai szabad függő beszédben jelennek meg.

Lássunk egy jellemző részletet a Szent Péter esernyőjéből is (Krk. 7: 37):

„Gregorics Pálnak szeplős arcot és veres haját adott a természet, amivel az a megkülönböztetés jár az emberi szájakon, hogy veres ember egy se jó. No, hát majd bebizonyítja Gregorics Pál, hogy ő jó lesz. A közmondások is csak öreg fazekak, amikben már egész nemzedékek főztek. Egyet ezekből a fazekakból Gregorics Pál összetör. Olyan jó lesz, mint a falat kenyér. Olyan puha lesz, mint a vaj, amely egyformán engedi magát rákenni fehér és fekete kenyérré” (Krk. 7: 37).

A részlet az elbeszélő tárgyilagos közlésével indul, ennek folytatása a közvélemény hangja: függő idézetként megjelenő közmondás: *veres ember egy se jó*. Ezután vesszük észre a váltást: anélkül, hogy első személyű előadás következne, a szereplő, Gregorics Pál hangja szólal meg, az ő személyéhez kapcsolható a közlés, a szabad függő beszéd, ezt jelzi az indulatszóval szerkesztett felkiáltó mondat, az ő személyes névmás, ez itt mintegy az én névmás harmadik személyre való transzponálása, az időszemlélet, s vele az igeidő megváltozása, az elbeszélő szövegének múlt idejéből jelen és jövő időbe. A szereplő elmélkedése egy szentenciózus kijelentésben ölt testet, ez amellet teljes metafora: *a közmondások is csak öreg fazekak*, majd ennek képi tartalmát építi tovább még mindig jellegzetes szabad függő beszéddel. A szóláshasonlatok folytatják a szabad függő beszéddel való közlést, ismét továbbfejlesztve a képet azzal az átvitt értelmű mondategységgel fejezve ki, hogy Gregorics Pál válogatás nélkül mindenkihez jó szeretne lenni: *egyformán engedi magát rákenni fehér és fekete kenyérré*.

Az esztétikai minőséget, a művészi magatartást tekintve a mikszáthi szövegre általában a humoros alapszín jellemző. Ez azonban nem kizárólagos, a tragikus hangvétel is megjelenik, különösen az életmű korai és kései alkotásaiban. Írói karakterére a groteszk, a torz iránti érzékenység jellemző (Szalay 1977: 231). Ebből ered a különc figurák megteremtésének képessége. Többnyire azonban a meleg, érzelmes humor az uralkodó szín: jóakaratóan, elnézően szemléli az emberi gyengeségeket, gyarlóságokat:

„Akli incselkedett Málnásyval, hogy milyen legyen a leányzó, akit neki juttatnak zsákmányul: szőke, barna, karcsú, szikár vagy gömbölyű? Most szóljon, mikor még mind raktáron vannak, ne majd akkor, mikor szétkapkodják a javát.

– Nem kell nekem, fiam, semmilyen, nem kívánja semmi porcikám. Sőt, ha tudtam volna, hogy itt bizonyosan szétszedik a fehérnépeket, a feleségemet is idehoztam voltam volna még a múlt héten, isten engem úgy segítjen.” (Krk. 16: 123)

Még a tragédiába torkolló cselekmény sem vet mindig sötét árnyakat az elbeszélés egészére, hanem például a Prakovszky, a siket kovács című kisregényben a kamaszkor világának édes ízeit érezzük. „Öregapám egész héten pipázott és káromkodott; a pipázásért édesanyám haragudott, aki köhécselő volt, és a füst a torkát kaparta, az istenkáromlásért az öreganyám, aki istenfelő volt, és veszekedett rá váltig.

– Ej, János, János! Hogy nem szégyenled magad János, úgy becsmérelni a legfőbb lényt, urunkat, teremtőnket. Szörnyűség hallgatni. Bizony, bizony mondom neked, beléd üt egyszer a mennykő, János.

– Több esze van az istennek, mint neked meg nekem ilyen-olyan adta! – fakadt ki az én öregapám.

– Bízd csak te a dolgot ránk kettőnkre – tudom én, mit csinállok.

S valóban az öreg szépen ki tudott jönni az istennel. Az isten szerette őt, szép hosszú öregséget adott neki, s bearanyozta sok örömmel, hanem másrészt ő is megcsinálta a magáét, ha hat napig szidta az úristent, hetednapon, vasárnap megborotválkozott, fölvette legszebb ünneplőjét, felült a bricskára, rossz időben, jó időben egyaránt áthajtott a harmadik faluba Krizsnócra a templomba (közelebb nem volt lutheránus eklézsia), és egész délelőtt nagy áhítattal zengedezte az istent dicsérő zsoltárokat. Ami rosszat rára-kott ő szent felségére egész héten, azt mind visszaszívta vasárnap, s ezzel vége. Hát hiszen azért jó az isten... éppen ebben van a jósága, hogy egy imádsággal ezer káromkodást lehet az ő fekete táblájáról letörölni” (Krk. 8: 97).

Nem idegen azonban tőle az irónia sem, az a magatartás, amelyben a látszólagos elfogadás mögött elutasítás rejlik, a betű szerinti jelentés mellé egy azzal ellentétes jelentés társul: „A vidékről is egyre kezdtek ilyenformán kérdező levelek és levelezőlapok jönni a szerkesztőségbe. [...] Nemde a Katánghy név alatt Mikszáth Kálmán tehetséges írónk dolgozik? [...] Engem tartanak a levelek szerzőjének? Hogy én ásom alá képviselőtársaim polgári becsületét a hitesei előtt. Nem, soha! Ezt nem tűröm. Nem engedem tovább bujkálni ezt a zsványt a létezés és a nem létezés mezsgyéjén. Felrántom múltjáról és jelenéről a leplet, ha addig élek is.

Egyrészt azonban fel voltam böszülve a közönség ellen is.

Hogy juthat valakinek eszébe olyasmit elgondolni, hogy valaki, aki híres politikus, törvényhozó testület tagja nem is él?” (Krk. 9: 9)

Nyílt gúnnnyal többnyire a hivatalokat, a hivatalos szerveket és az arisztokrata szereplőket illeti. „A székesfőváros lázban van, vendéget vár.

A zsebmetszők a lehető legcélszerűbben elhelyezkednek a vonalon, elhelyezkednek a rendőrök is – de a lehető legcélszerűtlenebbül.” (Krk. 10: 72) A részlet komikumát emeli a párhuzam és az ellentét alakzata.

A Magyar Tudományos Akadémiát sem kíméli. „Egy testes kötet munkát írt a demokráciáról és beküldte az Akadémiának. Hogy jó volt-e? Nem tudom. Nem olvasta azt senki. De nem lehetet valami nagyon jó, mert az Akadémia neki ítélte a nagydíjat. Mert tudja az Akadémia, mitől döglök a légy. Biztos volt, hogy Molnár Pál megtízszerezve küldi vissza díjat ajándéknak” (Krk. 10: 23).

Bárczi Géza szerint (1961. 82) „Mikszáth parasztjait (és a régmúlt idők embereit egyaránt) általában a mai irodalmi nyelven beszélteti, anélkül, hogy ez illúzióromboló volna, vagy akárcsak feltűnnék.”

Az irodalmi nyelv, a nyelvi sztenderd mellett azonban használ szaknyelvi, népnyelvi és nyelvjárási elemeket is, kedvvel merül el ifjú korát felidézve a diákok latinos-görög műveltségét felelevenítő latin-görög szállóigék idézésében, a kismemesek nyelvhasználatában hasonlóképpen latin elemeket idéz, szívesen parodizálja a hivatalos nyelvet és a mesteremberes nyelvet is.

Apró képek a vármegyéből (Krk. 11.) című regénye első fejezetének címe Glaükopis Athéne. Az elbeszélő visszatérve a kisvárosba, diákkorának színhelyére, feleleveníti emlékeit, s ezzel görög nyelvi emlékképeit is: „Ennél az ablaknál egy szép, szőke leány kötögetett, mi nagyobb diákok Glaükopis Athénének hívtuk egymás közt. (A szőszke Athéne volt az egyetlen asszonyszemély, akit ismertük.)” (Krk. 11: 7) – „Ezen a hídon tanulgattam reggelenként (mert aurora muosis amica) a leckéimet Homérból.” (Krk. 11: 15)

A falusi kismemesek latinizáló, sőt latin párbeszédét idézi a Prakovszky kisregényben.

„– Quo modo domine valemus, domine Prakovszky – szokta kérdezni nagyapa.

– Valde bene domine spectabilis. Quid novum?” (Krk. 8: 102)

Egy másik nyelvi réteg, a hivatalos nyelv és az ebből utánzással kialakult iparosnyelv, ez a különösen nyakatekert beszédmód bő lehetőséget ad a humoros nyelvi elemzésre, sőt parodizálásra. A hivatalos stílust parodizálva szereti a balra bővülő, sokszorosán bővített mondatokat, az igeneves és szenvedő szerkezeteket: „Mióután ezt az ítéletet az egész tanács helyeselte, még az ellenségeskedő Hamu Kristóf is, csupán azt jegyezvén meg, hogy célszerű volna, ha határozatba hozatnék, hogy lutheránus vevő olcsóbban kapja, (mert nagyon haragudott őkelme a lutheránusokra) kitűzetett a jövő heti szabadkai vásár, amikor a mezőbíró uram felcihelődvén két esküdttel és négy vasvillás ember kíséretében elviszi a Plutót eladni.” (Krk. 41: 25) Más hivatalos szöveg az ügyvéd szövege, az ügyvédi stílus karikatúrája: „A legegyszerűbb adóssági keresetnél is, ahol világos tiszta kontraktus

bizonyította a követelést árkusos beadványokban a tartozás fennállását mondván, tartozik, mert kölcsönvette a pénzt; mert kontraktus van róla; tartozik, mert maga is beösmerte az alperes, de föltéve, ha nem volna kontraktus és ha nem ösmerte volna be, akkor is tartozik a következő okokból, s itt néha hatvan-hetven okot is felsorolt.” (Krk. 10: 14–15)

Prakovszky beszédében maga a szereplő választékosnak, ünnepélyesnek tartja az ilyen-fajta megnyilatkozást „Ej no, hát csak tudja az ember a dolgok mibenlétének hátrafordulását a szándékuk szerint” (8:102). Ez a „mesteremberes” stílus itt a szelíd humor eszköze. Valóságos paródia azonban Répási uram szövege A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényben. (20: 216–17). „Irtani kell az ifjúság fattyúhajtásainak ösztönzetét, uram, mert a fejünkre nőnének a kedélyzetei. Ámbátor igazat mondott ő, mivelhogy valóban a tánc tajtékzó serlegeibe merülnek az iparos keblű ifjúság mindkét nembeli ágazati.” A részletet sok képzavar, szóvirágok, a szóalakok fölösleges megnyújtása jellemzi, terpeszkedő kifejezések, bonyolult, semmitmondó szavak, mindez az imponálni akarásból fakad.

Végül a népnyelvi és tájnyelvi elemekről szólok. Ezzel kapcsolatban az a megkülönböztetés látszik a legcélszerűbbnek, amelyet a Nyelvművelő kézisztár alkalmaz.

Eszerint a népnyelv „azoknak a szókészleteti és nyelvtani jelenségeknek az összessége és rendszere, melyeket még nem fogadott magába a nemzeti jellegű kny.-ünk, de elterjedtek, használatosak, egymástól távoli, össze nem függő nyj.-okban is.” Ez egybehangzik Bárczi Géza megfogalmazásával, mely szerint a népnyelv „a köztudatban helyhez nem kötött népies forma” (Bárczi 1961: 91); elkülönül tehát a helyhez köthető, egy-egy vidéken élő nyelvjárási alaktól. Mikszáth nyelvhasználatának népnyelvi és nyelvjárási vonatkozásairól egyaránt szeretnék szólni, a lehetőség szerint megkülönböztetve a két kategóriát, miként például a Petőfi-szótár is különféleképpen minősíti őket: *nép* (népies, népnyelvi) és *táj* (tájszó, tájnyelvi). (W. I. 48–49).

További tisztázandó kérdés Mikszáth népiességével kapcsolatos. Az ő íásaiban igen könnyű olyan nyilatkozatokat találni, amelyek palóc szülőföldjéhez, vagy általában a néphez való ragaszkodását mutatják. Schöpflin Aladár szerint „Mindvégig palócok dialektusban beszélt; ez kicsit szándékosság is volt nála, jelezte distanciáját a pesties beszédől.” (Schöpflin 1940. 84) Íásaiban azonban mérsékletre intett a népies elemek használatával kapcsolatban. „Némely íróink valósággal összegyűjtik a nép száján forgó, szemenszedett, karakán kiszólásokat és furcsaságokat, úgyhogy ez a nyelv, ez az észjárás és előadási forma szinte bőg a ködmönstágtól.” (Mikszáthtól idézi Fábri Anna 1983. 83) Stíluseszménye tehát nem azonos Szarvas Gábor, illetve a Nyr. első évtizede elképzeléséről a népies stílussal kapcsolatban. (Németh G. B. 1978: 502) Mikszáth népiessége pályakezdésének jellemző stílusa. Már Rubinyi Mózes is legfőbb stílárius jellemzőjének az élőbeszéd jelleget tartotta (Rubinyi 1910: 15–35), Szabó Zoltán szerint „Stíluszintézisének alapanyaga a kezdettől fogva meglevő, élőnyelvet jelentő népiesség.” (Szabó 1986: 234) Szabó Zoltán (Szabó 1986:

203), Fábri Anna (Fábri 1983: 81–3), Bisztray Gyula (Bisztray 1968: 207) egyaránt úgy látja, hogy ez a népiesség Petőfi, Arany népiességétől nyert bátorítást és útmutatást.

Hogy milyen eszközökkel éri el Mikszáth ezt a népies hatást, abban megoszlik a szerzők véleménye. Ambrus Zoltán (idézi a Krk. 32: 377) szerint Mikszáth elbeszéléseinek hangja „Tiszta, hamisítatlan, népies hang, melyet nem éktelenítenek el sem a provincializmus csinált virágai, sem a tájszók cafrangjai. Mikszáth palócai nem beszélnek a felvidék tájnyelvén, nem fejezik ki gondolataikat egyes nyelvjárások furcsaságaival, sőt a népiesnek mondott cifra szólásmódokkal sem élnek; paraszt létökre irodalmi nyelven szólnak meg, mely azonban a legtisztább magyarságú. Népiességek gondolkozásuk eredetiségében van. [...] akkor is midőn az író nem személyeit beszélgeti, hanem maga adja elő a cselekvény fejlődését, úgy tetszik, mintha magát a népet hallanók.”

Hasonlóképpen vélekedett Schöpflin Aladár Mikszáth-monográfiájában (Schöpflin 1940: 15–16): Mikszáth nem keresi a népies kifejezésmódokat, tájszót alig használ; az ő népiessége nem a beszédmódban gyökerezik, hanem amit elmond, és abban a magatartásban, ahogy mondja. A jó palócok és A tót atyafiak elbeszélései népballadaiak, világuk azonos a népköltészet világával. Várdai Béla Mikszáth-monográfiája (1910) A jó palócokról megállapítja, hogy érthetőségét provincializmusok, tájszók sehol sem veszélyeztetik. Nagy Sándor az író halála évében, 1910-ben A tót atyafiakról és A jó palócokról ezt jegyezte meg „nyelve ékes, telehintve a népi beszéd szemenszedett szép virágaival.” (Krk. 32.) Ez bizonyára túlzás. Király István (1960: 429) szintén felfedezi a népi és tájnyelvi elemeket: „Tájszavak, népi kifejezések bőven akadtak Mikszáth nyelvében, de feloldva a stílus egészében csak színük, hangulatuk érződött.” Ő is, Szabó Zoltán is (1986: 236) folklór eredetűnek tartja Mikszáth mondatainak ritmusosságát, sokszor versritmusba való átcsapását.

Nézzük ezek után a nyelvi tényeket. A példákat A jó palócok és A Tót atyafiak, az ugyancsak szülőföldjének helyszínén játszódó kisregény, a Prakovszky, a siket kovács; két népi tárgyú, nagyobb elbeszélés, a Nagy kutya a vicebíró, A zöld légy és a sárga mókus című művekből gyűjtöttem, továbbá A fekete város című regény első fejezeteiből. A kaszát vásárló paraszt, Az ügyesbajos ember című elbeszélésekből is való egy-két példa. A csoportosítást Bárczi Géza szempontjai felhasználásával végeztem (Bárczi 1961: 74), emellett megkülönböztetem a példákat aszerint, a szereplő egyenes beszédében vagy egyéb közlésformákban, illetőleg az elbeszélő narrációjában fordulnak-e elő. A népnyelvi vagy nyelvjárási minősítést az ÉKsz. és az ÚMT. „hitelesíti”.

Népnyelvi szavak

A *jerke* és a *toklyó* fiatal juhok jelölésére szolgál; az elbeszélő szövegében él vele (32: 38–39). A *szúszék* ‘lisztes vagy gabonás láda’ (32: 29) szintén. Ezek környezetet ábrázoló szavak a nevezetes elbeszélésnek, Az a fekete foltnak szövegében. Szereplők egyenes beszédéből valók a következők, a köznyelvitől a népnyelvben jelentésükben eltérő

szavak: „Két forintot kérni egy ilyen *jószágért!*” (36: 71) ‘használati tárgy’ – „A tekintetes asszonyka [...] úgy nézem, *hitványabb*, mint volt...” (36: 76) ‘sovány’ – „Hát, csak *maradhatós* a világ, maradhatós” (34 221) ‘tűrhető, meglehető’ – „Hát, írjon érte – mondá – valami *zsírt*” (8: 83) ‘kenőcs, sűrű olaj’. Ugyancsak jelentésbeli népnyelvi szó a *tag* ‘földterület, birtokrész’; az elbeszélő szövegében több Mikszáth-műben találkozunk vele: „Bozicska Mihály kieresztette négy ökrünket a *tagban* a lóherésre.” (8: 110).

A népnyelvi ejtésváltozatok többnyire a szereplők egyenes beszédéből idézhetők: „Jó – mondá Gál uram –; hadd menjen el a kocsi a létai *kilógusért*.” (8: 79) – „A múlt héten hányattam magamra kilenc köpölyt a *kilógussal* Szécsényben.” (36: 76) ‘kirurgus, sebész’; a hangalaki változat egyben népetimológias alakot hoz létre – „Ejnye Zsuzsi, de nagy *galyibát* csináltál”, (36: 77) – „*téns* fiskális úr” (36: 75) – „*Osztég* nincs nálam egy garas se.” (36: 74) – „Hát *iszen*, hogy *iszen*.” (34 223) – „Körülnézték, de lőcs, kerék, tengely, *saraglya*, minden rendben van.” (8: 64). Ez az utóbbi már nem szereplőtől való idézet, de nem is tipikus elbeszélői szöveg: az időváltás mutatja a szereplőhöz való kapcsolódását, szabad függő beszéd. A fenti példák a szereplők népi mivoltát jelzik.

Az úgynevezett valódi tájszavak egy része az elbeszélő szövegében jelenik meg környezetfestésre. Ezeket sokszor idézőjelbe teszi az író. „Ma már nagy lány, maga főzi a köménymagos levest, meg a »*demikát*«-ot.” (32: 40). Meg kell jegyezni, hogy a *demikát* szót mind a kritikai kiadás, mind A tót atyafiak 1993-as kiadása helytelenül értelmezte birkapörköltnek, az ugyanis juhtúróval meleg vízből és kenyérből készült leves (ÚMT). A szláv eredetű szó *domika* és *domikát* alakban is ismert a palóc nyelvterületen, olyan ételfélét jelöl, amely a felvidéken szokásos.

Az *eszterhaj* ‘eresz, ereszalja; nádból, szalmából font tető’ az ÚMT. szerint szintén a felvidéken ismert tájszó, Abaúj-Torna megyéből közöl adatot a szótár. Az elbeszélő szövegében jelenik meg A néhai bárány és a Kér major regénye című novellákban: „Biz a szegény Gyuri odavan. Ott fejszik a bundán az *eszterhaj* alatt, már félig a síré.” (32: 148). A *zsabrák* (‘nyeregtakaró’) „a legtovább maradt vissza, az izzasztón és a *zsabrákon* igazítva valamit” (8: 70). A *gerce* ‘csavart szalmafonat, amellyel átkötik a kévét’, „olyat csavarított a *gercén*, hogy hatfelé szakadt.” (32: 108). Szintén A jó palócok egyik híres elbeszélése, Az a pogány Filcsik fejeződik be a következő népdalszerű mondattal: „Ha maholnap meghal *lésza* alatt, holló, varjú lesz a megsiratója, a temető árka lesz a pihenő ágya.” (32: 126) a *lésza* ‘sövény, vesszőkerítés’. Jellegzetes jelentésbeli tájszó a *kubik* ‘kúp alakú rakás’. „*Kubikba* rakott parazsak villogtak.” (8: 82) Ruhadarabot, dolmányforma kabátot jelöl a *dóka* szó „Mégfakult *dókáját* azóta újrafestették.” (8: 176) A fenti részletekben a tájszók a couleur locale létrehozását segítik elő.

A szereplők valódi tájszavakat is használnak; kedvelt virága az írónak a *marmancs* (az ÚMT. a palócföldről adatozza ‘kamillavirág’ jelentésben); a narrációban is él vele,

szereplői szájába is adja „Hadd mondta volna meg azt a *marmancsfüvet*.” (36: 76) A *pampuska* (‘fánk, farsangi fánk’) több alkalommal hasonlatai anyagául szolgál. „Az olyan lehet nekik [a friss lóhere az ökröknek] mint nekünk a *pampuska*.” (8: 133) A *gügyü* ‘hivatásos, vagy alkalmi házasságközvetítő’ – „Mi az a *gügyü*? – Az, aki falun a házasságokat összeboronálja.” (8: 87) A kapcsolt egyenes beszéd hasonló az egyenes idézethez, ehhez a hasonlósághoz a valódi tájszavak is hozzájárulhatnak: „Verona nagy szemeket meresztett az első szavakra, hirtelen megnyálazta öszülő haját elöl, ha netán *kosztros* lenne...” (22: 34) A *kosztros* az ÚMT. szerint ‘fésületlen, borzas’.

Az igei szófajú tájszók hangutánzók vagy hangulatfestők: „a körmével *megcsebbentette* egyik fogát (ami egy finom formája a magyar parasztnál a füge- mutatásnak)” (8: 82) – „Csengett a pohár, vidám *cihározás*, kacaj tölté be a fényes márványpalotát.” (8: 139) ‘viháncolás’ – rövidségében hangulatos leírás eleme a tájszó: „Az este is kezdett leszállni, piszkos, kékes köd ereszkedett alá a tiszta fehér takaróra, a szél elállt már, de a hó még *pilinkélt*.” (22: 51) A *csukorít*, *összecsukorít* igét Ózdról és Somoskőújfaluból – tehát palóc területről – adatolja az ÚMT. Mikszáth többször használja: „A jobbik kezem után kapott, melyben a levélkét *csukorítottam* össze olyan erővel, ahogy csak bírtam.” (8: 120) Az egyes szám első személyű elbeszélő szövege a fenti. Talán ez kontamináció eredménye (*csuk* × *szorít*), miként a *csökevés* a *csenevész* × *csökevény* vegyülése lehet. A Prakovszky a siket kovács részlete – a hazai táj s a meghitt hangulatú utazás leírása – több tájszót is tartalmaz, s az író emeli ki őket dölt betűs szedéssel, jelezve környezet- és hangulatfestő jellegüket: „bő esztendőnk volt, minden termett (még mák is), az országút *csökevész* fái is roskadoztak a gyümölcsöktől (jó most az útszéli vándoroknak). A lovak vígan kocogtak a *hibókos* úton, a kocsis elégedetten *csendergettek* az ostorával.” (8: 165)

A nyelvjárási kiejtés, ejtészváltozatok ritkábban jelennek meg a Mikszáth-szövegekben: „Pedig *iszen* nem volt benne semmi földfeletti, *bibányos* asszonyok el nem varázsolták.” (‘bűbájos’; ÚMT.; a kiemelés ismét Mikszáthtól származik, 8: 119). A *selma* ‘huncut, csintalan’ szót – a palóc kiejtésnek megfelelően – palatalizált alakban kedveli: „Nagy Pali kényelmesen bebeszélgetett a pitvarba *selyma* nevetgéléssel” (8: 90).

A *csalamádé csalomádé*, a *morcos morcosos*, a *golyva gelyva*, a *kaliba guliba* alakban szerepel A jó palócok és A tóth atyafiak elbeszéléseiben, A *hajít* ige *hagyít* ejtészváltozatát Nógrád megye több településéről adatolja az ÚMT. A fekete város című regény narratív részletében áll így: „Verona sikoltott, a bátyika pedig *elhagyítván* a villát, rohant ki, ahogy a lába bírta” (22: 38).

Népnyelvi, nem nyelvjáráshoz köthető alak az *ozsonna*; az elbeszélő és a szereplők szövegeiben egyaránt ebben a formában jelenik meg: „Siess! Öreg *ozsonnáig* megfordulj!” – „az *ozsonna* idejére megjött” (32: 80). A falusi nép, a közösség véleménye szólal meg a fiatal pár dicséretében: *communis opinio* a következő részlet, benne a népi kiejtés

követi a *rozmarinszál* alak: „Hiszen szép, szép a menyasszony, akár a gyöngye majoránna; a legényke is nyulánk, jónövésű, mint a *rozmarinszál*, össze is illenének valamikor, de még most – uram, én istenem – mi lesz ezekből.” (32: 164) Népnyelvi a *spion* mássalhangzó-torlódásának feloldása, még az elbeszélő narrációjában is így áll, archaikus hatású A fekete város szövegében: „még *ispiont* is tartott a toporci kastélyban.” (22: 26). Szereplők beszédében latin szavak népies formát öltenek: „Szerezzen be oda *komisszárus uram!*” – „itt a becsületes *parulám!*” (31: 89, 90).

Nem használ viszont Mikszáth „félnyelvjárási alakokat”, illetve „fonetikusabb írásformát”, tehát *vót, nyóc, eccer, mijóta* stb. alakok nincsenek nála.

A grammatikai vonatkozások tekintetében egy szófaj és néhány szóalak népnyelvi használata ötlík szemünkbe.

A személynevek előtt álló határozott névelőt Simonyi Zsigmond vidékiességnek minősítette (Simonyi 1914), s nyelvjárásgyűjtések igazolták, hogy a nyelvjárásterületek egy részén névelő áll a keresztnevek, sőt a családi nevek előtt is. Alsócsitár, Egyházasbást, Pered palóc települések, az ott gyűjtött szövegekben is úgy váltakozik a névelős és a névelőtlen személynév, miként Mikszáthnál. (Kálmán 1960. 82, Kovács 1959. 197; idézi Raisz 1974.) Az ilyen névelőhasználat – egyéb eszközökkel együtt – népnyelvi jelleget ad a szereplők beszédének: „Úgy, no, *az Istók* vagyok: hát aztán?” (32: 81) „Így szeret téged *a Lapaj*, ha nem sírsz. Hajsó! Hajsó! Ugye, te is szereted *a Lapajt?*” (Uo.) „Eljöttem – lihegi a verejtéket törölgetve a homlokáról –, ez itt a keresztkomám Dorozsmáról, *a Komót Istók.*” (36: 72) „Mi vagyunk *a Toportyán Mihályék.*” (36: 77)

Népnyelvi szóalakok a házastárs megszólítására és említésére használt, birtokos személyjelekkel kétszeresen is ellátott *anyjukom, apjukom*: „Azt mondja az *anyjukom.*” (36: 75) „Nem engedem metélni az *apjukomat.*” (8: 85). Ugyancsak szereplő szájába adja *-juk/-jük* személyjelnek *-jök* alakjával ellátott főnevet: „Valami *pikjök* van rám.” (34: 221). Inessivusi helyett illativusi alak használata: „Pedig a másik *pruszlikomba* volt.” (34: 77) Nem is igealakként, hanem már-már másodlagos mondatzóként kezelhető a *mondok* mint idéző mondategység igéje. Népnyelvi forma az alanyi ragozású alak: „Hogy hát *mondok*, miért nem jár az asszony ködmönben?” (36: 75) A *kellenék, adjék, veszen* népnyelvi igealakok, szereplők beszédében jelennek meg: „Kasza *kellenék.*” (36: 70) „Azt *kellenék* most sebtiben kisöpörni.” (36: 77) „Ágyú jegyűt *adjék* az úr.” (36: 70) „Azt gondoltuk ki, hogy ő is kaszát *veszen.*” (36: 72)

Annál többet lehetne írni azokról a népnyelvi jelenségekről, amelyeket Bárczi Géza stilisztikai eszközök néven foglal össze: fordulatok, képek, szólások, közmondások (Bárczi 1961. 77). Mutatóba soroljunk fel néhányat:

Népmesei fordulat az elbeszélés folyamatosságának eszközeként: „*Ment, mendegélt* a két lovacska.” (8: 63) – népmesei fordulat, kép túlzásként „De ha volnának bár magáé

a nádorispányé, hogy *aranyrácsból etetnék rózsza levelével, ezüstvályúból itatnék a góizoni szent kút vizével*, mégsem lehetne olyan jó dolguk.” (32: 159) – népmesei személymegjelölés, tréfásan elítélő megnyilatkozás a szereplő beszédében „Ki volt az az ördög nagyanyja?” (32: 161) Modális értékű tagmondatok és a kapcsolat fenntartását szolgáló fatikus elemek népnyelvi jellegűek. „Én Erzsí vagyok, Bede Erzsí, mert *tetszik tudni* a testvéréném az az Anna.” (32: 105) „Hanem *megállj csak*, most jut eszembe!” (32: 106) „Ne okoskodj, *kópé, ha mondom!*” (32: 45) „Puska, *ha éppen tudni akarja kend.*” (32: 45) „Nem hallja, *gazduram*, estét harangoznak Taláron?” (32: 44)

Gyakorlatok a népköltési, népnyelvi ihletésű képek, alakzatok. „Eh, bolondság! A szavak is megjesszék? Aminek teste nincs, annak is árnyékát lássa? *Fekete gyanúnak fehér ágyat bontson?*” (32: 161) Mikszáth itt a melléknévi metaforákkal antithetont alkot: a két egymással szembeállított kép azonos szintaktikai szerkezetben alkot kontrasztot. Ez a kép elszakadva az elbeszélő nézőpontjától szabad függő beszéd.

Máskor a metafora közmondásszerű alakot ölt. „Tamás hűségesen szolgálja, *mert nem okos ember az, ki olyan fának nyesegeti ágait, melynek árnyékába húzódott.*” (32: 40)

És itt jutunk el a valódi közmondásokhoz és egyéb frazeológiai egységekhez. Mindenkinek, aki Mikszáth-szöveget olvas, feltűnik a szólások, közmondások gazdag, változatos és szellemes variációkban megjelenő használata. Nem egyszerűen népiességének megnyilatkozása ez, elbeszéléstechnikájának, elbeszélői magatartásának egyéb vonásaival is magyarázható, például a *communis opinio* megjelenésével, amint A néhai bárány következő részletében a közvélemény hangja némileg módosult közmondásokban fogalmazódik meg: „Nyomban nekiestek a gyanúsítással Sós Pálnak: csak ő húzhatta ki, senki más, a ládát! Hanem iszen *az isten nem alszik, rossz tűz el nem alszik*, nem marad ez annyiban.” (Krk. 32: 99) Most azonban nép- és tájnyelvi idiómáival foglalkozunk.

Egy 1966-ban közzétett mutatóanyagban (Raisz 1966) készülő doktori disszertációm anyagából közöltem a Mikszáth-szólásszótár A és B betűs részletét. Az összeállítás O. Nagy Gábor gyűjteménye előtt készült, bár azzal egy évben jelent meg. Most alkalmam van összevetni anyagát O. Nagy Gáboréval olyan szempontból, hogy melyek azok a frazeológiai egységek, amelyeket O. Nagy népnyelvinek, illetve tájnyelvinek minősít a Mikszáth által használtak közül. A 123 frazeológiai egységből 11 népnyelvi, 7 pedig tájnyelvi: tájnyelvi: Úgy káromkodik, mint a bakancsos. – Úgy aludt, mint a megmetszett bárány. – Inába szalad a bátorsága. – A bikára is rádísputálja, hogy borjút ellett. – Boltomban vagy már. – Bolondnak fapénz is jó. – Minek akar a bolha köhögni, mikor tüdeje nincsen.

A jelen dolgozat anyaggyűjtése során ezeken felül találtam néhány nem közismert, O. Nagy Gábor által is tájnyelvinek minősített frazeológiai egységet, jellemzően szereplők párbeszédében. „–Nos, és *eresztett egy kis szórt?* – Mert csak nem jártatok talán pusztán ezért a rózsáért?” (8: 66) O. Nagy Gábornál *szórt ereszt* vki ‘sikerül tőle elvenni,

megszerezni valamit’. – „*Békasóból nem fűcsarsz kenderolajat.*” (8: 70) ‘fösvény és furfangos embertől nem lehet elvenni semmit’. Az elbeszélő szövegében a *sok(féle) fából farag* ‘megbízhatatlan ember’ (*táj*) ilyen változatban áll: „Szabó Mihály pedig kemény volt, *sokfából faragott ember*, nem is próbált még anya szülni olyat, aki őrajta kifogjon.” (8: 61) Valószínű, hogy a népnyelv, a népdalok hatására kerülnek be a Mikszáth-prózába versszerűen ritmikus részletek (népdalokat – magyar, s méginkább szlovák – népdalokat is szeret idézni, beiktatni szövegeibe.). Azon kívül is numerozitás, természetes ritmusosság jellemző szövegezésére, ezért olvashatók jól hangosan is a művei. Érzelmileg fontos részekben azonban teljesen versszerűvé stilizálódnak mondatai. Igen gyakoriak ezek a jelenségek A jó palócok balladás elbeszéléseiben, az idézett „népdal” sokszor fiktívnek tűnik.

„Méla furulyaszó egymásnak adja a nótát hetedhét mérföldön:

Olej juhainak
Selyem legelője,
Ezüst a nyakszíja,
Arany a csengője.” (32: 38)

„Jön már Garibaldi a szomszéd faluba,
Klapka is vele van, Gracrát, Záhonyt hozza,
Bíróék Gyurija lovát kantározza.” (32: 43)

„Ott künn a Brezinán az a fekete folt...
Fekete folt helyén valaha akol volt.” (32: 60)

A versszerű prózaritmus legszebb példái A szegény Gélyi János lovai című elbeszélésből idézhetők: „De a lovacskákról egyszerre leesett a tekintete a felesége *szép, piros arcára, hófehér keblére, hófehér keblén a két mályvarózsára, pirosra, fehérre.*” (32: 161) – „S jaj, kiesett kezéből, nincs többé mellén a fehér mályvarózsa.” (32: 162) Érdekes azonban, hogy az egyáltalán nem népies, nem is érzelmes-meghatott Noszty regényben is fellelhető egy nosztalgikus, népmesei hangvétellű részlet: Tóth Mihály hazatérésének története. Ennek hangulatába belejátszik a ritmikus szövegezés, ilyen lírai fogalmazásra a természet, a hazai föld ihlette Mikszáthot. „A venyigék pedig azt felelték erre Tót Mihálynak: *mi se virágoztunk, csak gyümölcsöt hoztunk, te is csak dolgozták, sohase mulattál: jól teszed, ha mulatsz.*” (20: 199)

Az adatok alapján felmerül a kérdés, szükséges-e, jogos-e a népnyelvi és nyelvjárási alakok használata a Mikszáth-szövegekben. A példákból az látható, hogy Mikszáth ezeket a nyelvi formákat a népi környezetek és figurák bemutatására alkalmazza. A helyi

színek érzékeltetése egyénivé, valószerűvé teszik műveit, máskor a régiesség illúzióját kelti velük. Az életszerűség, az élőbeszédszerűség, a népi elbeszélőmód Móricz művészete felé mutat (Sebestyén 1972). Mikszáthot azonban még nem érintette meg a naturalizmus levegője, a túlzó folklorizmust elvetette, nem törekedett autentikus folklorisztikus vagy nyelvjárási ábrázolásra. Bár ő volt irodalmunk egyik legnagyobb humoristája, s művei többségének humoros az alapszíne, a népnyelvi és nyelvjárási nyelvi formákat nem használta a humorizálás, az irónia, vagy a gúny eszközeül.

Irodalom

- Barta János 1977. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.
- Bácsi Géza 1961. Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat.
- ÉKsz. 1972. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. 1959–1962. Akadémiai Kiadó.
- Fábry Anna 1983. Mikszáth Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Herczeg Gyula 1975. A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó.
- Király István 1960. Mikszáth Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kocsány Piroska 1996. Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In (Szathmári István szerk.): 1996. Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok.) Nemzeti Tankönyvkiadó. 329–48.
- Murvai Olga 1980. Szöveg és stílus. Kriterion.
- Németh G. Béla 1970. Mű és személyiség. Magvető Kiadó.
- NyKk. Nyelvművelő kézikönyv. I–II. Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. Nyelvművelő kéziszótár. Auktor Könyvkiadó.
- Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV. 1973–1987. Szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre; Gáldi László irányításával. Akadémiai Kiadó.
- Raisz Rózsa 1966. Mutatvány a készülő Mikszáth-szólásszótárból. Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. XXII.
- Raisz Rózsa 1974. A személynevek előtt álló határozott névelő stilisztikájához. EKTF TK. 12.
- Rubinyi Mózes 1910. Mikszáth Kálmán. Révai Testvérek Kiadó.
- Schöpflin Aladár 1941. Mikszáth Kálmán. Franklin.
- Sebestyén Árpád 1972. A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz Zsigmond műveiben. Magyar Nyelvjárások. XVIII. 9–39.

- Sebestyén Árpád 1981. A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése. Nyr. 105: 319–28.
- Simonyi Zsigmond 1914. Helyes magyarság. Singer és Wolfner.
- Szabó Zoltán 1986. Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó.
- Szalay Károly 1977. A humor és satíra Mikszáth korában. Magvető Könyvkiadó.
- Szathmári István 1961. A magyar stilisztika útja. Gondolat Kiadó.
- ÚMT. Új Magyar Tájszótár I–III. Akadémiai Kiadó.
- Wacha Imre 1992. A nyelvi rétegződés kérdései. In: Normatudat – nyelvi norma. Szerk.: Kemény Gábor. 49–107.
- Ambrus Zoltán, Bisztray Gyula, Riedl Frigyes, Várdai Béla véleményére a Mikszáth-kritikai kiadás 32. kötetének jegyzetei alapján hivatkozom.

Az idézett Mikszáth-művek:

- Mikszáth Kálmán ars poeticája. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.
- Krk. VIII. Regények és nagyobb elbeszélések. 1985–97. Akadémiai Kiadó, 1958.
- Krk. XX. Regények és nagyobb elbeszélések. Akadémiai Kiadó.
- Krk. XXII–XXIII. Regények és nagyobb elbeszélések. 1908–1910. Akadémiai Kiadó, 1961.
- Krk. 32. Elbeszélések. VI. A tót atyafiai. A jó palócok. Akadémiai Kiadó. 1968.
- Krk. 36. Elbeszélések. X. 1884–85. Akadémiai Kiadó. 1966.

*(Petőfi, névtan, helyesírás. Szerk. Nagy L. János.
Erkel Ferenc Gimnázium kiadása. Gyula, 2000. 54–70.)*

A közbeékelés két Veres Péter-szövegben

A közbevetés, közbeékelés, interpozíció (interpositio) a mondat és a szöveg szintjén jelenhet meg, és mondattani, szövegtani jelenségként vizsgálható: beékelődik egy szintaktikailag nem kapcsolódó szó, szintagma valamely mondategységbe; megszakítva a mondategység folyamatosságát közbeékelhetünk egy másik mondategységet (tagmondatot), a többszörösen összetett mondat mondategységei közé is ékelődhet a közlés fő vonalától eltérő mondategység, akár több is; ezt legtöbbször sajátos írásjel (zárójel, gondolatjelpár mutatja). Az ilyen részletek nem grammatikai, hanem logikai, szemantikai vagy pragmatikai összefüggésben vannak az általuk megszakított mondat többi részével. Túllépve a mondategység határán, a szöveg mondatai közé is ékelődik némelykor olyan – akár több mondatból álló, hosszabb – megnyilatkozás, amely vagy „szertekalandozó gondolat-asszociáció” (Zolnai 1961: 96–7), vagy érzelmi, modális elem, tartalmi, illetve logikai kiegészítés stb. A mondaton túljutva már szövegtani egységként kezelhető a közbevetett részlet, szövegtani jelenségnek tarthatjuk továbbá abban az értelemben is a közbeékelést, hogy a szöveget jellemzi, minősíti, tartalmaz-e közbevetett elemeket, s ha igen, ezek milyen természetűek, milyen szinten, milyen mennyiségben fordulnak elő benne. A közbevetések grammatikai sajátosságait a magyar szakirodalomban legutóbb Keszler Borbála foglalta össze (1992: 82–8).

Másrészt azonban a közbevetés különböző formái retorikai alakzatok, mind a klasszikus, mind a neoretorika foglalkozik velük. Ha retorikai alakzatként vizsgáljuk a szóban forgó szerkezeti formát, érdemes azt is számba venni, milyen műnemben, műfajban, szövegtípusban, szövegegységben fordul elő. Az interpositio mondatalkazatait a jelen magyar retorikai-stilisztikai szakirodalma különböző módon osztályozza és határozza meg a típusok jegyeit. Gáspári László (1987) a bővítés, kiegészítés, azaz az adjekció alakzatai között tartja számon az interpositio (közbevetés) és a hiperbaton (egy vagy több szó közbevetésével bármely szórendi változtatás) mondatalkazatait, ugyanő máshol (1999: 2) az interpositionál (közbevetésnél, melyet itt úgy ír körül, hogy a folyamatos közlés megszakítását célzó egy vagy több nyelvi elem) tágabb kategóriának tartja a hiperbatont, mely a beékelés mellett a mondatrendet is megbontja (uo.), azaz valamely mondategységben belül jelenik meg a közbeékelés attól írásjelpárral és intonációval elhatárolva. Szabó–Szörényi (1988: 187) szerint az interpositio (paraenthesisz, R: közbevetés, egy mondat, s ezzel egy gondolat közbeékelése egy másik mondatba) hasonlít a hiperbatontra, csak hogy az mondatrészekre, ez mondatokra vonatkozik.

Ennek az utóbbi meghatározásnak a bizonytalanságát abban látom, hogy nem tisztázza sem a mondat, sem a mondatrész fogalmát, s még határozatlanabbá teszi a gondolat fogalmának ideiktatása. Nem világos, mondaton mondategységet (ebbe értve

a többszörösen összetett mondatot is) vagy egy tagmondatnyi egységet kell-e érteni, mondatrészen egy szintagmatagot, esetleg szintagmát, netalán mondatrészkifejtő mellékmondatot érthetünk-e. Adamik Tamás (1999: 225) egyértelműen a szórend változásaként mutatja be a hyperbatont Quintilianus stilisztikáját elemezve: „A saját helyéről a szót más helyre tesszük át, ahol az idegen környezetben a jelentése is megváltozik”, a hyperbaton valójában átlépés; a szintaktikailag összetartozó szavak elválasztása a mondatban (223). Legszívesebben Fónagy Iván rendszerezését fogadom el (VilLex. 4. *hyperbaton* címszó). „A *tmészisz* szavakat alkotó *monémákat* szakít el egymástól, a *paraentézis* mondatot iktat mondatok közé. A *hiperbaton* közbülső helyet foglal el: tagmondatot, szó szerkezetet bont meg”. Ennek alapján rendszerezem a következőkben Veres Péter Számadás című önéletrajzi művének első fejezetéből, valamint a Tél a Gyepsoron című elbeszéléséből összegyűjtött anyagomat. A jelzett szövegekből minden idevonható nyelvi tényt megvizsgáltam, itt azonban csak az anyag töredékét mutatom be, a jellegzetesnek vélt részleteket. Hozzá kell még tennem az eddigiekhez, hogy mondaton mondategységet, azaz (szerkesztett) tagmondatnyi szövegmondatot értek. Ennek megfelelően a hiperbaton a tagmondat megszakítása, a paraentézisz különböző formái a tagmondatok vagy a mondategészek közé iktatott részletek megjelenésekor jönnek létre. A közbeékelte részletek felismerhetők a jellegzetes írásjelek (zárójel vagy gondolatjelpár) kitétele nélkül is, mivel a közlés (elbeszélés, leírás stb.) tartalmi folyamatosságát megszakítják.

A paraentézisz megjelenései

A Számadás 1955-ös kiadása előszavának egyszerű közlő szövegében paraentéziszként jelenik meg a kiemelt, szentenciózus mondat.¹⁷ Szövegszinten magyarázó mellérendelés: „Ugyanebből az okból nem változtattam a Számadás belső tartalmán sem, még ha ma már másképpen írnám is meg. *Tényeken nem lehet változtatni*. Csak itt-ott javítottam rajta egy keveset, elsősorban nyelvi értelemben (Sz. 3).

Máskor az életrajzi elbeszélés folyamatát szakítja meg egy tényközlő szöveg beiktatása, szintén magyarázatul kapcsolva a történet elbeszéléséhez, itt szinte szociografikus jelleggel: „Hogy ebben az esetben fazékfogóval-e vagy kötéllel vert meg az anyám, arra se emlékszem. *Mindegyik gyakori és mindegyik kéznél volt. A cselédasszonyoknak mindig kéznél volt egy szalmahordókötél, mert messziről kellett hátalniuk a szalmát és mindig kéznél volt még abban az időben a fazékfogó vagy »szilkehordó«, mert mindig vinni kellett az ember után az ételt. Ez egy lapos és keskeny »gurtnikból« összerótt háló, cserépedények számára, s abban az időben még mint gyerekidomító eszköz is szerepelt. Alaposan meg lehetett vele verni a gyermeket, anélkül, hogy csontja tört volna. Annyi bizonyos: olyan irgalmatlanul kikaptam, hogy sohasem felejtkeztem el róla.*” (Sz. 7–8).

¹⁷ A beékelte részletek kurziválása tőlem származik. Sz-szel a Számadást, Gy-vel a Tél a Gyepsoron című elbeszélést rövidítem. A szépirodalmi részleteket eredeti helyesírásukkal közlöm. V. R. R.

Ugyancsak tartalmi kiegészítés ékelődik be a következő elbeszélő részletbe lazán kapcsolódva, magyarázó jelleggel, itt zárójel is jelzi a beékelés tényét. „Az anyám egy gazdag parasztnál, egy afféle parasztbasánál szolgált, akinek legényfia volt. Tavasz volt (*januári születésű vagyok*), házassági ígéret volt.” (Sz. 5).

Az elbeszélés hitelességét növeli a betegség népnyelvi megnevezésének ideiktatása. „A mostoha mindenbe belekezdett, még lelencgyerekek nevelésével is akart foglalkozni, csak dolgozni ne kelljen. Különböznem is nagyon bírta volna, mert a hátán egy púp kezdődött, *amint ő mondta »hóttetem«*, s egyébként is nagyon gyengült.” (Sz. 20).

Nyelvi értelmező, tehát metanyelvi funkciója van az elbeszélő szövegbe iktatott zárójeles részletnek: „Sőt, amikor a cselédsztrájk ellenére mostohaapám újra cselédnek állott, arra emlékszem, hogy a mostohámra és az anyámra is rákiabáltak, ha bejött a faluba egyszer-másszor, hogy ez a »zsidó kutyája« (*zsidó itt bérlőt, munkaadót, urat jelentett*). És hogy az »ilyenek miatt nem győz a szegény«” (Sz. 19).

Az elbeszélő szövegbe hozzátoldásszerű elemként ékelődik be két tagmondat, mind az előzményekkel, mind a folytatással lazán kapcsolatos viszonyban van: „Veres nagyapám meghalt, *alig is ismertem, csak a hosszú, csüngős mongol bajuszára emlékszem*, a nagyfiúk pedig széjjelszóródtak, ki bojtár lett, ki meg napszámra járt” (Sz. 17).

A paraentéziszek jó része valamely név, elnevezés magyarázatául szolgál, főként leíró részletekben. Az első idézetben a paraentézist további közbeékelés, hiperbaton bontja meg. „Tudtam ugyan, mert hallottam a felnőttektől, hogy van az ispán úrnál még nagyobb úr is, sőt kettő is: »Samu úr«, meg a »Dezső úr«, (*egyébként Listyányoknak – Lichtschein – hívták őket*), de én ezeket közelről soha nem láttam” (Sz. 10). – „A tanító azonban nem ilyen »úr« volt. Amint mondtam magas, derék, csupa-tekintély ember – *Igaz Pálnak hívták* –, akinek azonkívül még felelősek is vagyunk, aki elől nem szaladhattunk el” (Sz. 13). – „Különböznem is nevetségesen kicsi ember volt, *mellékesen »kisispán«-nak is hívták*, s mi gyerekek annyira nem féltünk tőle” (Sz. 13). – „A falunknak az egyik szélén volt egy külön település, *Bánlaknak nevezték*, ott vettünk egy kis házikót” (Sz. 15). – „Egész télen lopkodták az idevalósiak a szalmát és tengeriszárat az uradalmakból, ezért azután elnevezték a falusiak Loplaknak. »Míglakhatsz«-nak meg a tavaszi vizek miatt csúfolták (*míg lakhatsz: lakhatsz, ha nem lakhatsz: ballaghatsz – ez volt a nóta róla.*)” (Sz. 15).

A következő leírásba felkiáltó modalitású megjegyzés ékelődik be, grammatikailag szervesen: „Mint a mesebeli sötét erdőben a jóságos öregasszony kunyhójának a fénye (*milyen ősi bújdosás-barangolások emlékét és hangulatát őrzi ez a népmese*), úgy hatott rám a függönyözetlen cselédház ablakából pislákoló mécsvilág” (Sz. 6).

A Tél a Gyepsoron című elbeszélés paraentézisztípusaiban csaknem kizárólag a történetmondás, az elbeszélés folyamatába ékelődik be egy-egy vagy több tagmondatnyi szövegrészlet különböző szemantikai funkcióban: a helyzet jellemzésére magyarázó

mellérendeléssel több tagmondatnyi részlet. „Dankó felöltözik és kimegy, ha van hó, elhányja, ha nincs, járkál a házban. Dankóné meg felhúzza a rossz cúgos cipőjét – *nincs más lábbelije, ha a piacra vagy más fontosabb helyre megy, az ura csizmáját húzza fel, addig Dankó egy ócska bakancsban topog* –, és kimegy a pitarba fűteni” (Gy. 45). A következőkben az elbeszélő szól ki a szövegből az olvasóhoz intézve a beékelte megjegyzést: „Pistának van egy rossz bicskája, ahogy az anyja leteszi a tepsit, nekiáll felkaparni, felszededegetni a leégett, leragadt málát. Ez nagyon finom, édes, mint a cukor és jó égett, ropogós. A többi az anyjának rimánkodik: »anyám, nízze mán, Pista kieszi a ropogóst.« (*egyhangú érendjükben az ilyen dolgok jelentik a változatosságot, a csemegét*). Most mindjárt veszekedés lenne” (Gy. 47).

A mérhetetlen szegénységben, a téli hidegben súlyos kár a családnak, hogy a gyerekek betörnek a szoba ablakát. Az eseményt a megtört, elfásult anya szemszögéből látjuk, a beékelte részletet és a *hát úgyis mindegy* tagmondatot szabad függő beszédként lehet minősíteni: „Dankóné csinál egy kis rozslisztből csirízt és beragasztja a rést egy darab ronggyal – *a papír nem jó, mert elázik* –, vannak már rajta ilyen foltok, hát úgyis mindegy” (Gy. 50). Ismétényt közöl az elbeszélő a történetmondás folyamatában: „Egy rossz lemeztáblában megmosdik Dankó – *lavór nincs* –, és a nagyobb gyerekek közül is, amelyik el nem felejt” (Gy. 46). A közbeékelte részlet szabad függő beszéd, a szereplő gondolata jelenik meg ebben a formában: „A falut ugyan nem látja, de eltévedéstől nem tart, csak szembe kell mennie a széllel – *másképp különben sem lehet* –, és majd csak hazatalál” (Gy. 52). Ritkábban leíró részbe ékelődik be az esemény elmondása: „Jó pedig a varjúhús, *a múlt héten is fogtak*, de meg a vadászat se semmi, hiszen az urak nem a húsért, csak passzióból vadásznak” (Gy. 49).

A hiperbaton első típusaként azokat a beékelte részleteket mutatom be, amelyek nem tagmondatok, hanem szerkezetes mondatrész értékűek. Az elbeszélő szövegében jelenik meg a) essivusi állapothatározóként: „naponta egy-két almával kellett egy utcánkbeli, nálamnál kisebb gyereket lekötelezni, hogy vezessen el az iskolába és barátságába fogadva védelmezzen meg esetleges támadásoktól, amely, *mint »idegen kutyának«*, feltétlenül kijárt” (Sz. 10) – b) szerkezetes okhatározó: „tudom, egyidőben, *a nagyanyám magyarázata szerint a padláslyukon leáramló léghuzamtól* úgy beragadt minden reggel a szemem, hogy alig tudtuk melegvízzel és erős háziszappannal is feloldani” (Sz. 18) – c) értelmező jelző: „de ezt a grófék – *Semseyék* – rendelték el, mert a bérbeadott földeken is az övék maradt a vadászat joga” (Sz. 21) – „Nyáron, 1906-ban aratósztrájkok voltak és a falu tele volt vasárnaponként idegen – *román, rutén, szlovák* – summásokkal, akiket a mieink helyett hozattak az uraságok” (Sz. 19) – d) megengedő értelmű időhatározó: „Esténként, *de akár nappaloként is*, mentek az uradalom, a zsidó nagybírlők szalmájához és hozták, de ma már nem lehet” (Gy. 48).

Számos főmondatba ékelődik be mellékmondata: alanyi mellékmondat fejtegető szövegben: „Az osztálysors, az egyéni sors és a testi-lelki alkat összeszővődéséből, *hogy mi jut az egyikre vagy a másikra*, ma még eléggé ismeretlen” (Sz. 5) – tárgyi mellékmondat elbeszélő szövegben: „Szolgálatával, ha meg is volt elégedve, de azt, *hogy minden falusi útjából italtosan, sőt néha részegen jött meg*, nem tűrte” (Sz. 15) – célhatározói mellékmondat leíró szövegben: „A szekérút közepén libák ülnek. Tüzespiros lábukat, *hogy ne fázson*, maguk alá húzzák” (Gy. 41) – okhatározói mellékmondat leíró szövegben: „Tavaszonként felvette a víz Bánlakot, télben meg, *mert a falu északi oldalán fekszik*, olyan irgalmatlan hideg volt, hogy elnevezték Szibériának” (Sz. 15) – komplex ok- és időhatározói mellékmondat elbeszélő szövegben: „Amikor beállott a fagy, jeget vágott a kocsmárosok jégvermeibe, de aztán, *hogy tartós lett a tél*, megteltek a vermek és ennek és vége lett” (Gy. 43) – időhatározói feltételes mellékmondat elbeszélő szövegben: „Igaz, Dankóné eltett egy párat észrevétlenül, hogy déltájban, *ha a kicsik megéheznek*, tudjon nekik valamit lökni, mert a kenyér szűken van és drága” (Gy. 47) – értelmezőszerű határozói mellékmondat elbeszélő szövegben: „Később, *amikor kondás- és gulyásbojtár lettem*, az állatok közt figyeltem meg, hogy mennyi a különbség az egyes állatok között is” (Sz. 22) – jelzői mellékmondat elbeszélő szövegben: „Mikor az új év közeledett, mindig rimáncodtam nagyanyámnak és édesanyámnak, hogy vegyék meg már a kalendáriumot, mert a tavalyi regényfolytatás, *amit közben sokszor elolvastam*, nagyon izgatott” (Sz. 23) – megengedő mellékmondatok elbeszélő szövegben: „Mondani sem kell, hogy én az ilyen vitákban, *bár nem sokat értettem még akkor a dolgokhoz*, nem a mostoha pártján voltam” (Sz. 19) – leíró szövegben: „Ennek a grófi uradalomnak azonban nemcsak a szelleme élt itten, hanem az egész határ fölött, *akármilyen messze jártunk*, uralkodott” (Sz. 21) – idéző mondat-egység beékelése elbeszélő szövegbe: „Egyébként ettől a keresztapámtól kunyoráltam ki először, hogy hozzon nekem könyvet az Egyletből. Ő minden nap járt oda, de a mostohámat, *amint ő maga mondta*, csak összekötözve lehetett volna odavinni.” (Sz. 19).

Közbeékelésnek (hiperbatonnak) tekintem azt a grammatikai szerkezeti formát is, amelyben a beékelte tagmondat a megszakított tagmondatot egyetlen (mellé- vagy alárendelő) kötőszó után vágja el. Első idézetünkben a beékelte részlet grammatikailag szerzetlenül kapcsolódik a megszakított tagmondatba elbeszélő szövegben: „Ugyanettől a juhászembertől kaptam meg Bunyannak, egy tizennyolcadik századbeli angol misztikus írónak »A zarándok útja« című könyvét, egy mély, szimbolikus prózai költeményt, amely – *még akkor hívő, vallásos voltam* – valósággal leigázott, megbódított” (Sz. 24).

A mellérendelő-alárendelő kötőszóegyüttes (*és mert, de hogy, és ha, és amikor* stb.) rendszerint szövegszintű kapcsolást jelent: szabadmondatot, mondategyszt vagy tömböt kapcsol a kötőszópár mellérendelő tagja. Tárgyi mellékmondat, ebben a típusban a közlés tartalmát hordozó eleme a mellékmondatban fejeződik ki, az utalószóval szerkesztett

főmondat csaknem modális értékű. „Az bizonyos, hogy nagyon sokat tanultam belőle, már ami a tanulást illeti, de, *hogy a verseket különösképpen megszerettem volna*, azt nem mondhatom” (Sz. 26). Elbeszélő szövegekre jellemző az olyan okhatározói mellékmondat, mely *és* kötőszó után ékelődik be: „Otthon voltam látogatóban a faluban nagyanyáméknál, és *mert a falu szélén, a szegénysoron laktak*, más gyerekekkel együtt én is mindig lestem az ott elhaladó vonatokat” (Sz. 9). Feltételes mellékmondat elbeszélő szövegben: „A csürhe nyomán gömbölyödő ganéjgolyók feketednek, némelyiket élelmes öreg kocák szétdurják, *s ha valami ennivaló van még benne*, kieszik, de azért marad a varjúknak is” (Gy. 42). Alárendelő kötőszó után ékelődik be újabb mellékmondat: időhatározói: „Sőt a mostohám annyira jóindulatú volt, hogy *amikor kezdtem napszámra járni*, a keresetből nemcsak hogy zsebpénzt adott, de ő maga behívott a kocsmába és fizetett egy féldeci valódi kisüstön főtt szilvapálinkát” (Sz. 25) – megengedő mellékmondat: „A szentek, mártírok élete és szenvedése, ereje és hitvallása mélyen meghatott. S itt eszembe jut, hogy *bármennyire tudatlan is volt a mi népünk*, de mégis nagyapámnál, a csikós számadónál, Székely bácsinál, az előbb említett juhászembernél és másoknál is, nemcsak bibliát, de az akkori irodalomnak megfelelő könyveket itt-ott lehetett találni” (Sz. 24). Több tagmondatnyi részlet is beékelődik az elbeszélő szövegbe mellé- vagy alárendelő kötőszó után. „Rendes házasságból születve más ember lettem volna, de *mivel ez eldönthetetlen, mivel az a lényeges, ami vagyok*, ezt felesleges tovább vizsgálgatni” (Sz. 5). A tagmondatokba beékeltek részletek grammatikai kapcsolódásának jellege nem mindig állapítható meg egyértelműen, sőt elég gyakran előfordul, hogy nyelvtanilag szeretlen az egységek viszonya, a kapcsolat szemantikai, illetve pragmatikai szinten értelmezhető. „Elmeséltem nekik Nabukonodozort (*ők ki se tudták mondani*) meg Dániel és Eszter történetét” (Sz. 24). Máskor modális értékű részlet vagy idéző mondat ékelődik a szövegbe grammatikailag szintén szeretlenül. „Egyetlenegyszer, *emlékszem*, már annyira elbízta magam, hogy nem is igen olvastam el a természetrajzból a pulykát” (Sz. 23). „Kisebb koromban, *tudom*, a gyerekek szokásos kíváncsiságával én is mohón lenyeltem a pálinkát” (Sz. 25).

A fenti szempontból vizsgált részlet Veres Péter önéletrajzi művéből és a kiválasztott novella egyaránt csaknem teljes mértékben elbeszélő és leíró típusú szöveg. Párbeszéd a Számadás első fejezeteiben egyáltalán nincs, a Tél a gyepsoron című novellában pedig három rövid mondatra korlátozódik. Szabad függő beszédnek minősíthető elemek szórványosan megjelennek; ez a közlésforma a spontán természetes mindennapi elbeszélő közlésben is lehetséges, sőt vannak szerzők, akik ennek az elbeszéléstechnikai eljárásnak eredetét a szóbeli népies előadásban látják (Murvai 1980: 11). Veres Péter nem párbeszéd műveiben a közbeékelés – gyakorisága folytán – stílussajátsággá válik, ennek okát abban látom, hogy az író oldott, természetes hangon kíván és tud megszólalni. Másrészt a közbeékelések a vizsgált anyagban nem asszociatív, az anekdotázó prózára jellemző

megszakítások, hanem sokszor ténnyel, adattal való kiegészítések, ezzel a szövegnek némi szociografikus jelleget adnak: ismereteket nyújtanak az író és a művek világáról. A vizsgált szövegekben a közbeékelésen kívül egyéb élőnyelvi mondat szerkezeti jelenségek is előfordulnak: kapcsolt egyenes beszéd: „Mindig avval ijesztgettek, ha nem jól viselkedtem, *hogy majd így, meg majd úgy, hogy a tanító majd miként ver meg*” (Sz. 19). Mondatátzövődés: „Tudásom révén tekintélyem volt, nem kellett verekedéssel kiharcolni. *Egyetlenegyszer emlékszem, hogy csúnyán összeveszttem egy nálamnál idősebb, de kisebb fiúval.*” (Sz. 22). – „Farkasokra nem gondol, ismeri a határt, tudja, hogy nincsenek erre, hanem eszébe jut, hogy mesélték mások, *mennyi embert írnak az újságok, hogy megfagytak az úton*” (Gy. 51). Egyértelműen nem kategorizálható mellékmondat-kapcsolás: „Nincs más lehetőség, mint bejárni a határt, és *ahol katlankóro, számártövös, cigányparéj, cigánymogyoró, csudafa és más ilyen kemény száraz kóro található,* azokat kell felszedni (Gy. 48). Gyakori a mondathoz lazán kapcsolódó hátravetett részlet: „Azt, amit itt-ott mondtak, *már a régi időkben is,* hogy az ilyen emberből okvetlenül társadalomellenes egyéniség, tehát vagy rablóvezér vagy forradalmár, rendkívüli erkölcstelen vagy rendkívüli erkölcös ember lesz, azt úgy hiszem, nem kell komolyan venni” (Sz. 4).

Fónagy Iván szerint (1975) „A közbeékelés okozta hiperbaton-feszültség könnyen számszerűvé tehető, s meghatározható az egyes nyelvekre, műfajokra, művekre, stílusirányzatokra jellemző hiperbaton-stratégia.” Ennek vizsgálatát és megállapítását egy terjedelmesebb dolgozat feladatának tekintem, melyben meg lehet vizsgálni a közbeékelések milyenségét, funkcióját és mennyiségét olyan – korban, irányzatban, írói egyéniségben – nagyon is különböző szerzők műveiben, mint Eötvös József, Mikszáth Kálmán, Babits Mihály, Kaffka Margit, Németh László, Veres Péter és mások.

Felhasznált irodalom

- Adamik Tamás (1999): *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig.* Seneca Kiadó, Bp.
- Fónagy Iván (1985): *Hiperbaton* (címszó). In: *Világirodalmi lexikon.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Gáspári László (1987): *Retorika.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Gáspári László (1999): *Háttéranyag az alakzatok kérdésköréhez.* Kézirat. Megvitatta az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport 1999. április 21-i ülésén.
- Keszler Borbála (1992): A közbevetések grammatikai és mondatfonetikai sajátosságai. In: *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Bp.
- Murvai Olga (1980): *Szöveg és jelentés.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Szabó G. Zoltán–Szörényi László (1988): *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Bp.
Zolnai Béla (1961): *Nyelv és stílus*. Gondolat, Bp.

A feldolgozott Veres Péter-művek

Számadás. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1955. 3–27.

Való világ. Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1966. 41–53.

(Magyar Nyelvjárások XXXVII (2000): 497–503.)

Az okosságról és a bölcsességről Egy Márai-maxima mint szöveg

Márai Sándor „Füves könyv” című kötete első ízben 1943-ban jelent meg, azóta megért számos kiadást, s az író legolvasottabb művei közé tartozik. 202 rövid szöveget tartalmaz, ezek az intellemirodalom cselekménytelen válfajához sorolható maximák és reflexiók. Az író gondolkodására a sztoikus filozófia volt hatással, valamint nagy példaképének, Goethének hasonló művei (Goethes Werke. Kunst. Leipzig. Verlag des Bibliographisches Institut), Schopenhauer kisebb filozófiai írásai (Parerga und Paralipomena. Kleine philosophische Schriften). Márai maximáit és reflexióit értekező karakterű szépirodalmi szövegeknek tartja az irodalom (Lőrinczy 1993: 22). A kötet összefüggő, megkomponált egész akár globális kohézióját – témáját – tekintjük: a létről, a gyarló és csodálatra méltó emberrel szóló vallomás, buzdítás az egyéniség minél teljesebb kibontakoztatására; akár lineáris összefüggéseit vagy éppen formai megoldásainak – például a részszövegek címadásának – egységességét figyeljük meg. Ezt még a stílus egyéni, sajátos mivolta is erősíti (V. Raisz 1998: 295–311).

A kötetet alkotó részszövegek – miként a lírai versek, ha ciklusba, kötetbe épülnek is be – önálló alkotásokként is teljes értékűek és érvényűek.

„Az okosságról és a bölcsességről” című, 77. számú szöveg maxima: igazságot, életelvet és tanácsot tartalmazó értékelő ítélet (Kocsány 2002). Általános érvényű, generikus értelmű; a címben szereplő két fogalmat jelölő elvont főnevet összekapcsolja, a fogalmakat szembeállítja. A következőkben néhány textológiai jellemzőjét mutatom be.

A cím nyelvi formája jellegzetes: a kötetnek minden autonóm részszövege *-ról/ -ről* raggal ellátott főnévi vagy névmási tagot tartalmaz, sok közülük (amint vizsgált szövegünk címe is) két elvont főnevet kapcsol össze és kötőszóval. Az így címként összekapcsolt főnevek szemantikailag némelykor egymástól távol esőnek látszanak, nem vesszük észre összefüggésüket a teljes szöveg megismerése előtt (13. *A kísértésről és a tapasztalásról* – 20. *A kényelemtől és a magányosságról* – 45. *A lélekről és a hatalomról* – 71. *A szexusról és a szomorúságról* – 129. *Az ütemről és a változásról* stb.), ám a szövegekből kiderül sajátosan értelmezett összefüggésük. Mások szinonimákat vagy azonos szemantikai mezőbe tartozó fogalmakat jelölnek a címek szavai (38. *A hazáról és az államról* – 91. *A hallgatásról és a hallgatókról* – 122. *Bűneinkről és a büntudatról* – 126. *A remekműről és a tündériről* – 130. *A tapintatról és a gyöngédségről* stb.). Ilyenkor azonban rejtett különbözőségekre vagy ellentmondásosságokra derül fény.

Ebbe az utóbbi típusba tartozik *Az okosságról és a bölcsességről* cím és címével együtt az autonóm részszöveg. Köznapi értelemben az *okos* és a *bölcs* melléknév és főnév, továbbá

az *okosság* és a *bölcsesség* elvont főnévi származékaik szinonimák (SzinSz.), azaz bizonyos kontextusban egymás helyett is használhatók, bár a mindennapi szóhasználatra is helytálló, hogy az *okosság* elsősorban a gyors felfogóképességet, a fejlett értelmi képességet, a *bölcsesség* a nagy tudásnak biztos ítélőképességgel, nyugodt megfontoltsággal való egyesülésében megnyilvánuló okosságot jelenti (ÉrtSz.). Szövegünk azonban nem hasonló értelmüket, hanem szemantikai különbözőségüket hangoztatja.

Az okosságról és a bölcsességről

(A) *Az okos emberek mindig fárasztottak, kimerítettek.* (B) *Társaságukban úgy éreztem magam, mint valamilyen rosszhiszemű vizsgán.* (C) *Örökké figyelmem kellett, mert ők is figyeltek engem, összehúzott szempillák alól, mint a vadász a vadat, vajon helyesen felelek-e okos megjegyzéseikre, elég okos vagyok-e ahhoz, hogy ők, az okosak, szóba álljanak velem?* (D) *Nem, az okosak mindig fárasztottak.* (E) *S nem is tudtam meg tőlük soha, semmi lényegeset.* (F) *Többnyire csak azt magyarázták meg, miért nem jó valami: az élet, egy ember műve, a tavasz vagy az ősz?* (G) *De azt, hogy az élet jó is, a halál természetes, az ember nem egészen reménytelen, nem mondták soha; mert okosak voltak.*

(H) *Az okosság nem bölcsesség.* (I) *Az okosság készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség.* (J) *A bölcsesség az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgyilagosság és beleegyezés.* (K1) *Az okos emberek soha nem bölcsek, túl izgatottak ehhez, mintegy állandóan megrészegednek okosságuktól;* (K2) *de a bölcsek mindig okosak is, s ugyanakkor többek ezeknél, mert nem akarnak bizonyítani semmit.* (L) *Az okosak társaságát kerüld, mert felizgatnak és végül megsértenek.* (M) *A bölcsek társaságát keresd.* (N) *Az okosakkal lehet beszélni.* (O) *A bölcsekkel lehet hallgatni.*

Ha e maxima szövegfunkcióit Jakobson (1969: 211–57) rendszere szerint vesszük szemügyre, az emotív, konatív, referenciális és poétikai elemet egyaránt felismerhetjük benne.

Emotív, mert kifejezésre juttatja a beszélő magatartását, viszonyulását tárgyhöz, egyes szám első személyben, perszonális narrációval szól (Tátrai 2002) az 1–4. mondategységben; ugyancsak az emotív funkció jelenik meg a *mert okosak voltak* mondategység iróniájában. A referenciális funkció mindenekelőtt a két összekapcsolt fogalom pontos értelmezésében nyilvánul meg: *Az okosság készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség. A bölcsesség az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgyilagosság és a beleegyezés* stb.; ezeknél is fontosabb a konatív funkció, a tanító, befolyásoló szándék: a szöveg utolsó mondatai egyes szám második személyű felszólító mondatok, a szöveg mindenkihez mint egyénhez szól s egyben saját magához. E maxima intelme az egyén személyiségének kiteljesítését szolgálja, általános érvényű, mert minden embert önálló személyiségként látta.

A poétikai funkció jelenléte, a közleményre való koncentráció, amely „a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem csupán uralkodó, meghatározó funkciója” (Jakobson 1969: 221) az egész szöveg további elemzésével igazolható.

A szöveget két bekezdésre tagolja a szerző, ezeket makroszerkezeti egységeknek tartjuk (Eöry 1999, Tolcsvai Nagy 2002).

Az első – terjedelmesebb – bekezdés (hét mondategészből, azokon belül összesen húsz mondategészből áll) a narrátornak (talán szerencsésebb „beszélő én”-nek nevezni, nem elbeszélőnek, hiszen nem elbeszélő, hanem értekező karakterű a szöveg) az okos emberekhez való viszonyát fejtegeti. Benne az *okos* szó melléknévként (*okos emberek, okos vagyok-e, okosak voltak*) és főnévként (*ők, az okosak, az okosak*) ismétlődéses alakzat, az új kontextusokban új és új konnotációja van a szónak. E makroszerkezeti egység két mezoszerkezeti egységre bomlik (Tolcsvai Nagy 2002); az elsőnek integráló erejű mondata, mely variált ismétlésként lezárja, keretbe foglalja e konstrukciós egységet: *az okos emberek mindig fárasztottak*. A variált ismétlés (redditio) mintegy zárójelet képez (Szabó–Szörényi 1988: 136). A fent idézett mondat előtt egytagú mondatként álló *Nem* egészében utasítja el az okos – csak okos – emberekkel való érintkezést; a mezoszerkezeti egység egészére érvényes, nemcsak az őt megelőző mondatok tartalmára vonatkozik: *Nem, az okosak mindig fárasztottak*.

A második mezoszerkezeti egység *S, is* kötőszóval való kapcsolása hozzátoldó értelmet jelez. Ezt az egységet és az egész bekezdést két paraleliztikusan szerkesztett, egymással szembeállító ellentétes viszonyban levő összetett mondat zárja le, mindkettőben kapcsolatos halmozás (enumeratio) bont ki tartalmat: mit lehetett megtudni az okosaktól – nem lényeges dolgokat –, de mi az, amit nem magyaráztak meg, ezek pedig éppen a legfontosabbak az életben: *magá az élet, a halál, az ember*.

Márai szívesen alkot szentenciákat; szokásos mikro- és mezoszerkezeti forma műveiben a szentencia zárómondatként való megjelenése a szövegegység végén. Szövegünk második makroszerkezeti egysége (második bekezdése) azonban nemcsak zárul, hanem kezdődik is szentenciózus megállapítással: *Az okosság nem bölcsesség*. E mondatban az *okosság* témaként, a *bölcsesség* rémaként értelmezhető. A tematikus progresszió úgy épül, hogy az ezt követő két – paralel szerkezetű – mondatban mindkettő témaként szerepel, s új rémák rendelődnek hozzájuk. A rémák fokozó halmozás (climax) alakzatot alkotnak: *Az okosság [téma] készség, idegrendszerbeli és értelmi fürgeség [réma]. A bölcsesség [téma] az igazság, a megnyugvás, az elnézés, a tárgyilagosság és a beleyezés [réma]*. A két paralel mondategész szembeállító ellentétben áll egymással, kötőszó nem utal e logikai viszonyra (asyndeton).

A szembeállító ellentét a következőkben is folytatódik, most már *de* kötőszóval is jelezzük. Szép paralelizmussal s egyben ismét kötőszó nélküli (asyndeton) szembeállító ellentéttel zárul a maxima: *Az okosak társaságát kerül, mert felizgatnak s végül megsértenek. A bölcssek*

társaságát keresd. Az okosakkal lehet beszélni. A bölcsékkel lehet hallgatni. A két utóbbi mondat ismét szentencia: ezzel fejeződik be a szöveg.

A maxima szövegegységeinek logikai kapcsolódásában (amelyet kötőszó csak két helyütt jelöl), a szembeállító ellentét dominál: (Kapcsolatos viszony \rightarrow ; kizáró ellentét $\leftarrow\rightarrow$; szembeállító ellentét $\rightarrow\leftarrow$; következtető viszony \rightarrow . A zárójelek a szerkezeti egységek határait jelzik.)

$\{[A-B-C-D]-[E\leftarrow\rightarrow(F\rightarrow\leftarrow G)]\}-\{[H\leftarrow\rightarrow(I\rightarrow\leftarrow J)]-[K1\rightarrow\leftarrow K2]-[(L\rightarrow\leftarrow M)\rightarrow(N\rightarrow\leftarrow O)]\}$

Az okosság és a bölcsesség fogalmának, illetve az őket hordozó szóknak értelmezése szövegünkben nem különbözik lényegesen attól, amit mindannyian gondolunk, illetve ami szótári körülírásukban olvasható. Ez a maxima tehát nem cáfoló, hanem megerősítő értékelő ítélet, általános igazságot fejt ki egyéni színnel és tudatos – a poétikai funkciót beteljesítő – szerkesztéssel.

Számomra e szöveg olvasásakor a legfontosabb igazság: „a bölcsék mindig okosak, s ugyanakkor többek is ennél”, s mivel ezt ünnepeztünk¹⁸ személyére érvényesnek tartom, fogadja el tőlem köszöntésül.

Irodalom

Eöry Vilma (1999): *A szöveg makrostruktúrája*. MNyTK. 212. sz. Bp.

Jakobson, Roman (1969): *Hang – jel – vers*. Bp.

Kocsány Piroska (2002): *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondas mint szövegtípus*. NytudÉrt. 151. sz. Bp.

Lőrinczy Huba (1993): „...személyiségnek lenni a legtöbb...”. *Márai-tanulmányok*. Szombathely.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.

V. Raisz Rózsa (1998): *Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság*. Márai Sándor Füves könyvéről. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. Szathmári István. Bp.

Szabó G. Zoltán – Szórényi László (1988): *Kis magyar retorika*. Bp.

SzinSz. = *Magyar szinonimaszótár*. Bp., 1978.

Tátrai Szilárd (2002): *Az 'én' az elbeszélésben*. Bp.

Tolcsvai Nagy Gábor (2002): *A magyar nyelv szövegtana*. Bp.

(*Magyar Nyelvjárások. XLI. (2003): 509–512.*)

18 Az írás eredetileg a Nyirkos István 70. születésnapja alkalmából kiadott számban jelent meg. A szerkesztők.

Szövegszerkezet és stílusjellemzők Krúdy Gyula: Őszi versenyek

Az Őszi versenyek című kisregény elemzői (például Kozma Dezső 1981: 124; Kemény Gábor 1991: 75) Krúdy egyik remekművének minősítik a művet. Az öt részre – fejezetre – tagolódó elbeszélő mű számos váltása (nézőpont-, idő-, személy-, hangváltás) ellenére végig megtartja rezignált hangvételét. Címe egyedítő metatextuális funkcióján túl (Tolcsvai Nagy 2001: 330) utal a szövegre mint tartalmas értelmi egységre: az őszi az elmúlás, a rezignáció, a melankólia jelzése, a *versenyek* „Ben, az elcsapott zsoké” valamikori hivatására és szenvedélyére, emlékeinek, ábrándjainak tárgyára utal. A rezignáció azonban nemcsak Ben, az elcsapott zsoké személyét, hanem a gazdag, élveteg, körülrajongott szépasszony alakját is körüllegli.

Benről, az elcsapott zsokéről már az első bekezdésben megtudjuk, hogy „kötőféket dugott a zsebébe” a második bekezdésben pedig, hogy „éjjel-nappal magánál hordta”, a tragikus eseményről, az öngyilkosságról, amely a reménytelen helyzetből, a hős lelki meghasonlásából, feldúltságából való menekülés lehet, az utolsó mondat is csak mint bekövetkező-bekövetkezendő eseményről beszél: „*csak homályosan rémlett előtte, hogy a lóversenytér felé kell sietnie, ahol már tudja a fát, amely már várja őt.*” (179)

A kisregény öt fejezete – makroszerkezeti egysége – nem egyszerűen, lineáris módon kapcsolódik egymáshoz; bár az előreutaló elemek (például a kötőfék, azaz az öngyilkossági szándék állandó jelenléte és a visszautaló elemek lineárisan is összefűzik a részeket, a kapcsolódás gazdagabb: téma-, idő- és személyváltásokkal jár együtt.

Az elbeszélő idő végig múlt, de ez a múlt is rétegződik korábbi és még korábbi tények és események elbeszélése által.

Az öt fejezet közül négy szinte azonos terjedelmű (az általam használt kiadásban 3-4 lapot tesz ki) a negyedik fejezet azonban, az asszony egyes szám első személyű elbeszélése 11 lapot tölt meg itt – ellentétben a többi fejezet jelöletlen elbeszélőjével – a fikatív elbeszélő azonnal, az első mondatban megnevezi magát: „*Az én nevem Rizili*” (164); valójában azonban ez a fejezet idézet, a szereplő elbeszélésének idézése, idézőmondat folytatja a közlést, „kezdté az asszony”, s a történetbe figyelő rezonőrként helyenként Ben is, a figyelmes hallgatója bekapcsolódik. „*A katonát is? – kérdezte Ben bizonyos ijedelemmel*” (164); „*De szerette is – szólt Ben, hogy némi mentséget találjon az úrnő szavaira*” (165). A terjedelmi különbség is jelzi az asszony szerepének, alakjának fontosságát a műben, illetve Ben érzelm-, gondolatvilágában, vágyai és álmai között.

Az úrnő elbeszélése nemcsak az elbeszélő személyének megváltozását, hanem témaváltást, stílusváltást és kitérést jelent: fikció a fikcióban, „Baba a babában” hyperbaton, közbevetés (Fónagy é. n. [1999] 414 és kk.).

Az első fejezet 1–4. bekezdésének ideje múlt, váltakozó referenciaidőkkkel: „*Elmúltak az őszi versenyek, és Ben, az elcsapott zsoké ettől kezdve egy fehér fejkötős, töpörödött öreg asszonykára kezdett gondolni, aki egész életében rágni való dohányt csomagolt Sidney és Monkey urak üzletében, egy londoni magazin verejtékes, gázlángos mélységében.*” (153) Ezek a bekezdések nem eseményrögítők: a hősnek nem aktuális, hanem szokásszerű cselekvéseit ismerjük meg „*körülbelül második esztendeje tengett-lengett foglalkozás nélkül*” (153); „*olykor hajnalig kellett beszélgetni a vörös bajuszú portárssal, amíg megürült egy szoba, amelyet az este érkezett szerelmes pár egész éjszakára előre kifizetett*” (154); „*délelőttjeit rendszeren a Stefánia úton és környékén töltötte*” (154); „*szemérmesen húzódott meg azon a mellékúton, amely a ligetből az Erzsébet királyné útjára nyílik. Itt volt egy rendes padja, ahol a délelőttöket gondokozással töltötte.*” (154). Az elbeszélendő cselekmény – ha annak lehet nevezni – valójában az 5. bekezdésben kezdődik: itt már megjelenik a hős, s ez az elbeszélő idő jelen ideje; az elbeszélő nézőpontjából természetesen múlt.

Ben „*egy szórakozott szerelmes párt talált*” (155) megszokott padján, s „*első pillantásra szerelmes lett az idegen asszonyba*” (155), s ettől kezdve minden mozdulatát, cselekedetét követte: 1–2–3. fejezetből megtudjuk, hogy az asszony a ligetben, ezen a délelőttön három szeretőjének adja ki az útját: a költőnek, a katonának és a papnak. Az asszony „*titoktartó pillantást vetett Benre*” (157); „*Könnybe borult szemét panaszosan emelte Benre*” (161); „*Bizonyos mélabúval nézett egy darabig Ben szeme közé, majd határozottan hozzálépett, és megfogta Ben kezét*”, s szenvedélyes, érzelmes szavakkal szerelmi vallomást tett a zsokéknak.

Kemény Gábor szerint (1991: 75) Krúdy az álom és a valóság határait mesterien elmossa, ennek ellenére nem fogadja el, hogy az elbeszélő történet csak a zsoké vágyálma. A valóság és a zsoké vágyálmának összemosódása – úgy látszik – a szerelmesek megjelenésével kezdődik. Valóban kiadja az úrnő az útját a költőnek, a katonának és a papnak, a párbeszédek a fiktív történet valóságában vagy Ben képzeletében játszódhatnak le? A hármas szám, a szeretők név nélkülsége, típusokat képviselő mivolta (költő, katona, pap) „*egyéniség nélküli jelképes figurák*” (Kemény 1991: 76) elgondolkoztatják erről az olvasót.

A történet példaszerűségéhez az úrnő elbeszélése is hozzájárul. Ben képzeletében – vagy a kisregény fikciója szerint valóban – Rizilinek nevezi magát, s életének elbeszélésében Császár Fruzsina névre írat magának poste-restante leveleket. Császár Fruzsina névvel nevezi el az elbeszélő a Rezeda Kázmér szép élete című regény hősnőjét is, aki szintén azt kívánja szerelmesétől, hogy poste restante levelet írjon neki a főpostára (31). Ez – és több egyéb momentum – az úrnő alakját is jelképes figurává avatja: a pesti érzéki szépasszonyok Krúdy által megteremtett, megismert, megrajzolt alakok egyikévé.

A továbbiakban az úrnő elbeszéli élete és szerelmei történetét, majd az éhes, rongyos csavargót, Bent pompás villájába viszi, s étellel, itallal s érzéki élvezetekkel ellátja.

A következőkben a szöveg néhány mezoszerkezeti egységén szeretnék stílusjellemzőket bemutatni.

Tolcsvai Nagy Gábor rendszerét tekintve (1996: 135) a stílus szociokulturális rétegezettsége szerint a magatartás mentén durva, bizalmas, közömbös, választékos; az érték mentén értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös és értéktelítő (patetikus); a nyelvvaltozatok terén sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv stb. különböztethető meg.

A kisregény első bekezdése az események és a tényeknek esztétikai szintű megragadását valósítja meg választékos szóhasználatával, variált ismétléseivel, halmozásaival, az *emberhangtalan* hapax legomenonnal, sok tagmondatos többszörösen összetett mondatainak párhuzamaival, indázásával. Értéktelítő ez a stílus, bár nem patetikus: a pátosz lehetőségét az átértzett melankólia elveti. A nyelvvaltozatok terén a sztenderd, illetve a városi népnyelv (*facér*) és a lóversenypályák egy-egy szakszava jelenik meg benne (*handicap*).

Elmúltak az őszi versenyek, és Ben, az elcsapott zsoké, ettől kezdve egy fehér fejkötős, töpörödött öreg asszonykára kezdett gondolni, aki egész életében rágni való dohányt csomagolt Sidney és Monkey urak üzletében egy londoni magazin verejtékes, gázlángos mélységében. És Ben, az elcsapott zsoké, kötőféket dugott a zsebébe, amelyre majd felhurkolja magát akár a Stefánia úti víztoronynál, a kövér Müller Karcsi vendéglőjének közelében egy elhagyott kerítésre (és utolsó percig hallja a pohos, madárfejú Grinzinger bácsi zenekarának játékát a vendéglőből, ahol reggelenként mámoros gavallérok, úrhatnám fiákeresek és éjjeli lányok táncolnak), akár egyszerűen kísétál egy alkonyattal Ben a városligeti versenypálya közelébe, a másodosztályú hely végére, ahol elvégződik a korlát, és letaposott, ingyenes nézőközönségtől letördelt gallyú fák között (ahol a versenypályáról kitiltottak szoktak a fűben heverészni, és a palánkon át fogadásaikat lebonyolítani, és ahol az elcsapott zsokét, Bent a hazard házmesterek, facér pincérek, tönkrement játékosok ájtatosan hallgatnák), ólmos novemberi ég alatt majdcsak talál egy helyet, ahová a kötőféket megerősítheti... az emberhangtalan, elhagyott versenypályán a fehér póznák között felejtettek egy messzire feketéllő számot, az 5-öt, amely száma volt Capt. Redgrey lovának, Rizibizinek, amelynek hátán egykor Ben a Nagy nyári handicapet megnyeré...

A választékos, irodalmi stílus az irónia, sőt gúny által értékmegvonóvá válik a tiszt alakjának s a főhadnagyok mentalitásának bemutatásakor, a 2. fejezet egyik bekezdésében. Halmozások, párhuzamok, fokozások, ellentétek jelzik a gondos stílusformálást; az iróniát az egész bekezdésből kihallja az olvasó; erősítik a felkiáltó mondatok, melyek illokúciós értéke éppen nem az elragadtatás kifejezése, ilyen továbbá Herczeg és Pekár regényhőseire való utalás:

A tiszt cigarettát sodort, ezüsttárcából, hosszú szálú, sárga dohányból, mügonddal, fontoskodva, amint ezt öfelsége délceg főhadnagyi tudták a háború előtt, midőn valóban nem volt még más teendőjük, mint cigarettát sodorni, szerelmes leveleket írni, dalokat megtanulni... Ó, milyen boldog ember volt egy délceg főhadnagy, amikor az összes fodrászati szerek felhasználása után illatozva és ragyogva a borbély boltjából az utcára lépett! Ó, mily irigyelt férfiak voltak a főhadnagyk József uralkodása idejében, amikor a József- és Ferencvárosban érettek rajongott minden fiatal hölgy, ajándékba kapott gyűrűt, karperecet viseltek kezükön, amelyek úgy csillogtak-villogtak, mint az emlékezeti szerelmek. Regények és színdarabok hősei voltak, párbajokat vívtak, és valóban megtörtént, hogy az elszédült polgárasszonyka besurrant a kaszárnya környékén egy józsefvárosi ízléssel berendezett, fehér függönyös, purzicsán dohány szagú hónapos szobába, ahol a főhadnagy éppen a délutáni álmát aludta. Ők voltak a legjobb valcertáncosok, ők dúdolgatták a legújabb szanzonokat, üres erszénnyel is a legnagyobb gavallérok voltak, és jól fésült fejük mindig tetszetős látványosság volt a körüti kávéház sarokablakánál. Hőféhér foguk villogott, tudatlan szájuk fecsegett, meghaltak a becsületért, de amíg éltek, fuldokoltak a piszkos adósságokban. Herczeg és Pekár regényeiben és elbeszéléseiben olyan kultuszt üzött a főhadnagyokból, hogy nem is számított valóban szerelmi lovagnak az, akinek a két csillag hiányzott a gallérjáról. Hosszúnapkor, amikor a bőjtölő zsidó nők legszebb ruháikban hullámanak Pest utcáin, és egy őszi napra hasonlatossá teszik a várost a varsói és lebergi szombatokhoz: a főhadnagyk tüzesen vetették magukat Hebron rózsái után, és az éjsötét szemű nők pillantása szívesen megakadt a búzavirágképek kabátokon, amíg másnap ismét elkezdődött észrevétlen életük a Király utcai bérkaszányákban, a Dob utcai sötét boltocskáiban.

A harmadik fejezet első bekezdése, választékossága ellentétben az előzővel a szépség, a melankólia, a lassú elmúlás sejtetése: a még és a már nincs ellentétben egymással, a de kötőszó sem tudja ezt ellentétte tenni: mindkettő a hervadás jeleit érezteti finom költőséggel. Az elbeszélő vagy a szereplő (Ben) látja így? Ezt az elbeszélő hangjának vélem, minden stilizálás nélkül: irodalmi és értéktelítő stílusú részlet:

Az úrnő keresztülvágott a ligeten. Olyan hosszú lépésekkel mérte az avart, mint azok az ügynök kisasszonyok, akik újabb időben Budapest irodáit, kereskedőit látogatják az aktatáskával a hónuk alatt, és előfizetéseket gyűjtenek. Szent Antal röpirataira vagy a bujdosó király lapjára. A piros és sárga fák, elhalványodott zöld bokrok, levegős rétek, a hervadó liget, barátságosan fogadta ölébe az asszony alakját. Hervadt már ez a nő is, bármily ropogóan rakosgatta egymás után lábait. Az úszó pókfonál belekapaszkodott kalapjába, és kondor hajába úgy helyezkedett el, mint ősz hajszál. Mintha azt jelentené a láthatatlan helyről küldött őszi szél, hogy az örömök múladozóban vannak a földről; még ragyog a nap a dáma gyalogsétáján, még porzik az út a fürge cipősarkok alatt, még emelt a fő, a száj édesded szomjúságokkal teli, az őszi darázs mohó étvágya csiklandozza az inyt, és az orrcimpák megremegnek a sarjú lassan terjengő illatától, amelyet ingujjas városi szolgálk kaszálnak a réteken;

a kereknek megmaradott kebel még várja azokat a csókokat, amelyek felüdtik, az alig hervadó, telt karok forróbb ölelést ígérnek a szüzek fa-vékony karjainál, és a deréknak alakja még hasonlatos a buja cserebogár potrohához, amely tavaszkor a barackfa üde virágai között lakmározik –, de már halk, őszi szél fújdogálja körül a hölgy ruházatát, lengeti rókavörös szoknyáját, pergeti kis lába körül a falevelet, meglóbálja kalapjánál a tollat, fanyar vonalat húz ajka mellé, amelyet nem tudnak többé eltüntetni a kendőző szerek. És amíg a ligeten átjutott az úrnő, lépése mind fáradtabb lett, mintha messzi utat járt volna...

Az úrnő elbeszélését tartalmazó negyedik fejezet több stílári változatosságot hoz: egészében irodalmi nyelvi szöveg, itt-ott feltűnnek benne a (városi) népnyelv elemei: összeszűrte a levet... a szobalánnyal (168), öt esztendeig ült Nagykállón a bolondokházában (169), *szimplex, szinte ostoba fráter* (169), *gyere ki, te szajha, sehonnai fráter* (170); ezek kognitív szinten a semlegesség ellenében a feltűnőség irányába mozdítják el a stílust. Ilyen feltűnő elem – mai szemmel – a szociokulturális kötöttségű *poste restante* levelezés említése (167. l.); megjegyzem, hogy A magyar próza klasszikusai sorozatban 2000-ben kiadott Krúdy-kötet az ehhez kapcsolódó lábjegyzetben megadott magyarázata („postán maradó”) semmit nem mond annak a kifejezésben rejlő titokzatosságról, csak szó szerint értelmezi az idegen szókapcsolatot, a hozzá fűződő konnotációt, de tárgyi jelentését is csak az érti, aki egyébként is ismeri.

Az úrnő elbeszélésének még leglíraibb részleteiben is fel kell ismernünk az iróniát, azaz az értéktelítő stílus, a választékos irodalmiság értékmevönó momentummal kapcsolódik össze: *Egy napon eső verte a villa ablakát, a kert felől hervadtan ásitott az ős, a fali-órának a ketyegése türehetetlenül hangzott, a hulló vadgesztenye úgy kopogott, mintha a halál tett volna egy-egy lépést a ház felé: üresnek éreztem életemet, visszakívántam Frigyes, aki az ilyen szomorú délutánokat rendszeren azzal töltötte, hogy kalandos, változatos élettörténetét mesélte. (A férfiak nagyon szeretik elmondogatni az élettörténetüket annak, akit szeretnek, és aki figyelmes arccal hallgatja őket.) Ó, bár újra hallhatnám, hogyan ivott vörösbort Frigyes a grazi Elefántban, amíg a dél felől jövő vonattal Ottó főherceg barátnőjét várta... Ó, ha újra hallhatnám, hogyan szökött meg egy éjszaka a Vérző Szív zárdájából Ilona kontessz, amíg Frigyes a szomszéd utcában zárt kocsival várta... Ó, ha ismét elmondaná, a vörös milliomos Róth báróné mint irányította szívének a pisztoly csövét, amikor Frigyes éppen megérkezett!* (Krúdys megszemélyesítését, hasonlatait az úrnő egyéniségét mutató, női önzésről, kicsinyességről, jelentéktelenségről árulkodó felkiáltások követik.) Még legkomolyabb, leglíraibb bekezdésében is, melyben az öregedéstől féltő nő szorongása, elkeseredése nyer költői kifejezést, a szereplő pátosza mögött ott az elbeszélő iróniája, azaz az értéktelítő stílus ismét értékmevönó jelleget kap:

– *Nézd – szoltam az ismeretlenhez –, én csak egy gyenge, tehetetlen szenvedő és érzékeny nő vagyok, bármilyen büszke tollak lengenek a kalapomról. A ruhám, ami előkelő dámát mutat,*

egy idegen ember műve, a szabóé. Nyerges cipőmet a suszter varrta. Hajamat a fodrásznő alakítja olyan frizurává, hogy nagyszerűnek tűnök fel az emberek előtt. Gondtalan mosolyom mögött, nevetgélő hangom alatt, víg modorom függönye alatt egy gyenge, lábán alig járni tudó, félénk és megszmorodott asszony lakik. Te tudod, hogy a szívem jó. Te tudod, hogy az arcfestéket csak azért használom, mert maholnap negyvenesztendős leszek. Gyere elő, te drága, te hatalmas, te megbocsátó, és vedd pártfogásodba meggyötört szívemet. Szavaddal adj erőt, hogy tovább élhessek. Nyugodt, bölcs tekintetteddel adj vigaszt, hogy mindent elfelejthessek, ami velem eddig történt. Simogass meg, mint egy árva gyermeket; szorítsd meg a kezemet, mint egy koldusét. Könnyörülj meg rajtam... Gyere, gyere, te jó, te szép, te hatalmas, akinek olyan szeme van, mint a Szentháromságnak, olyan hangja, mint a villámnak, amely a Gellérthegy szikláit látogatja, s olyan méltó kedve, mint a szélnek, amely Dunakeszi alatt a sárga kukoricaszárak között bujdosott, midőn életem legboldogabb napjaiban erre utaztam. Gyere, akinek bevallhatom minden titkomat, és aki felold jóságos szavaival legrejtettebb bűneim alól. Gyere, te áldott, aki megérted, hogy mit gondolok magamban, amikor nem felelek magamért, mint a bogáncs sem felelős azért, hogy elkapja útközben a süvöltő szél; megsimogatod a homlokomat, ha gondolataim úgy kavarnak, mint a játékos halak. Ó, hol vagy, te legbölcsőbb férfi, aki előtt egy asszony meztelenre vetköztetheti a lelkét!

A talányos történet talán legtalányosabb része a befejezése.

Ben a díványon elszenderedett, és arra ébredt, hogy javában dögönyözik a mellét, a hátát. Botütéseket érzett teste minden elképzelhető részén. Csépeltek, mint még soha életében. Talpra ugrott, amint ezt a botok miatt tehette, és iszonyatosan kezdett jajgatni.

Hárman állottak vele szemben.

A szelíd költőnek vérben forgott a szeme, amint magasra emelt egy léniát. A katona olyan hevesen támadott, mintha háborúban lett volna. A pap görcsöket kötött a zsebkendőjére, és azzal ütötte Bent.

– Mit akarnak tőlem? – üvöltött Ben, és menekült az asztal körül.

– Te gazember, visszaéltél egy védtelen nő helyzetével, ezért meglakolsz – kiáltott a költő.

– Itt hagyod mind a két füledet, te rabló – vezényelt a katona.

– Sóba mártott virgács jár neki – tódította a pap.

Az alázatos öreg inas végre galléron ragadta Bent, és kivetette az utcára.

Ott állott Ben az út közepén, a pesti villanegyedben. Szemét dörzsölte. Álmodott talán? Ám a testén sajtó botütések, az arcán égő pofonok csakhamar felvilágosították, hogy korántsem volt álom, ami vele történt. Szégyen és düh fojtogatta a zseket. Vissza akart menni a házba, hogy felelősségre vonja támadóit, akik talán ugyanígy bántalmazták a jóságos úrnőt is, ámde a leereszkedett sötétségben nem ismerte fel a villát, ahol vendégségben volt. Itt a házak, kertek mind egyformák, mint a boldogság és gazdagság szigetén. Az ablakok függönyei mögül csak gyenge fény ömlik a külvilágba. A halk szavak nem hallatszanak

az utcára. A léptek oly csendesek, mintha takarékoskodnának velük. Az indulatok és szenvedélyek elrejtőznek a kapuk megett. Ben hiába kereste a vaskerítések mögött azokat a gyönyörű virágokat, amelyeket nappal látott. A piros és lila virágok elmentek másfelé szolgálatot teljesíteni, ahol a szerelem ütött tanyát. Innen elköltözött az igaz szerelem – gondolta Ben eszeveszett dühvel.

Egész reggelig járt az utcákon, mint egy háborodott, folyton a gyönyörű asszonyra gondolt, aki oly kegyes és jóságos volt hozzá, akinek arcát, szemét élete végéig nem felejtheti. Vajon mi történt a gyönyörűvel, az egyetlennel? Vajon őt is bántalmazták az üldözők? Bennek úgy rémlett, hogy segélykiáltásokat hall az erkélyekről, amelyek alatt elhalad, zörgetnek a kapukon, amelyek előtt megállanak.

Ben még sohasem szenvedett így életében. Szerelmes volt, szerencsétlen volt. Azt hitte, hogy nem éri meg a reggelt a gyötrelém miatt, mely lázba borította egész valóját. Egyszer a hideg rázta, hogy a fogai vacogtak, máskor szédülten támaszkodott a falnak.

– Rizili – rebegte, mint egy haldokló.

Amint virradni kezdett, a Városligetnek vette útját, és letelepedett arra a padra, ahol az úrnővel először beszélt. A homokban még felfedezni vélte Rizili lábnyomait. A fák és bokrok még tegnapi elbeszélésen gondolkodtak. A görbe botos kertőr messziről kérdőleg nézett: hova lett a gyönyörű úrnő Ben mellől?

Délfelé járt az idő, amikor gyors, könnyed léptek közeledtek, mint az ősz jár az erdőn. Az úrnő jött, lesütött szemmel, sápadtan. Tiroli vadászruha volt rajta, mert az idő esőre állt. Ben gondolkodás nélkül térdre vetette magát Rizili előtt.

Az úrnő csodálkozva, megdöbbenve nézett a térdeplő emberkére.

– Megbolondult? – kiáltotta rideg, szigorú hangon.

– Rizili, nem ismer?

– Én sohasem láttam önt, Kotródjék!

Az úrnő gyorsabbra vette lépteit. Az öreg kertőr az elcsapott zsoké vállára helyezte a kezét.

– Sokat tetszett inni, uracskám.

Ben valóban úgy érezte, hogy forog körülötte a világ. Tátott szájjal nézett az úrnő karcsú alakja után. És amint az távolodott az őszi ligetben, amint messzebbre-messzebbre mendegélt a kalapka mellett lengő fehér toll, mint a vitorla; amint a sárga-barna bokrok eltüntették előtt mennyországát, úgy kúszott fel a fájdalom kígyója agyvelejéhez. Futni kezdett... Csak homályosan rémlett előtte, hogy a lóversenyter felé kell sietnie, ahol már tudja a fát, amely már várja őt.

A három jelképes figura – a költő, a katona és a pap – együtt jelenik meg, s az álmából felriadt Bent dögönyözik, botozzák, csépelik, durván szidalmazzák, majd az úrnő inasa az utcára löki. A durva cselekvések ritkább, illetve a bizalmas réteghez tartozó

szavakkal jelennek meg a szövegben (*dögönyöz, csépel*) – némileg eltérve a stílus választékoságától és az irodalmi nyelvtől. „*Ott állott Ben az út közepén, a pesti villanegyedben. Szemét dörzsölte. Álmodott talán? Ám a testén sajgó botütések, az arcán égő pofonok csakhamar felvilágosították, hogy korántsem volt álom, ami vele történt.*” (178) Kemény Gábor az idézett részt bizonyító erejűnek tartja (1991: 75) arra nézve, hogy az elbeszélte történet nemcsak a zsoké vágyálma. Az *Álmodott talán?* retorikai kérdést és az azt követő mondatot szabad függő beszédnek tarthatjuk; Ben töprengése és érzése, fizikai fájdalmának érzékelése Benben keltik azt a gondolatot, hogy valóban megverték, s valóban megtörtént az úrnővel való álomnak is szép kalandja. Az álom és a valóság határának mesterei elmosása azonban tovább folytatódik a szövegben, hiszen Ben, az elcsapott és magát megaláztatónak érző zsoké hosszas keresés után sem ismeri fel a villát, ahol az úrnő vendégül látta, s minden úri lakban vágyai villáját sejtí; a kert piros és lila virágai is „*elmentek másfelé szolgálatot teljesíteni, ahol a szerelem ütött tanyát*”. Az is a mérhetetlenül szenvedő Ben képzeletének szülötte, hogy a görbe botos kertőr tekintete azt kérdezi: „*hova lett a gyönyörű úrnő Ben mellől?*” – Hiszen ugyanez az öreg kertőr Ben megaláztatása után így szól:

– *Sokat tetszett inni, uracskám.*

Igaz, az úrnő „*lesütött szemmel, sápadtan*” jelenik meg a ligetben (talán az elszenvedett események következtében – de talán más miatt), s ridegen elutasítja Ben hódoló közeledését: *Megbolondult? Kotródjék! A kotródik* ige a megaláztatottság, a szégyen érzésének kifejezésére is alkalmas.

Ha az elbeszélte történetet a fikció szerint valónak tekintjük, a hőst súlyosan megalázták, ha azonban álomnak, nem valódi megaláztatás éri azzal, hogy az úrhölgy ismeretlenként kezeli, hanem vágyálmainak teljes összeomlását éli meg. Mindkét értelmezés lehetséges; egyik sem bizonyos.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a kisregény stílusstruktúrája makro-, mezo-, mikroszinten egyaránt az összetettség és a hierarchizáltság jellemző kognitív jellemzőit tekintve, szociokulturális rétegezettsége szerint pedig választékos; az érték mentén dominánsabbnak tartom az ironikus, azaz értékmegvonó elemet benne, a nyelvváltozatok tekintetében pedig a sztenderd, az irodalmi nyelv csaknem kizárólagos benne.

Irodalom

Fónagy Iván é. n. [1999] *A költői nyelvről*. Corvina. Budapest.

Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. Linguistica Series Studia et Dissertationes, 7. Budapest.

Kozma Dezső 1981. *Krúdy Gyula postakocsiján*. Dácia Kiadó, Kolozsvár.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
Budapest.

*(Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Szerk. Jenei Teréz,
Pethő József. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. 106–113.)*

Közléstípusok és stílusirány egy Kaffka-elbeszélésben (Polixéna tant)

Az elbeszélés, melyet elemzésünk tárgyául választottunk, a Nyugat kiadásában megjelent Kaffka Margit-novelláskötet, a *Csonka regény és novellák* című könyv darabjaként látott napvilágot. A folyóiratban Turcsányi Elek (1911: 801) ismertette a kiadványt, s e novellát a kötet egyik legértékesebb darabjának minősítette: „Adyra emlékeztető erővel idézi fel a magyar »Anankét«, egy pusztuló magyar család történetében az egész magyarság tragédiáját” – írta.

Az irodalomtörténet később is hasonlóképpen értékelte a novellát. B. Gy. [Bodnár György] szerint az 1911-ben keletkezett elbeszélés Kaffka nagy novellái közül való, a *Színek és évek* (1912) szomszédságában; ebben is együtt jelentkezik a dzsentritéma és az asszonyors problématicája. Az idős Polixéna tant a régi, nagynevű, de már elszegényedett Kolosy család utolsó sarja. Hogy megélhessen, diáklányoknak ad szállást és kosztot, s amikor fia sikkasztása folytán nemcsak az anyagi, hanem az erkölcsi összeomlás is bekövetkezik, ingyenes házvezetőnői állást vállal egy felvidéki városban. Magatartása „ködkötelekbe kapaszkodó gyöngesség vagy hősi erő” (38)¹⁹ – Kolosy Polixéna nem a szegényes jelenről beszél, hanem a múlttól, s az utolsó sorscsapást követően is azt állítja, hogy anyahelyettesnek, rokoni barátnőnek hívja a család, melyhez alkalmazásba kerül.

Bodnár György utal az elbeszélés kétszólamú hangvételére, az ítélet, elítélés és nosztalgia kettősségére. „Az egymásba hullámzó emlékek áttörik az idő határát, élővé teszik a múlt példázatát, s egybemosnak történetet, lírát és kommentárt” (1965: 224).

Kaffkának a pusztuló dzsentrihez való kettős érzelmi kapcsolódása már a novellát bevezető első bekezdésben megnyilvánul. Ha csak a szűk tárgyi jelentést nézzük, az első három mondat akár anekdotikus novellakezdés is lehetne: babona, átok sújtja a Bartóty-Bartóty-Kolosy családot, ha valaki ajkára veszi nevüket, baleset éri aznap... A babona okozta titokzatosság, borzongás azonban nem hozhat kedélyes-kesernyész feloldást. A stílus új, a hangvétel tragikus, konnotációja jelzi, hogy – ha a babona nem igazi is – a pusztulás elkerülhetetlen: *magyar ananké, ködbemúlt történetek tragédiás sora, útszéli babonává fanyarult baljóslat* (1). A hősnő tragikái, erős személyiséget sejtet már bemutatásakor, olyat, akit nem személyes jelentéktelensége, elsilányulása vagy könnyelműsége sodor a végzet felé.

A novella szövegében az elbeszélő egyes szám első személyben szól, ez tehát a hagyományos elnevezés szerint én-elbeszélés. Az ilyen elbeszélői nézőpont is különféle, eltérő kommunikációs helyzetekben jön létre. Cseresnyés Dóra rendszerezése szerint az én

19 A számok az elbeszélés bekezdéseinek sorszámaát jelzik. V. R. R.

szolgálhat egy szereplő megnevezésére, azaz az *elbeszélt én*re; ez esetben az én felcserélhető más névvel vagy harmadik személyű személyes névmással, anélkül, hogy az elbeszélés narratív struktúrája megváltoznék. Ha azonban az egyes szám első személyű névmás- és igealakok arra az elbeszélőre vonatkoznak, aki kizárólag az én névmásban és ennek megfelelő igealakokban ölthet testet, s a fenti átalakítás nem végezhető el, mivel az újabb (implicit) elbeszélőnek rendelné alá a történetet és az eredeti elbeszélőt. Az előbbi nevezi pszeudo-én elbeszélésnek (ez nem hoz létre lényegesen új narrációs módot), az utóbbiban explicit elbeszélői narráció(k) van(nak). A harmadik típusban az én névmás denotátuma ugyanaz a személy, az elbeszélt én és az elbeszélő én funkciója – akár egyetlen mondatban is – elválhat egymástól (Cseresnyés 1998: 132–134).

Az emlékfelidéző elbeszélői helyzet az én-elbeszélésben alkalmat ad a lírai kifejezésre, a szereplő nézőpontjából megjelenített környezet, a lelki táj hangulati képekben vetíti élénk a történetet, s lírai színezetet ad az elbeszélésnek (Dobos 1995: 120–122).

A szöveget bonyolultabbá teszi, ha megjelenik benne egy másodlagos elbeszélő én, történetmondását mintegy beleépítve az elsődleges elbeszélő narrációjába.

Tátrai Szilárd – tisztázni kívánván az elbeszélések szövegének nyelvi szerveződésében a személyes névmások szerepét – perszonális és imperszonális narrációt különböztet meg. A perszonális narrációban az elbeszélő a beszédesemény résztvevője, az imperszonális narrációban „a beszédeseményen lényegében kívül eső személy, az ő nem része az eseménynek” (Tátrai 2000: 52–53). Ha az elbeszélő egyes szám első személyben idézi – egyenes idézetként – a történet szereplőjének szavait vagy gondolatait, az egyes szám első személy erre a szereplőre utal; terjedelmes és fontos szereplői elbeszélések esetén az ilyen szereplő másodlagos elbeszélővé lép elő.

Kaffka Margit novellájában a két elbeszélő alakja nem mosódik össze. Elbeszélői vagy szereplői mivoltuk meghatározása azonban mégsem teljesen egyértelmű.

Vannak szövegrészek, ahol az én (az első számú elsődleges én) egyértelműen az *elbeszélt én*, azaz helyettesíthető volna harmadik személyű névmás- és igealakokkal vagy éppen személyt jelölő tulajdonnévvel: *Kosztoslánynak vitték hozzá, de enyém lett a vert rezes, pohos almárium felső fiókja* (2). – őt kosztoslánynak vitték hozzá, és övé lett... Az elbeszélés tehát csaknem teljesen a „pszeudo-én” elbeszélés kategóriájába sorolható.

Az elbeszélt én jelenléte igazolódik az igeidők, névmások, határozószók transzformációjában az első számú elbeszélő reflexióiban, belső monológjaiban: *ittthon voltam* (2), *itt voltak a könyvek* (6), *jól van* (38), *az én betüimmel telik majd* (2), továbbá a szabad függő beszédet jelzik az élőnyelvi elemek, érzelmi színezetű kifejezések, retorikai kérdések a szövegrészekben: *Nem, nem, ezek valóban a báró könyvei voltak* (6), *Vajon igazán szeretett-e engem kicsikét ezért?* (4), *Miért „mennek el” hát ezek a Gesztek, ha a volt uraik így meg tudnak lenni szépen havi harminc forinttal* (20). Ez utóbbi dubitáció: tünődő kérdés

(Szikszainé 2003: 209). Ritkán mégis felbukkan az én elbeszélői szerepben, időbeli és intellektuális-gondolkozásbeli távolságot érzékeltet, kifejezi az emlékező magatartást: *És emlékszem, hogy kavargott gyermekfejembe rögzötten e félszeg mese aznap (1); – Emlékszem, hevítette és termékenyítette akkor új világba zendülő gyermeklényemet (17).*

Az elsődleges elbeszélő tehát nagyrészt elbeszél én, azaz szereplő, csak ritkán lép ki a novella teréből és idejéből. A főszereplő azonban a másodlagos elbeszélő, Polixéna tant, az ő szövegei egyenes idézetek („idézi” őket az egyes számú elbeszélő). A „két” elbeszélő szövegének stílusa között stiláris ellentét feszül, ez a novella egyik szöveg-szervező tényezője. Az ellentét abban nyilvánul meg, hogy a Polixéna tant szájába adott szövegek a természetes társalgási modor hangján szólnak, az élőbeszéd spontaneitásának hatását keltik. A novella szerkezetében az elbeszélő művek szövegének szuperstruktúrája (a bonyodalmat megelőző állapot, a bonyodalom, a változás következménye) mindkét elbeszélő szövegében érvényesül. Az igazi cselekmény a régebbi múltban játszódik, Polixéna tant elbeszélései hordozzák. Az elmondott események tragikussá fordulásával, a szereplő sorsának egyre rosszabbodásával a hangja egyszerűsödik, egyben drámaibbá válik. A „szép” múltra emlékezés színesebb, a drámai fordulat után puritánabb a stílus:

A) *Igen. Bellusomnak, látod, ilyenkor már kezet csókoltak; a királyi biztos Kassán; pedig csak szünidőre jött ki a klostromból, és fehér prémes posztóruhában jött velem egy korcsolyabálra. „Schneeballon!” – Így hívták, igen. – Akkoriban adtam ki bérbe Geszten; városban akartam lakni, mikor ő nagy leány. Dörmögött persze a sógorság (22).*

B) *De ő, a kedves, Geszten pihen. Csak támolygott e világban már, egy évvel túlélte; egyszer úgy esett le templomba menet az úton. „Most egyek újra!” – csak ennyit mondtam. Bezárkóztam vele és megmostam; megfésültem a gyönyörű, nagy haját, fehér selyembe öltöztettem, és teleszórtam virággal. Senki sem nyúlt más a testéhez (29).*

A novella szövegének az első számú elbeszélő személyéhez kapcsolódó történetmondásai, reflexiói, leírásai azonban gazdagok különféle stiláris megoldásokban. Talán azért is választotta az író az egyes szám első személyű közlést, hogy a személyes élmény hitelességének illúzióját keltsék az érzelmeteljes megnyilatkozások:

C) *Ó, hóbortok, szenvelgések és szépségek; bankópusztító, betyáros, veszett virtus, vesztit érző fajta, halálba táncoló embertípus görögütüzes és torz komédiája; hamis érzélgés, buta gög, büszke emlékezés! Emlékszem, hevítette és termékenyítette akkor új világba serdülő gyermeklényemet. Nem tudtam betelni vele. Féltudva sejtettem: nem egy emberhóbort ez és*

nem egyéni, külön visszája élménynek, oknak, hiedelemnek. Útszéli igazság, tragikomikus átok, kopott, magyar ananké! Ilyesvalamit szerettem volna végiggondolni, de belezavarodtam sokszor (17).

A tagolatlan tagmondattal (indulatszóval) induló, mellérendeléssel, halmozásokkal teli nominális, kötőszót alig tartalmazó mondat az idézett részlet első mondata. Halmozásai tömbökre tagolódnak – ezt Szabó Zoltán indázó mondatszerkezetnek nevezi (Szabó 2002: 264–282). A *hóbort*, a *szenvelgés*, a *szépség* csak ebben az asszociációs mezőben kapcsolhatók össze. A *szépség* és a *büszke emlékezés* főnévi csoportok eltérnek szemantika-ileg és stilisztikailag a többi elítélő – Tolcsvai Nagy Gábor kifejezésével (1996) – stilisztikailag értékmegvonó főnévi csoporttól: *veszett, betyáros, hamis, halálba táncoló*. Ezek a keserűen elítélő szavak nem az öröm, hanem a *bankópusztító, veszett virtus* kifejezői.

Ez a mondat az elbeszélő én hangja, az elbeszélt jelentől időben és intellektusban eltávolodott, érett személyiségé, a bekezdés második mondata az *Emlékszem* főmondatkezdéssel, valamint a *Nem tudtam betelni vele* tagmondattal szintén az elbeszélő jelenéből visszatekintő, gyermeki sejtéseit felidéző elemek, a gyermeket idézi fel, aki még nem látja tisztán, csak sejt a tragikomikus magyar anankét.

A novellában a tér és az idő nem bomlik fel, a létezés természetes keretének látszik. A cselekményvezetés lineáris, ugyanakkor két időben két cselekmény fut egymás mellett. Az idő nem egyrétegű: az elbeszélt jelenbe (amely az elbeszélő jelenéhez viszonyítva múlt, sőt távolabbi múlt) beékelődik a még távolabbi múlt, a novella igazi cselekménye, az igazi hősnő története: Polixéna tant elmondja – megszakításokkal – életének történetét.

A leírás, a reflexió fontosabb – és stílárisan jellegzetesebb – a történetmondásnál. Ezek a részek hordozzák (mint látni fogjuk) a szecessziós-impreszionista vonásokat is. Érvényes Murvai Olga megállapítása: „A cselekmény elveszti legfőbb kompozíciós értékét, nem a történet foglalkoztatja az író, hanem a helyzet és ennek elemzése” (1976: 94–95).

Az egyszerű történet, amely a felszínen zajlik, keretbe foglalja a fiatal lánynak a kosztadó nénihez való megérkezését, a lakásban való elhelyezkedését – majd kényszerű elköltözését tartalmazó elbeszélő részlet: érkezése után elhelyezi az almárium felső fiókjába a fadobozos üveg otkolont, a három srófos csonthajtút, a türkizes aranykeresztet ezüstlánccal, a pípés mosóblúzait, a hat darab vállfodros fehér kötőt – az elköltözéskor pedig „ügyetlenül rakosgattam össze a könyveket, irkát; otkolonomat, pípés kis blúzokat és vasalt, fehér kötöket”. A variált, egyszerűsödött ismétlés mintegy zárójelet képez, a 2. és 36. bekezdésbeli halmozás „bekeríti” az addigi történeteket. Itt a szöveg makroszintjén jelentkezik a reddició (inklúzió, epanadiplózis) alakzata.

Ha a párbeszédes részek egy-egy szereplői megnyilatkozását (fordulóját), mely esetleg egyetlen rövid tagmondattal áll, külön bekezdésnek tekintjük, az elbeszélés 39 – nagyon

eltérő hosszúságú – bekezdésre tagolódik. Az általam használt kiadásban a leghosszabb bekezdés 50 sornyi, de egysoros bekezdések is előfordulnak benne.

A bekezdések mindegyikét nem tarthatjuk egyetlen mezoszerkezeti egységnek. Annál is inkább, mivel a közlésformák szempontjából, az időbeli, helyszínbeli tekintetben, a stílus heterogenitása tekintetében is tagolódkan, s az elbeszélő részeket leírások, reflexiók szakítják meg. Jellemző részlet a 20. bekezdés, mely cselekményelmondással indul, majd függő idézetben Eszter szolgáló közlése következik, erre reagál az elbeszélő reflexiója töredezett, hiányos, nominális felkiáltó mondatában, majd retorikai kérdésekben nyer formát, átváltva szabad függő beszédbe. A szecesszió jellegzetes jelzőhalmazai sajátos szemantikai összefüggéseket mutató szócsoportokat hoznak létre: *barátságos, hazugságos, szépségekkel burjánzó magyar ananké.*

D) *Így sokszor teltek magunk közt, csendben az esték; Dani bácsira csak kilencig vártunk a vacsorával; és újabban sokszor nem jött meg. Áthallott néha, éjjel után, hogy elégedett, dörögő dúdolással tér nyugovóra, de soha erről napközben szó nem esett. Eszter, a szolgáló mondta nekem, hogy sok pénzt, hetven forintot keres minden hónapban a postahivatalnál, ahol dolgozik; annyit és lakbért. És harmincat minden elsején odaad az anyjának a háztartásra. Ám erről, a jelenről, arról, ami van, ami lesz és lehet, a vén szolgálón kívül soha senki se szólt ebben a házban. Harminc forint! És Geszt – a hétszáz hold! Elment! Érthetetlen! Miért „mennek” el hát ezek a Gesztek, ha volt uraik így meg tudnak lenni szépen havi harminc forinttal... Vagy... miért ne „mennének”, ha az uraik ilyen jól meg tudnak lenni nélkülük... Igen, ez talán! Ez elvirágozott generációk gyökere kifordult már a földből, megszokta, kiélte, mint a tavalyi búzaszár, nem kapaszkodik bele új foglalkó eleven, friss éhségével. Csak kimérákba kapaszkodik, maga hívja ki végzetét, barátságos, hazugságos, szépségekkel burjánzó magyar ananként. Íme, az utolsó Kolosy leány! (20)*

A szereplők egyenes idézetként való, párbeszédszerű megszólalásai csak igen kis hányadát teszik ki a szövegnek, néhány rövid mondat viszi így előre a cselekményt, teremt kapcsolatot a szereplők közt. Az elbeszélés szövegének nagy részét a fentihez hasonló, tényt, elmélkedést, reflexiót, néha cselekményelmondást tartalmazó hosszabb bekezdés terjedelmű egységei alkotják, mellette a főszereplő, Polixéna tant elbeszélő megnyilatkozásai. Ő van a novella középpontjában, ő a főszereplő, bár többnyire közvetetten jellemzi a szöveg cselekedeteivel, ritkábban az elsődleges elbeszélő közvetlen megnyilatkozásaiban.

A 18–20. század fordulója – így a Nyugat első korszaka is – a „stílusok karneválját” jelenti (Horváth 1989: 15–29); nehezen határolható el egymástól több, ekkor új stílusirány: az impresszionizmus, a szimbolizmus, a szecesszió. Bizonyos jellemző nyelvi megoldások szinte mindegyikben fellelhetők. Eddig arra utaltam, hogy a novellának több realiztikus

vonása van. Mégis: Kaffka Margit került legközelebb a szecesszióhoz, bár a tárgyalt novella sötét világa kevesebb szecessziós vonást enged meg (például a dekorativitás tekintetében), mint a regények gazdagabb, változatosabb lehetőségeket nyújtó szövegei. Így a színnevek közül nem az élénk vagy pasztell színek dominálnak, fontos, hangsúlyos helyzetben jelenik meg a fekete, sőt a fehér és a fekete kontrasztja a hősnő bemutatásában. Ezt szinte szimbolikusan értelmezhetjük: *fehértől, merev csuklóit láttam mozdulatlanul a fekete kötön* (1).

Az elbeszélés világának reménytelenségét jelzi a *szürke* melléknévnek, származékainak és körülírással szinonimáinak konkrét és metaforikus előfordulása: *alkonyglóriás, szürke fő* (2), *ezüstsziürkület* (1), *szürke fonalú idő* (33), *pókháló színű alkonyhomály* (2).

A *piros* egyszeri megjelenése érdekes kontrasztként hat e sötét világban, miként a fiatal falusi lányok is elütnek a környezettől, ők hozzák magukkal a *piros falusi kedvet* (2). A *piros* jelző szimbolikus; az elvont *kedv* főnévhez realiztikus szemléletű szövegben nem kapcsolódhatna.

Szecessziós vonás azonban a nagy intenzitású jelentést, konnotációt hordozó szavak összekapcsolása: *szikkadt magány* (1), *szcéniás és fagyasztó* (csend) (14), *halk züллés, hervatag glória* (28), *fulladtan éles* (hang) (1) stb. Ide vonható a babonás, kabalisztikus szóhasználat. Az itt következő mondatban alliteráció, paraleliztikus szerkesztés, nominális mondatok alkotása erősíti a szóállomány feltűnő mivoltát: *Suta sors, babonás balvégzet, régi, régi átok* (33). – *Csak kimérákba kapaszkodik, maga hívja ki végzetét* (20).

A szóhasználat feltűnőségét erősítik az alakzatok: *a sivar utca poros estéje* (1) nemcsak újszerű jelzős kapcsolat, hanem enallagé, olyan transzmutációs alakzat, melyben a jelző helye felcserélődik: nem az este, hanem az utca poros a köznapi szemlélet szerint. Ilyen továbbá a tűnődő alkonyati gondolatok (2): a tűnődő személy megnevezése elmarad, a *gondolatok* jelzőjévé válik a *tűnődő*. A leírások stílusának feltűnőségét erősítik a hipallagék: ez a cselekvésnek olyan tárgyhoz való kapcsolása, mely más tárgynak tulajdonítható: egyéni szókapcsolása intenzív, feltűnő stílust hoz létre: a következő részben a cselekvést nem a cselekvőhöz, hanem az okozóhoz kapcsolja: ölembe ernyesztette a könyvem a pókháló színű alkonyhomály (2).

A metaforák: *a szürke fonalú idő, az idő szála, az idő szálának csimbókja, az évek keréknyoma*, a gyakori halmozás, a *vak bukfenc* enallagé feltűnő stílust teremt, s szinte képzavarrá sűrűsödik: *Ki köt az egyhangú, szürke fonalú idő szálába buta csimbókot; egyforma évek lejárt keréknyomát ki töreti meg vak bukfencel?* (33)

Legjellemzőbb vonás, amely a szecesszió díszítéskultuszát és az impresszionizmus jelzésszerű, hatásokat elmosó mivoltát egyaránt mutatja, a halmozásos és grammatikailag lazán szerkesztett nominális részletek sokasága. A mondatok szerkesztetlensége vagy laza szerkezete erősíti a halmozott részletek stílushatását.

A halmozás e novellában sokszor a környezet leírásának nominális mondatokkal való megjelenítése, a ritka, ma már elavult szavak teszik egyedivé a részletet: *findzsás étagère*,

két bőrkötésű album a plüsstertítős asztalon, névjegytál és hamutartó a makk hetessel (6).

Máskor a halmozott igei – és kisebb számban névszói – állítmányok érzelmileg egyre erőteljesebbek, a klimax alakzatával dekoratív és szenvedélyes stílus jön létre: *Ezért élt, küzdött, akart, áldozott és ellenszegült Kolosy Polixéna egy életen át. És ezekben győzött, általuk volt diadalmas, fölmagasztosult, büszke. Áldott ő, az utolsó ama Kolosyak közül, áldott és boldog (28).*

A novella utolsó előtti bekezdésének halmozásai ugyancsak nominális felépítésű mondatokat alkotnak: szerkesztett, tagolt, állítmányt tartalmazó mondatai szemantikailag tartalmatlanok, mintegy erősítésül, szinte frazeológizálódott elemek ezek: az *ez minden* ismétlése. Halmozásai nem teljesen szerkesztetlenek, hiszen a meg-megjelenő vagy kötőszó explicitté teszi a bennük rejlő kettősséget, vaglyagosságot: Polixéna tant énje és az elbeszélőnek vele, valamint a pusztuló dzsentri életformájával kapcsolatos ambivalens érzéseit:

E) *És ez a jó sors. Kolosy Polixéna, a kiengesztelt végzet, feloldott átok, eltisztult tragédia – ez minden; hóbort és humor, bölcsesség vagy rögeszme; ködkötelekbe kapaszkodó gyöngeség vagy hősi erő. Ez minden, a vég – szelíd romlás, visszatarthatatlan, lágy enyészet –, a belebékülés, mosolygó mindegy, halk zuállás; hervatag glória az utolsó Kolosy leány vénhedt, szürke feje, púpos tarkója körül. Az ananké (38).*

A kognitív stilisztika fogalmai szerint nézve a novellát (Tolcsvai Nagy 1996: 119–120) a stílussal kapcsolatban az irodalmi műben (szemben a mindennapi megnyilatkozásokkal) fokozott stílusbeli összetettség, fokozott mértékű egyediség jellemző rá, a stílusbeli összetettséget nemcsak a szövegegységek stílusos különbözősége jelenti, hanem az is, hogy egymásba fonódnak a konkrét és a szimbolikus metaforikus értelmezés lehetőségei.

A fokozott mértékű egyediséget az író felismerhetően sajátos egyedi stílusa jelenti, melyben a fogalmak, kifejezések egyedisége, a mondatszerkesztés sajátos volta nem kizárja, hanem éppen létrehozza a stílusirányhoz, főként a szecesszióhoz való tartozását.

Szövegszerkezeti szempontból pedig az elbeszélő szöveg szuperstruktúrájának követéséből adódik, hogy a két cselekmény Kolosy Polixéna és az elbeszélő fiatal nő története végül egy megoldásba fut össze. A változás lelki síkon és tettekben megnyilvánuló következményben egyaránt létrejön:

F) *A nagy fotelre a sarokban, ahol elhelyezkedtem mindenestül, egy ideig, fiatal álmokkal és korai tünődéssel; ahonnét okos verébszemekkel pislogva néztem bele egy szigorú és különös szobába, az ezüstszürkületbe, egy messzi, régi élet ködképei felé, a keshedt, kilógó kócbélésű, mélyülő karszékemre még visszanéztem elmenőben (39).*

Forrás

Kaffka Margit 1978. *Süppedő talajon*. Válogatta és sajtó alá rendezte Győri János. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Szakirodalom

- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- B. Gy. [Bodnár György] 1965. Kaffka Margit. In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története*. V. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cseresnyés Dóra 1998. Az én-elbeszélés típusai a klasszikus modernség magyar prózájában. In: Szabó B. István (szerk.): *A Nyugat-jelenség (1908–1998)*. Budapest, Anonymus Kiadó.
- Dobos István 1995. *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetem Kiadó.
- Horváth Mária 1989. „Stílusok karneválja”. In: Fábíán Pál és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Murvai Olga 1976. Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Szabó Zoltán 2002. Az indázás stílusformái. In: Szabó Zoltán (szerk.): *„Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szikszaíné Nagy Irma 2003. A „miért”-ek stilisztikája és retorikája. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. *A perszónális narráció szövegtani megközelítése*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Turcsányi Elek 1911. Kaffka Margit: Csonka regény és novellák. [Budapest.] *Nyugat*.

(Szikszaíné Nagy Irma szerk.: *A Nyugat stílárís sokszínűsége. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai*. 87. (2008): 151–158.)

Az irónia alakzata a Mikszáth-prózában

Mikszáth nagy ereje az irónia. Tudjuk, a magyar irodalom hangolása drámai. Az irónia Mikszáthtal jelentkezik elsőként nagy erővel. A parlament s az irónia, a történelem és az irónia, emberi s művészi nagyság kelletik ennek megjelenítéséhez. Ebben egyedülálló nagysága a magyar irodalomnak.

(Dobos László: *Mikszáth-szoboravatás Szklabonyán. Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1997. 58.*)

Mikszáth Kálmán minden szava (mert minden műve!) mint az ÍTÉLET! Mint szigorú és pontos Ítélet! A tévedhetetlen. Mégha szava humorral, szivárvány-iróniával, irizáló fénytörés-szalagokkal benőtt is...

(Juhász Ferenc: *Bikapók Mikszáth Kálmánról. Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1997. 12.*)

Dolgozatommal halálának századik évfordulóján emlékezem az íróra. A mottóként idézett szövegek Mikszáth születése százötvenedik évfordulójának ünnepi hangulatában keletkeztek, s igazságukat nem csorbítja az a túlzás, mely szerint az ironikus látásmódban irodalmunkban első volna Mikszáth. Éppen példaképei és legkedvesebb szerzői – Arany, Petőfi, Jókai – műveiben is bőséges volt a humor és az irónia; de nem volt egész életművükre kiterjedő domináns esztétikai minőség, illetve ábrázolásmód.

A Mikszáth-prózáról szóló tanulmányoknak szinte mindegyike fontos jellemzőnek tartja, hogy benne uralkodó, bár nem kizárólagos a komikum, a nevetséges hatást kiváltó esztétikai minőség. Ez lehet „édes humor” (Schöpflin [1941]: 61); „kedélyes csipkelődős” (uo. 65–66); kajánság, bonhómia (uo. 67); szatirikus ábrázolás (uo. 69); karikatúra (uo. 142); humor (Bisztray 1976: 355); irónia (Wéber 1989: 6); Kabdebó (1997: 133) szerint a gúny és a szatíra nagy mestere; paródia (Eisemann 1998:63); irónia (uo. 133 és passim); szatíra (Praznovszky 1997:109). Széles Klára írja (1997: 15): „A hangsúlyozott könnyűséggel súlyosbítja az iróniát, fokozza nevetségesebbé a Kozsehuba-beszédfolyam ál-hatalmát, pátosának komikumát.”

Schöpflin Aladár (i. m. 125) össze is foglalta nézetét Mikszáth humoráról: „Humora néha könnyecsepp csillogása, néha felelőtlen [Sic! Nem felhőtlen?] harsány kacagás, néha egyszerű, naiv tréfákozás, néha könnyörtelen szatíra. Megvan benne a humor minden változata. De mindig önkéntelennek, magától kibuzgónak tűnik fel, nem azért humoros, mert az akar lenni, hanem azért, mert nem tud más lenni. Sajátképpen kifejezési formája a humor. [...] Mikszáth irodalmunkban a par excellence humorista.” Szalay Károly terjedelmes monográfiájának címe: *Humor és szatíra Mikszáth korában* (1977), s ebben legrészletesebben Mikszáthot elemzi.

A felsorolt idézetek és idézetrészletek olvasójának bizonyára feltűnik, hogy a fentiekben nagyon különböző fogalmak jelennek meg (sokszor egy szövegrészen belül is), de mindenképpen a nevetségesség, a humorosság kifejezésének szándékával említik őket a szerzők. Így például a *komikum*, a *humorosság* esztétikai minőség, a *szatíra*, *travesztia* irodalmi műfaj, a *gúny* a kinevetetés, kicsúfolás különböző formáiban megnyilvánuló attitűd, tehát ez sem stilisztikai kategória, az *irónia* és a *szarkazmus* egyrészt a gúny különböző formáiként értelmezhető, másrészt retorikai-stilisztikai immutációs alakzatként, ezekben a kritika indirekt megfogalmazást nyer (Tátrai 2008: 314), azaz „a mondottak ellentétére kell gondolnunk” (Szathmári 2004: 56).

A komikum tehát nevetségés hatást keltő esztétikai minőség, az irónia a komikus ábrázolásnak burkolt formája. Érthetősége nemcsak a megformálástól és a kontextustól függ, hanem pragmatikai tényezőtől, a szerző által megjelenített valóságra vonatkozó tudásától, egyéni érzékenységtől. Az ironikus ábrázolás annál művészebb, „minél kevesebb direkt utalással jelzi” az író (Veres András 1977: 375), minél nehezebb „az érték és a szemléletváltás felismerése” (uo. 375).

Az irónia tehát nem köthető meghatározott nyelvi struktúrához: implicit jelentésképzést kíván meg (Tátrai 2008: 315). Alakzatként értelmezve egyrészt gondolatalakzat, amely a tagadást állítás formájában fejezi ki (Veres András 1977: 375) – vagy éppen fordítva: az állítást tagadás formájában; másrészt immutáción alapuló alakzat (trópus); az implicit értékelés lehetősége többnyire kritikai attitűdöt jelent, de a felülről-kívülről nézés, a megnyilatkozó fölénye tompíthatja a kritika élet (Tátrai 2008: 319); Tátrai Szilárd szerint nemcsak gondolatalakzatként, hanem szóalakzatként is megjelenhet, ha nem nagyobb szövegszerkezeti egységet, hanem csak egy szót érint.

Tolcsvai Nagy Gábor stilisztikája (1996: 135) a stílusérték változói körében az értékmentén értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös és értéktelítő (például patetikus) stílust különböztet meg. „Értékmegvonó egy szöveg stílusa a beszélő és a hallgató stílus-tulajdonítása szerint, ha az adott szöveg valamilyen, szerintük általában vagy az adott kontextusban értékmegvonónak minősülő nyelvi elemet (elemeket) tartalmaz” (uo. 147), s a szó szerint jelentésükön kívül átvitt értelemben negatív értékítéletet képviselnek (uo. 148). Az irónia azonban – teszi hozzá – „kettős beszéd”, a metaforához hasonlóan „egyszerre hozzáférhetővé tesz értéktelítő és értékmegvonó elemeket” (uo. 243).

Mint sok más alakzat, az irónia is igen gyakran jelenik meg alakzattársulásokban (R. Molnár 2002); összefügg a szójátékkal, a hiperbola különféle válfajaival, az allúzióval, a litotésszel, a kérdéshalakzatokkal stb.

Az ironikus ábrázolásmód már a korai Mikszáth-művekben is fellelhető. A Tót atyafiak elbeszélései közül a kritika sokáig nem tartotta sikerült műnek Az aranykisasszony című hosszabb írást. Eisemann György (1998: 13–14) hívta fel a figyelmet arra, hogy ebben

az elbeszélésben a „szerkezet arányai nyomban ironizálják a tagolás rendjét”, ő a korábban szerkezeti aránytalanságnak tartott megoldást „ironikus reflexiónak” s nem fogyatékoságnak minősíti. A szöveg mellett a szentimentalizmus eszköztárát is ironizálja „stiláris-műfaji allúziói” által. Az iróniai tehát szövegszinten és a részletekben egyaránt érvényesül.

A nagyobb elbeszélések, regények közül nagyon fontos mű a jelen szempontunkból is A gavallérok, melyet az irodalomtudomány és a kritika (bármilyen szempontból néztek is) mindig Mikszáth legkiválóbb művei között tartotta nyilván. Ebben a „sárosiasság”, az álcázás, a mimikri az egész szöveget átfogó irónia által nyer kifejezést.

Az írónak azok a művei legjellegzetesebben ironikusak, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a politikai élettel: cikkei, karcolatai (több méltatója ezt tartja Mikszáth legsajátabb műfajának); rendszeresen megjelenő parlamenti tudósításain kívül „minden újabb parlamenti ciklus kezdetekor Mikszáth-cikk és novella születik a legfrissebb választási fogások, kortesfurfangok ihletéséből, amelyeket az író a rá olyannyira jellemző ironikus felhangokkal magyaráz” (Domahidy 1997: 104). Szervesen kapcsolódik a karcolatokhoz a Katánghy-történeteket Két választás Magyarországon címmel összekapcsolt regény, még keletkezésében is. Mikszáth 1893. szeptember 23-ától 1894. március 28-áig Katánghy Menyhért álnéven, fiktív levélként „feleségéhez, Klárához” írta parlamenti tudósításait, s közölte a Pesti Hírlapban. A név kezdőbetűi (K. M.) Mikszáth Kálmán fordított monogramja, tehát saját álneveként használja az általa konstruált nevet, másrészt viszont beszélő név: a katáng, katángkóró gyakori, hasznot nem hajtó gyomnövény; a név tehát a svihák, stréber, léha, lelkiismeretlen, gátlástalanul törtető politikus-képviselő típusát jeleníti meg. E karcolatok „folytatása” a regény.

A műben az irónia jelen van szövegszinten: „Könnyű észrevenni a leplezés-kitalálás gesztusait, a realitás-fikcionalitás szférái közötti, az ellentétezés abszolutizálását ironizáló csapongást” (Eisemann 1998: 45). A „másképp beszélés” az egész műre érvényes a fent említett beszélő névtől (ez Mikszáthnál nem gyakori névadási megoldás) az egész cselekménybonyolításig. Úgy ír a személyekről, eseményekről, mintha valódi, jelentős politikai tényezők és események volnának, s (mint más műveiben is) a fiktív szereplők közt valódi politikus figurák is megjelennek.

Emellett a szövegszerkezeti egységek (fejezetek, bekezdések, mondatok, sőt a szavak) szintjén is felismerhető az irónia. Ez utóbbira olyan szövegrészletet idézünk, mely egészében is ironikus, azonfelül pedig az *intézkedtek* külön, saját ironikus többletjelentést hordoz: nem úgy „intézkedtek”, ahogy azt elvárták tőlük:

„a képviselő férjek egy tömeges deputációja jelent meg a Pesti Hírlap szerkesztőségében, hogy ne közöljenek több Katánghy-leveleket.

És *intézkedtek* is. Fölemelték a levelek honoráriumát.” (Krk. IX. 8.)

Az irónián kívül számos más alakzat is felismerhető a részletben, igazolva az alakzatok társulásáról fent mondottakat. Az egyik mondat hangsúlyos szava (*intézkednek*) megismétlődik a következő mondat első szemantikailag tartalmas szavaként (És *intézkedtek* is): ez az anadiploszis kiemeli az iróniát; majd a váratlanságot a paradoxon, illetve az elliptikus szerkesztés (elmaradnak a kapcsoló kötőszók), illetve az anaforikus *de úgy intézkedtek*, *hog*y fejezi ki. Ráadásként ez a megoldás a korrekció alakzata is: intézkedtek, de nem úgy, ahogy a fiktív küldöttség (és az olvasó) várta.

A Katánghy-történet bevezetéseképpen megjátszott felháborodással adja elő tiltakozását, hogy a Katánghy-leveleknek ő lehetne a szerzője. A retorikai kérdések (interrogáció) és a túlzás (hiperbola) egyaránt az ironikus kifejezésmódot szolgálják: „Engem tartanak a levelek szerzőjének? Hogy én ásom alá a képviselőtársaim polgári becsületét a hites feleségeik előtt. [...] Hogy juthat valakinek eszébe olyasmit elgondolni, hogy valaki, aki híres politikus, a törvényhozó testület tagja, nem is él?” (Krk. IX. 9.)

Az irónia alakzata átléphet a nyílt gúnyba, a *hájfejűség* már szarkasztikus, szarkazmus az irónián belül: „egy Katánghy létezésében kételkedni, ehhez mégis hájfejűség kell.” (Krk. IX. 10.) Az ezt követő negyvennyolc soros „ária” átvezető korrekcióval indul („De nem, nem, bocsánat a hájfejűség szóért” (Uo.), majd felsorakoztatja a magyar történelem tévhiedelmeit (mely szerint Hunyadi János Zsigmond király fia, hogy Korvin János elveszi mostohaanyját, Beatrixot, hogy Kossuth Ferenc nőül vesz egy Habsburg-hercegisasszonyt stb.) ezek mellett „éppenséggel nincs jogom dühbe jönni, hogy Katánghy Menyhért képviselőtársamat költött személynek tartjátok. Hisz ez végre is csekélység véleményeitek tarkabarka pillangóseregében”. (Uo. 10.)

A részlet ironikusan alkalmazott megszólítással indul („Jó napot, kedves ösmerősök, kik mindég voltatok és lesztek, akiknek esze mindig görbén hordott” (Uo. 10); ez a mondat csekély változtatással megismétlődik az indulatosra színezett szövegrész végén – ez a keretező ismétlés: reddíció alakzata: („Üdvözöllek, mondom, kedves ösmerősök – hanem a Katánghyt mégsem hagyom bántani” (Uo. 11.). A „kereten” belül halmazás (kongrieriesz, amplifikáció), paralelizmus és ellentét jelenik meg a betétáriában, hogy folytatódjék, illetve kezdődjék Katánghy fiktív, de sok valóságelemet tartalmazó életrajzának elbeszélése.

Mikszáth stílusának jellegzetes alakzatai a közbevetések, közbeékelések, rendszerint ironikus értelmezhetőséggel. „Komoly” hangvétellű fiktív idézetként az Országgyűlési Almanachból „veszi át” Katánghy életrajzi adatait: „Iskoláit járta Kassán, Budapesten stb. Már otthon is kítűnő házi nevelésben részesült. (Ahá, mint Péchy Tamás.) Az 1884-iki országgyűlésre a borontói kerület választotta meg.” (Uo. 12.) A közbevetett zárójeles mondat (parentézis, interpozíció) ezúttal grammatikailag teljesen szervesen kapcsolódik a szövegbe, anaforikus utalás a hiányos nyelvi szerkesztés. Amellett még

a pragmatikai összefüggés is csak a kortárs vagy a tényeket ismerő olvasó számára ismerhető fel. Péchy Tamás Tisza Kálmán kormányának minisztere volt, egy időben házelnök. Rajta csipked itt az író, szokása szerint valódi szereplőt illesztve a fikcióba. A rá való célzás (allúzió) alakzata, melyet azonban az utókor olvasója nem érthet. Ezzel az aktuális utalással is kapcsolódik a Katánghy-történet elbeszélése a parlamenti karcolatokhoz.

A regény egyik legbravúrosabb részlete Katánghy lázas, szemfényvesztő semmittevésének leírása. A szöveg itt még csak sejteti, hogy illúziókeltés, porhintés van a szédült rohanás mögött.

„Közelebbről senki nem tudott róla semmit, az asszonyok, akik dicsérték, hogy csinos ember, nem vehették hasznát, mert örökké a kocsijában ült, sebesen rohanva az utcákon és tereken, mintha mindig halálos beteghez sietne. Reggeltől egész estig látható volt, majd itt, majd ott bukkant fel a komoly, egyszerű, mégis végtelenül elegáns fogat, mindig galoppban. Itt-ott megállt egy-egy villa előtt, a doktor leugrott (szép nyúlánk alakja volt), s lázas sietséggel ment fel a lépcsőkön, mindig sietett, két lépcsőt is ugrott egyszerre, rettentő sok dolga lehet, néhány perc múlva visszajött, loholva, fújva, halántékát a kendőjével törülgetve, aztán megint megindult a fogat, száguldva, valamely, a fürdő túlsó részén levő villába. Útközben kezében tartotta a napfénytől csillámló arányóráját, mintha a másodpercek gyors eltűnése is alterálná, s gyakran (kivált, ahol nagyobb közönség látta) meg-megbízta a kocsisát.” (Krk. IX. 3.)

Az izgatott rohanást a túlzás (hiperbola) alakzatainak sűrű előfordulása jeleníti meg, határozószók (örökké, gyakran) melléknevek (*rettentő, sebes(en), végtelen(ül), halálos, gyors* stb.); határozói igenevek (*rohanva, száguldva* stb.); a mondat szerkesztés valójában szabályos, nem „izgatott”, a hátravetett határozós szintagma (*mindig galoppban*) önálló hangsúlyt kap, s így szintén hozzájárul a rohanás érzékeltetéséhez. Mikszáth jellegzetes megoldása a *communis opinio*: nézőpont- és igeidőhasználat-váltással (*rettentő sok dolga lehet*) a fürdőbéli közönség megfigyelését szólaltatja meg – ironikusan.

Az irónia megjelenik a politikus beszédében; egy ferde, eltorzított, kiegészített bibliai idézet – intertextualitás – beiktatásával:

„– Meg kell lenni. Hogy akarsz ismerkedni másképp az emberekkel? A biblia valami olyasfélét mond: sírókkal sírni, nevetőkkel nevetni, ferblizőkkel ferblizni” (Krk. IX. 72.) Károli Gáspár bibliafordításában, a 12. rész 15. pontja, a keresztyén étel- és ital-tilalmak között, Szent Pál levele a Rómabeliekhez: „Örüljete az örülőkkel, és sírjatek a sírókkal.”

A körtvéyesi kispolgár szónoki beszédének „dicséretében” a túlzás (hiperbola) folytán az irónia a nyílt gúny alakzatába lép át:

„Nagyszabású volt ezen beszéd, és másnap kalligrafice leírva megküldetett a pesti lapoknak, de ki nem adták, mert intrika és klikkszellem dolgozik mindenütt; nem akarták, hogy a fővárosban szereplő szónokok elhomályosítsanak.” (Krk. IX. 160–161.)

Az idézett részletben megjelenik a mikszáthi stílus egyik legfontosabb jellegzetessége: a szinte észrevétlen, stílustörés nélküli nézőpontváltás. A beszédet dicsérő kezdő mondat ironikus: ez még az elbeszélő iróniája; a beszédnek a fővárosi lapokban való meg nem jelenését kommentáló rész a körtvélyesiek kicsinyes provincializmusának, szűklátókörűségének ironikus megjelenítése: *communis opinio* formájában. A körtvélyesiek minősítik a fővárosi lapok „igazságtalanságát”, az olvasó azonban sejti, hogy a beszéd nem ütötte meg a közölhetőség színvonalát.

A kisvárosi tudatlanság, a kispolgár buta gőgje sokszor témája a mikszáthi gúnynak: „Némelyek sohase hallották még Széchenyi ezen szavait, némelyek nem is hitték, hogy Széchenyi mondta: »Van is egy grófnak annyi esze!« Hogy mondta volna, dehogy mondta. Hát látta ő a Levinczy és Pengő közötti pofozkodást? Akadtak olyanok, akik el se hitték, hogy lett volna valaha ilyen nevű gróf.” (Krk. IX. 119.)

Itt a nézőpontok változtatásán túl (elbeszélő → a szereplő szavának idézése → *communis opinio* → szabad függő beszéd interrogáció kérdésalakzata formájában, majd ismét függő idézetben közli a szereplő vélekedését. Mindez a fokozás és túlzás alakzatában (gradáció, klimax) jelenik meg: a tudatlanság feltételezését a lehetetlenségig fokozza.

Az irónia nyílt gúnyba vált át a következő, ismét többféle alakzatot rejtő részletben.

„Kovinyi gavalléros nemesi tempói, jó mondásai imponáltak a polgároknak, s csakhamar beleszeretett mindenki. Egyszóval tudta a módját (hja, egy kicsi sárosi vér is csergett ereiben anyja után) udvariasnak, szeretetreméltónak lenni mindig és találékonyan a gyöngeségek legyezgetésében. Tutyi-mutyi stréberek építik pozíciójukat az emberek erényeire. Szamárfülek az ilyen strébereknek! A gyöngeségek az igazi oszlopok, erősek, megrendíthetetlenek. A sokaságok gyöngeségein nyugszik a szilárdan okosak épülete.” (Krk. IX. 116–117.)

A *sárosi vér* allúzió (célzás), ezt szinte mikszáthi szimbólumként minősíthetjük: a svihákság szimbóluma. Hiperbatonként, azaz a tagmondat – amúgy mellékesen, hatásában azonban annál feltűnőbbben – azt megszakítva illeszkedik be az elbeszélő szövegébe. Majd az emberi gyöngeségre építés gúnyos kifejtése következik, a komikumot még az antitézis erősíti iróniaként értelmezendő szentenciákban: *A gyöngeségek az igazi oszlopok [...] A sokaságok gyöngeségein nyugszik szilárdan az okosak épülete.*

A mű, amelyről szóltunk, sok Mikszáth-műtől eltérően nem a múlt vagy a félmúlt idejében, hanem az író jelenében játszódik. Azt a valóságot, amelyet megjelenít, keserűen, sötét színekkel is lehetne láttatni, ő azonban a szellemes, kifinomult iróniát választja, s csak ritkán lép át nyílt gúnyba vagy éppen szarkazmusba. Az irónia a regény alaphangvételét jelenti. A stílus természetes, az olvasó számára egyszerűnek látszik: az elemzés azonban azt mutatja, hogy ez az – egyetlen meghatározott nyelvi formához nem köthető – irónia milyen sokféleségét vonzza magához a retorikai-stilisztikai alakzatoknak. Igaza

van Karácsony Sándornak (1944: 28), Mikszáth szerinte tudatos művészetét jellemezve: „Alapszövedékében valóságos jelrendszer, mely az eszmények és értékek közötti feszültségből született.”

Az idézetek forrása: Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések IX. Akadémiai Kiadó 1958. Kritikai kiadás (a rövidítésben Krk.)

Irodalom

- Bisztray Gyula 1996. Mikszáth Kálmán. In: *Könyvek között egy életen át*. Szépirodalmi Kiadó. Bp.
- Domahidy András 1977. Mikszáth és a parlament. In: *Mikszáth-émlékkönyv*. Szerk.: Fábri Anna. Mikszáth Kiadó. Horpács.
- Eisemann György 1998. *Mikszáth Kálmán*. Korona Kiadó. Bp.
- Kabdebó Tamás 1997. Mikszáth és a parlament. *Palócföld*. Salgótarján.
- Karácsony Sándor 1944. (1997). *A cinikus Mikszáth*. Exodus. Bp.
- Praznovszky Mihály 1997. Az „Új Zrínyiász” mint kortörténeti enciklopédia. In: *Az öreg batár utasai*. Horpács.
- R. Molnár Emma 2002. Alakzattársulások az irónia nyelvi megjelenítésében. In: *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Szerk.: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Schöpflin Aladár [1941.] *Mikszáth Kálmán*. Franklin Társulat. Bp.
- Szalay Károly 1977. *Humor és satíra Mikszáth korában*. Magvető Kiadó. Bp.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Széles Klára 1997. Feledtet és emlékeztet. Helikon. Kolozsvár.
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: *Alakzatlexikon – A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Főszerkesztő: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.
- Veres András 1977. „irónia”. In: *Világirodalmi lexikon* 5.
- Wéber Antal 1989. Mikszáth maximái. In: *Mikszáth és a századvég-századelő prózája*. Discussiones Neogradienses 6. Salgótarján.

(*Tempevölgy* 2010. 2. évf. 2. szám: 62–66.)

Szecesszió vagy impresszionizmus?²⁰ Kaffka Margit: Csendes válságok

Földes Anna idézi Lesznai Annától, a *Kezdetben volt a kert* című, igazi szecessziós gazdagságú kötetéből: (Kaffka Margit) „Az egyetlen nő, akit férfitársai kételytelenül egyenrangú írónak kezeltek” (1987: 105), maga Kaffka pedig azt hangoztatta: „Nincs hím nemű és női művészet.” (Süppedő talajon. Külön úton 168.)

Igaz: érték tekintetében nem szabad különbözni, ha igazi irodalom, amit a női vagy férfi szerzők művelnek, jellegükben mégis lehetnek sajátos, nemükre jellemző vonások. A szecesszió és az impresszionizmus érzékeny-érzéki voltával vonzó lehet női művészek számára.

Az *In memoriam Kaffka Margit* című kötet (Bodnár 2005) sok kortárs és későbbi írótól idézi az író nő méltatását: az irodalomtörténész Schöpflin Aladár szerint „Kaffka Margitban a rendesnél sokkal erősebben fejlődött ki a művészi képesség három fő eleme: a látás, a képzelet és a gondolat intenzitása” (38). Ugyanő „minden asszonyi dilettantizmustól” mentesnek mondja (57). Tersánszky Józsi Jenő azok közé az író művészek közé sorolta Kaffkát, „akiket a legjobb kevesek meg az irodalomtörténet értékelt nagyra, sőt író nő társai közül a legnagyobbra” (261).

Kaffka Margit életműve műfajilag is igen változatos: költőként indult, s verseket egész – tragikusan rövid – pályája alatt írt. Érett korszakának mégis a regény és a novella a fő műfaja. Sorsát, életvitelét tekintve – polgári iskolai tanári működése, gyermekének nevelése, az irodalmi életben való lelkes részvétele mellett – nemcsak irodalmi értékét, hanem terjedelmét nézve is kivételesen gazdag, amit alkotott a magyar irodalom számára.

R. Molnár Emma egyik tanulmánya Lesznai Anna művészetével, azon belül *Kezdetben volt a kert* című kötetével foglalkozott (R. Molnár 2005: 33–39), ezzel párhuzamosan lehet említeni Kaffka *Állomások* című regényét. A két író nő évekig szoros, meleg barátságban volt egymással. Abban is sorstársak voltak, hogy mindketten egyedül nevelték nagyon fiatal korukban született gyermeküket. Kapcsolatuknak azonban nem ez volt a fő motívuma, hanem a költői-írói-művészi érdeklődés és hajlam, a kitörésvágy a hagyományos női sorsból, a művészi kifejezés keresése, a konvencionális élettel és művészettel való szembefordulás, szakítás; a szellemi életben való magas szintű részvétel (Földes Anna 1987: 103–111). Lesznai Anna a magyar szecesszió egyik legjellegzetesebb képviselője, több művészeti ágban.

Rátérve a századforduló stílustörekvéseinek rövid, jelzésszerű jellemzésére: A Kaffka–Lesznai-barátság indítóokával összecseng Kispéter András (1988: 39) jellemzése: „A szecesszió legtöbbet hangoztatott jelszava az egyéniség, az egyéniségkultusz.” E korszakkal különben a magyar stilisztikai szakirodalomban talán Szabó Zoltán és munkatársai

20 A dolgozat Rozgonyiné Molnár Emma tiszteletére íródott, elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi tagozatának felolvasóülésén 2013. november 28-án.

foglalkoztak a legtöbbet. Murvai Olga – Szabó Zoltánnal egybehangzóan – megállapította: a szecesszió, az impresszionizmus, a szimbolizmus „sokszor egymást átfedve vagy éppen keresztezve [jelennek meg] szinte ugyanazon eszmeiséget fogalmazva meg, szinte ugyanazokkal a stílusesszüközökkel” (Muruai 2002: 149).

A szecesszió és az impresszionizmus irodalmi megjelenítődésének hasonlóságát, sőt összefonódását elismerve, egyet kell értenünk Murvai Olgával, aki pontos és találó fogalmi szinten vetette össze a két stílusirányt: eszerint a szecessziós kép állókép, konkrétumok, statikus elrendezés jellemzi, utalása: katafora, a külső látvány fontos benne, valamint az állapotkifejező mediális igék; jellemző közlési módja a leírás. Az impresszionizmus ezzel szemben mozgó képekkel él, a benyomások szabad asszociációja jellemzi, anaforikus és kataforikus utalások, a látványon kívül minden más érzet jelentkezik benne, a leíráshoz reflexió csatlakozik, a külső értékeket a belső, lelki, gondolati értékek gazdagítják (Muruai 2002: 164).

Szabó Zoltán (1998: 178–180) számos példát idéz Kaffka Margittól a szecessziót és az impresszionizmust is jellemezve: szecessziósak a következők: *a rügyezés halványzöld románca*: a színek dominanciája, az érzéki érzetek dekoratívvá lényegülése; az illúziókeltés, szubjektivitás: *részeg tavasz*; indázó szerkezetek: *az élet hatalmas, ijesztő hullámai*; a művi, stilizált természet (*orchidea, aranyhal*), a művészetek fogalmi motívumai mint díszítő motívumok (*az ifjúság vad, eszeveszett crescendói*) stb., ugyanakkor az impresszionista stílust jellemezve az érzetkultusz példájaként a Színek és évek részletét idézi. Ez is igazolja, hogy a stílusirányzatok ritkán jelennek meg teljes, egyértelmű tisztaságban. Szathmári István (2002: 140) Kaffkát az irodalmi impresszionizmus képviselői között tartja számon.

Jenei Teréz (1993: 33) szerint is nehéz elhatárolni a szecessziót és az impresszionizmust egymástól. Babits A gólyakalifa című regényének elemzését bevezetve összefoglalja, hogy a mű korábbi méltatói közül Sötér István egyértelműen impresszionistának minősítette a regényt, Rónay László tagadta impresszionista mivoltát, Benedek Marcell naturalista jellegét emelte ki. Jenei Teréz elemzése a mű szecessziós jegyeit vette számba: ellentét az időszerkezetben, dekorativitás a szóhasználatban, a művészet jelenléte, érzéki (például látási érzetek: *arany*), tapintás, szaglás, hallás; a *csönd* mint kulcsszó stb. Indázó szerkezetek. S mindezek jelképes többletjelentése.

R. Molnár Emma több tanulmányában foglalkozott a szecesszióval, Elek Artúr, Szomoró Dezső műveit elemezve. Szomoró Párizsi regényének alakzattársulásairól szóló nagyobb tanulmányában is kiemel szecessziós-impresszionista motívumokat: *rózsák, csillagok, izzó piros, kék színek, tündöklő csillagszépesség, „a párizsi ég számára kiválogatva, kicsiszolva”* stb. (R. Molnár 2002, passim). Ilyen nyelvi megoldások Kaffka szövegeiben is gyakoriak.

Fülöp László szerint Kaffka Margit novellisztikájának egyik legtükéletesebb darabja a *Csendes válságok* (1909). „Itt egy korán özvegyiségre jutott fiatal asszony lélektani

portréját és igen finoman kidolgozott jellemképét kapjuk.” – „mélyre fojtott bánatot sejtet, a kiegyensúlyozottság óvott fegyelmével palástolva a belső hiányérzeteket és feszültségeket” (42).

Egészítsük ki ezt a szép és találó jellemzést a novella cselekményének vázlatos, helyenként az írói szöveget idéző elmondásával.

Két frissen érettségizett fiatalember – Pál és Ferenc – érkezik Pál otthonába egy tavaszi napon a „kis nyaralóvárosba”, ahol Pál édesanyja szolid polgári környezetben él. Az asszony rendkívül disztingvált, művelt, szép jelenség, és meglepően fiatal. Finom tapintattal viselkedik a fiával és a vendég fiúval egyaránt. „Ő a legokosabb ember és igaz barát” (131) – mondja róla a fia.

Ferenc hamarosan megtudja, hogy évekig nem titkolt, de tapintattal kezelt baráti-szerelmi viszonyban volt egy azóta elhunyt német katonatiszt-bárával; Pál ugyan megismerte a bárót, de a szerelmesek együttléte azokra az időkre korlátozódtak, amikor a fiú intézetben tartózkodott.

Pálnak költői ambíciói vannak, édesanyja mégis úgy ítéli meg, hogy szép versei publikálásával várjanak, Pál menjen egy évre külföldi tanulmányútra. A fiú azonban szerelmes egy fiatal lányba, s mivel az asszony konvenciók nélkül nevelte fiát, Pál reményei szerint édesanyja nem fogja ellenezni házassági tervét. A lány „*egy fűszeres árvája volt. A kis sarki boltot a tőzsdével a temető sor lejtős házikói fölött a testvérnénjével látták el [...]. Maga elé képzelte szinte provokálóan felragyogó fiatal szépségében, zseniális, borzas diáklány fejével [...]* Mirjam – Braun Mari máskülönben – csakugyan szép és nem mindennapi jelenség – gondolta [Ferenc] –, de mégis...” (141)

Pál úgy ismeri édesanyját, hogy „*mama nem lehet előítéletes*” (147), azonban az események Ferenc aggodalmát/véleményét igazolják, aki „*csaknem föllázadt a gondolatra – hogy ez az asszony most vegyen ide menyűl egy Mirjámot, egy kis fűszereslányt a Hóstyáról. Az ő csendes, lelkes, diszkrét életébe, az ő sajttalan házába. Miért volna ez az áldozat, miért?*” (148)

Az olvasó nem tanúja annak, amikor Pál édesanyjának bevallja Mirjam iránti szerelmét és házassági szándékát, csak a következményt tudja meg. A jólnevelt és fegyelmezett Pál „*kivetkőzött önmagából*”, „*most aztán nyakára másznak az életnek – Wein, Weib und Gesang.*” (152) – és elment otthonról.

Az asszony palástolni próbálja súlyos csalódását, felindultságát „*De hangján, egész alakján izgalom remegett, nagyon halvány volt, és mély árku szépséges szemei alatt – valóban könnyek nyoma.*” (153) A középkorú nő és a fiatal Ferenc kölcsönös rokonszenve szerelmi érzésbe vált ált: „*A szeme nedves volt, meleg sugarú és bánatos – talán több is ennél, hamvadó rejtélyekkel, álmatag, fojtott veszedelmekkel teli. Feléje nyújtotta jobb kezét – puhán, hajlékony simulással fektette bele a kemény, barna tenyér érdes mélyébe – és úgy hagyta egy pillanattig. – Még egyig aztán – vagy tovább. – Ennyi volt.*

Visszavonta – leejtette egy percre –, nem következett semmi.” (155) Ezután megkéri a mélyen megrendült fiút, hogy vigyázzon a fiára.

Az asszony tehát győztesen kerül ki a „csendes válságból”, anyasága és passzív humanizmusa felülemelkedett az örvénylő női életen (B. Gy. 1965. 223). A szecesszióra jellemző az önmegvalósítási szándék, az egyéniség fontossága minden szereplőben fellelhető. (Vö: Kispéter 1989: 39).

Ez a vázlatos cselekményleírás alig érzékeltetheti a novella hangulati túlfűtöttségét, érzelmi gazdagságát, bár helyenként a novellából idézett részletek találhatók benne. A századforduló jellegzetes stiláris sajátosságai ennél sokkal töményebben vannak jelen. A cím: *Csendes válságok* a szecesszió állóképszerűségét mutatja állapotkifejező melléknévi jelzőjével. Állóképeinek dekorativitását növeli az érzékterületek gyakori együttes megjelenése, cseréje, összekapcsolása egy-egy – akár több tagból álló – szókapcsolatban: *a folyóparti gátak áttetsző, búgó tülökszava*” (127). Ez nem egyszerűen halmozás, hanem szecessziós szinesztézia. Ugyancsak a szecesszióhoz kapcsolhatjuk az állapotkifejező állóképet, amely szemantikailag eltérő érzeteket fejez ki: (az asszony íróasztala) *„formás és nyugodt”* (130). Többi leírása is dekoratív állókép, hasonlóképpen különböző érzetek összekapcsolásával. Kitűnik a színek dominanciája, az illat *„könnyű, mély, jelentős és bájos konkrét és elvont fogalom kifejező melléknévi jelzőivel: „A háziasszony nappalijába mentek, a bronz és rezedazöld tapéták közé, ahol a világos, nagy áttört függönyök mögött, a reggeli interieur félderűjében könnyű, de azért mély, jelentős és bájos parfümillat úszott.”* (129).

A látási érzeteket több szövegrészben is összekapcsolja más érzetekkel. A *„négy fal közé zárt”* konkrétan tűnő határozós szintagmalánc elvont, álló szinesztéziás képbe vált át: *„érezte e négy fal közé zárt intimitást, szelíd harmóniát és lappangó, szinte fájó érdekességét”* (131). A nominális stílus és a halmozás az egész elbeszélésben – főként, de nem kizárólag a leírásaiban – megjelenik: *„Itt minden magától lettnek látszó volt, könnyed, de tartalmas és kedvesen mértékletes. Párnák egyszínű, sima selyemből, egy darab régi brokát, diszkrétén tarka japán ellenző, néhány szoborvázlat agyagból vagy sima, rámás tollrajzok.”* (131)

Szecessziós vonás a szokatlan, új szavak alkotása, szövegbe illesztése: *„Újfajta poémák voltak, a fiatal forradalmárok érdekesen nyers, melódiakerülő modorában, egy-egy gondolat merész, rusztikus odagördítésével, egy-egy szó szokatlan odavilágításával.”* (136. – *„Az asszony mosolygott – egyszer az arcába nézett, és nagy, szomorú, szivárványfátylas szemével fogva tartotta egy percig.”*

A látvány szépségének ábrázolása mellett a zene mint művészet is jelen van e környezetben, mégpedig az ide illő finoman érzelmes zene:

„– Mennyire illik egymáshoz ez a kettő – mondta Pál –, Grieg zenéje és anyám...” (128)

„Aase halálát játszotta, Tudással, magas nivójú egyszerűséggel és egyéni ízléssel...” (148–149)

Az idézett, zongorajátékot, zenét felelevenítő sorokat szenvedélyes, több mondatra tagoló, igazi szecessziós, indázó részlet követi. Az és kötőszó ismétlődése tagolja és teszi indázóvá a sajátos jelzős kapcsolatokkal (*véres és álmatag misztérium*) – túlzásokkal (*borzalmak, gyötrődések, téboly és halál*) – szimbolikus képekkel (*az élet nagy hűs, és mindent egymásba simító hullámverése*) teljes sorokat: „És félbarbár idegzete sejtő felviharzásával többet, csaknem mindent megértett e percben – a muzsikát, a kimondhatatlant, az élet nagy, hűs és mindent egymásba simító hullámveréseit, a vágyakat és tetteket – és mind a véres és álmatag misztériumot, amelybe dacosan, kérkedően és kétségbeesetten tapos bele az északi lélek gögje. És borzalmak, gyötrődések, téboly és halál mögött – lágyan, piano – mint meg-megújuló szelíd és örök kíséret, mint engesztelő könnyek harmatozása – a melódia, a mese, a báj.” (149)

Láttuk, hogy a szecesszióra jellemző jegyek főként, de nem kizárólag a leírásokban fedezhetők fel, a fenti részlet hasonlít a szabad függő beszédre: átképzeléses jellegű, de nem hiányzik az idéző mondatnak tartható bevezető rész.

Impresszionistának minősíthető „mozgó képek” azonban a novellának nemcsak azokban a részleteiben fedezhetők fel, amelyek cselekvést-változást írnak le. „*Tizenkilenc évesek voltak mind a ketten, az imént jelesen érettek; a tarsolyuk [...] duzzadozott a nagy elérések csillogó garderobjától*” (129). A metaforikus kifejezésmód, a jelzőhalmozás, a díszítő motívumok, az elvont-konkrét együtt jelenik meg a részletben.

A cselekvést jelentő igék megszemélyesítésekben és dekoratív szín- és látványorgiákkal mozgalmas képet hoznak létre, nem nélkülözik azonban a halmozást sem: „*a nagy garabonciás szellők nekilódulva átcsatangolták a homályos utcákat.*” (127) – „*A napfény végigdobta széles, elevensárga csíkját az asztalon és az asszony vállán.*” (133)

A mozgalmasabb, impresszionistának tartható részletek azonban alkalmasak érzések és gondolatok kifejezésére is: „És lám – érzések és álmok raja szállt fel egy-két pillanat során; arról, hogy az élet még hosszú, és tele van jóval, amiért eszes és kemény, bíró és birkózó fiatalembereknek érdemes türelmes daccal a sorsát kivárni.” (134) – „És a fiatal diák megdöbrent. Mert nagynéha őbenne is ébredt már hasonló sejtés – hogy szárazak mind e halott gyökerű szók, e szívós és felszínes elméletek – és valami újat, ponpázót, lüktető elevenségűt csakhamar halkán ki fog bontani számára az élet.” (138)

Kérdés: Egyszerűen csak a közléstípusok különbsége (leíró, illetve cselekvést is kifejező) részletekből adódna a leírt szecessziós, illetve impresszionista jelleg? Nem, amint láttuk, más közléstípusokban is fellelhetők az egyikre vagy másokra jellemző jegyek.

A bemutatott, kiemelt szövegrészek (bár egyiket a szecesszióhoz, másikat az impresszionizmushoz tartozónak véljük), ha különböznek is egymástól, nem okoz különbségük stíltörést, megmarad a stiláris egység, még a párbeszédre kiterjedően is, semmi nem bontja meg Kaffka Margit érzelmes, gazdag, dekoratív stílusának egyéni voltát.

Ez az érzelmesség és színgazdagság pedig, gyöngédséggel társulva női vonásnak is tartható. Bodnár Györggyel egyetértve (1973) állíthatjuk tehát: Kaffka Margit mondatainak dekoratív hangszerelése nem vezethető vissza a szimbólumokra, hanem a szecessziónak tulajdoníthatjuk elsősorban.

Irodalom

Az elemzett elbeszélés Kaffka Margit: Süppedő talajon. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1978. című kötetében található.

Felhasznált szakirodalom

- B. Gy. [Bodnár György] 1965. Kaffka Margit. A magyar irodalom története. V. kötet. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Bodnár György (szerk.) 2005. In memoriam Kaffka Margit. Színek, évek, állomások. Bp.
- Földes Anna 1987. Kaffka Margit. Kossuth Kiadó. Bp.
- Fülöp László 1987. Kaffka Margit. Gondolat Kiadó. Bp.
- Jenei Teréz 1993. A szecesszió stiláris jegyei Babits Mihály A gólyakalifa című regényében. In: Irodalomtudományi Közlemények. Bukarest.
- Kispéter András 1988. Az irodalmi nyelvi szecesszió néhány kérdése. In: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiből. Szerk. Fábíán Pál és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Bp.
- Murvai Olga 2002. Szecesszió – álló kép vagy mozgó kép. In: Szabó Zoltán (szerk.) 2002.
- R. Molnár Emma 2002. Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban. (Szomoró Dezső: A párizsi regény). Az alakzatok világa 8. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.
- R. Molnár Emma 2005. Szecessziós látásmód multimediális megközelítésben. Lesznai Anna művészete. Magyar Nyelvjárások XLIII. 33–39.
- Szabó Zoltán 1998. A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina Kiadó. Bp.
- Szabó Zoltán (szerk.) 2002. „Arany alapra arannyal”. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Szathmári István 2002. A stílselemzés elmélete és gyakorlata. Kodolányi Füzetek 16. Székesfehérvár.

(Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat 41. kötet. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica, 2014. 109–115.)

Nyelv és játék Kosztolányi Dezső: Kücsük

A kiváló stíluskutató és nyelvművelő
Nagy L. Jánosnak szíves köszöntéssel
és jókívánságokkal

1. Esti Kornél alakja Kosztolányi különböző műfajú alkotásaiban is megjelenik, sőt meghatározó szerepet kap. 1933-ban adták ki önálló kötetben a tizennyolc „fejezetet” tartalmazó „regényt”, mely címében „hősnének” nevét hordozza. Kérdés azonban, hogy regénynek minősíthető-e ez a kötet, vagy inkább novellaciklusnak tarthatjuk. Az utóbbi mellett szól, hogy – mint Grendel Lajos kifejti (2010: 147) – nincs egységes, összefüggő cselekménye, mindegyik fejezete önálló epizód, kohézióját a főszereplő személye, valamint „az író által közvetített világképe” teremti meg. (A továbbiakban az elemzett szöveget elbeszélésként fogom említeni, önálló, lezárt műnek fogom fel.)

1935-ben jelent meg Kosztolányi utolsó, még életében, de már betegsége tudatában kiadott verseskötete. Maga a költő szerkesztette, s ebben az élethelyzetben igen találó Számadás címet adta neki. „Összegzés és leszámolás is. Leszámolás az illúziókkal, az álértékekkel, az önámítással” – írja Grendel Lajos (2010: 82). A költemények között olvashatjuk a nagy, ismert remekműveket (például ilyen a Hajnali részegség, a Szeptemberi áhítat); mellettük satirikus versek, többek között a Közéleti kitűnőség, az Úriasszony tartozik ide. Az irónia, a satíra tehát nemcsak az Esti Kornél-írásokban fedezhető fel. Tartalmaz továbbá ez a kötet Esti Kornél-verseket is: Esti Kornél éneke, majd a „rímjátékok” között: Esti Kornél újabb versei, Esti Kornél újabb rímei 1–19.

Végül a Tengersizem című, 1936-ban megjelent elbeszéléskötetnek egyik önálló része az Esti Kornél kalandjai ciklus, tizenhét elbeszélés az „Omlette a Woburn”-tól” „Az utolsó fölolvadás” címűig.

2. Az Esti Kornél-írásoknak fő szervező elve a nevetés és a játék, ez „a lét értelmetlenségével szemben való védekezés” (Király 446). A Kosztolányi-kortárs Schöpflin Aladár hasonlóképpen vélekedett már az Esti Kornél-”regény” megjelenésekor (1933/2009: 210–211). „Egy eddigi könyvében sem árulta el ennyire Kosztolányi, hogy a játék mennyire fontos eleme művészetének [...] Az Esti Kornél esetében a játék az élet és a világ gyökérféregével folyik. A játszó ember grimasz-mosolya, néha ideges kacagása mögött egy új bánat vonaglását érezni. A játszó ember azzal teszi kibírhatóvá ezt a világot, hogy játékká komplikálja és egyszerűsíti.” (Schöpflin elemzése értelemeszerűen a 1933-as kötetre vonatkozik.)

3. Az Esti Kornélhoz kapcsolódó írásokat Németh G. Béla (1995: 117) az életmű centrális jelentőségű darabjainak minősíti. Mint a megjelenés évszámaiból látjuk, az író életnek utolsó néhány évében keletkeztek, sokan mások is az író fő művének tartják ezeket a verseket, elbeszéléseket. Szegedy-Maszák Mihály (1971: 65) rövid történetnek nevezi azokat az elbeszélő műveket, amelyekben a cselekmény, a szereplők és a környezet metaforikus szinten – allegóriaként vagy szimbólumként – funkcionálnak; ezek, melyekben a cselekmény önmagában metaforikus jellegű, esztétikai szempontból magasabb rendűek a „puszta elbeszélés”-nél. Ilyenek az Esti-elbeszélések is: környezetük, helyszínük metaforikusnak nevezhető. Esti szinte minden elbeszélésben úton van, a vasút szimbolikus, metaforikus színtér.

4. Kosztolányi – mint más műveiben – ezekben az elbeszélésekben (versekben) is szívesen él a nyelvi játékok lehetőségeivel (Grendel 148). Babits Mihály elolvasva a frissen megjelent Esti Kornél-kötetet (Babits 1933/2009: 205) feltűnőnek tartotta benne az író nyelvészeti érdeklődését. „Az író minden érdeklődése, egész a nyelvészeti és tudományos kíváncsiságokig, helyt kap itt; a novellák között kettő is van, mely voltaképp burkolt nyelvészeti elmélkedés. De alig kap helyet valami, aminek ne lenne köze az irodalomhoz. Az író a szavak izgatják, az írás izgatja; s a világ, mint az irodalom anyaga, tárgya vagy ellensége. Szimbolikus, ahogy a török lányt a szavakért csókolja meg, melyeket nemzettől kapott. [...] Kosztolányi prózája több mint próza. Líra és művészet.” Babits nem közli az általa szinte nyelvészeti értekezésnek tartott novellák címét, de a fenti sorokból egyértelműen kiderül, hogy a Kücsük címűre utal. A másik „nyelvészeti” elbeszélés feltehetően a bolgár kalauzzal való „beszélgetés” – „bolgárul”.

5. Ezzel eljutottunk a dolgozatunk témájához. Esti Kornél. Hetedik fejezet. Melyben Kücsük tűnik föl, a török leány, akit egy mézes cukrászsüteményhez hasonlít. – Önálló elbeszélésként közreadva a Kücsük címet szokta viselni.

6. A Kücsük szövegét olvasva úgy látszik, hogy az elbeszélésmód hallatlanul könnyed, a stílus egyszerű. Figyelmesebben, többször átolvasva viszont a retorikai-stilisztikai alakzatok (Szathmári 2008.) bonyolult, komplex változatait ismerjük fel, továbbá alakzattársulásokat.

Néhány jellemző alakzattársulás a műből.

„Abban az első osztályú, elfüggönyözött fülkében, amelyben utaztam, kívülem még három nő utazott, három török nő, három izzig-vérig modern török nő, fátyol és előítéletek nélkül (376).²¹

A halmozás és fokozás (klimax és gradáció) jelentkezik a kurzívval megjelölt szintagmákban, szintagmacsoportokban. Ezen kívül a fátyol és előítélet összekapcsolása szemantikai váltás; szelíden ironikussá teszi a mondatot. Ebben a kontextusban a fátyol is

21 A kurzív szedés az én kiemelésem. V. R. R.

értelmezhető úgy, mint a nők egyenrangútlanságának szimbóluma, így átgondolva már kevésbé látszik meglepőnek, szemantikailag összeférhetetlennek a *fátyol* és az *előítélet*.

„Az *öreganya*, az *anya* és a *kisleány* úgy került itt együvé, egymás tőszomszédságába, mint némely alpesi hegyekben a *Tél*, a *Nyár* és a *Tavaszi*” (376).

A kiemelt, három-három mellérendelt tagból álló halmozás egyben hasonlat; paraleliztikus szerkesztésük újabb alakzat. Az évszakokat jelölő szók nagy kezdőbetűje erősíti a fogalmi tartalmuk mellett a szavak hangulatát.

Az Estivel egy fülkében utazó hölgyeket megfigyelve a túlzás alakzataival él az elbeszélő: „*Káprázatosan műveltek voltak.*” – „*Minden nyelven tökéletesen tudtak*” (377), máshol a túlzás halmozással társul: „*Bécsbe* igyekeztek, onnan *Berlinbe*, onnan *Párizsba*, onnan *Londonba*” (377). Az irónia azonban Estinek saját személyére is irányulhat; „dicsekvése” a túlzás és halmozás alakzataiban jelenik meg: „Inkább megmutattam nekik *nyolc töltőtollam*, melyet állandóan a zsebemben tartok, elhencegtem, hogy *magas vérnyomásom* van, ötlámpásos rádióm, kezdődő vesekövem, s hogy *több rokonomnak kivették a vakbelét*” (377–378).

Halmozás, ismétlés, paralelizmus társul az irónia alakzatával a következőben: Kücsük „Azt hitte, hogy *művelt, haladott nyugat-európai* lányok így viselkednek azokkal a férfiakkal, akikkel először találkoznak a vonaton. Ennélfogva én is igyekeztem úgy viselkedni, mint *művelt, haladott nyugat-európai* férfiak hasonló esetben viselkednek” (378).

A hölgyek egyébként rendkívül műveltek, különösen az anya, aki „Paul Valery legújabb könyvét olvasta” (376), „Ő – mint említettem – Paul Valerybe mélyedt” (378). Tudnivaló, hogy eszerint az anya műveltsége valóban „haladott”, hiszen Paul Valery zeneiséggel átitatott, bonyolult szimbolikájú költészete az 1920-as évektől vált ismertté a művelt, európai irodalomértők körében.

7. Felvetődik a kérdés: purista volt-e Kosztolányi. Nyelvművelés című, az Esti Kornél-írások idején, 1933-ban keletkezett cikkében (Kosztolányi, 1971: 214) olvashatjuk: „Lassanként, egy lelkiismeret-vizsgálat során kicseréltem a szókinccsemet, megteremtettem a magam egyéni szótárát” – „idegen szavak nélkül igyekezzünk írni” – figyelmeztet ugyanott. (Uo. 212)

A valóság azonban sokkal árnyaltabb, korántsem ilyen szigorú a költő nyelvhasználata.

A Kücsük első mondata így szól:

„ – A keleti villámvonaton robogtam – mesélte Esti Kornél – hazafelé, forró nyáron” (376).

A híres Orient expressz rejlene a magyar megjelölés mögött? Ráadásul a *villámvonat* neologizmusnak látszik, talán saját szóalkotásnak. Máshol viszont „átcsaptak az *argot*-ra” (377) a hölgyek; igaz, a lehetséges magyar szinonimák (*csibésznyelv, tolvajnyelv*) nemcsak

lényegesen pejoratívabbak, hanem a fogalmi tartalmuk is más, mint az *argóé*. A továbbiakban megfigyelhetjük, hogy Kosztolányi szinonimaként él a magyar-nem magyar szavak szövegébe illesztésével: „Annál *modernebb* volt az anya. Szinte tüntetett *haladottságával*” (376). Vagy: „a berlini *tájszólást* a lerchenfeldi *dialektussal* váltogatva” [társalogtak] (377). Azaz: a fenti két idézetben szinonimaként áll az idegen szó a magyar megfelelőjével. A *haladottság* ismét neologizmusnak látszik, s nem is közkeletű, közhasználatú, bár teljesen szabályos szóképzés, és jelentése is világos. A SzinSz. a *modern* szócikkben a *korszerű, újszerű, mai, haladó, divatos* szinonimákat sorakoztatja fel; a novellabeli kontextusban egyik sem volna odaillő. A novellában természetesen néhány további idegen szó is akad, az író nem kerülte el őket merev következetességgel, hanem mindig legtalálhatóbb kifejezéssel élt. Nem értekezés, hanem „líra és művészet”, amit Kosztolányi alkot, ennek megfelelően él a legmegfelelőbb kifejezésmóddal.

8. Babits Mihálynak fentebb már idézett Nyugat-beli írásában ez a félmondatnyi megjegyzés olvasható: „bárhogy ítéljük meg [Kosztolányi] nyelvészeti dilettantizmusát” (205). Valóban dilettánsak Kosztolányinak a nyelvvel, a nyelvészettel kapcsolatos megnyilatkozásai? Dilettantizmus valóban a novellabeli „nyelvészkedése”? Esti Kornél így szaval a török kislánynak: „Költő vagyok, a szavak szerelmese, bolondja. Ti adtátok nekünk ezt a szót: *tükkör*, és ezt a szót: *koporsó*. Te gyöngy, mely lelkem tükrében tündökölsz, koporsóm zártáig. Érted-e, ha ezt mondom: *gyűrű, gyűszű, búza, bor*? Már hogyan értenéd, hiszen ezek is a ti szavaitok, s a betű is, az írás is, amelyből élek. Gyűrűm te, gyűszűm te, tápláló búzám, részegítő borok te. Háromszázharcinc legékeesebb szavunkat nektek köszönhetem” (378–379).

Az itt idézett részletben, ugyan nem háromszázharcinc, hanem tíz olyan szó van, amelyet török eredetűnek ismer a szerző. A TESz. szerint ezeknek a szavaknak valóban van közülük valamely török nyelvhez. Ábécérendbe szedve sorolom fel őket: a *betű* ótörök eredetű, szinte minden török nyelvben, az oszmánban is megvan. A *bor* szintén ótörök eredetű, a törökség déli ágában ismeretes. A szócikkből megtudjuk, hogy őseink már a vándorlások korának utolsó századában megismerkedtek a borral s a *bor* szóval. A *búza* csuvasos jellegű ótörök jövevényszó a magyarban; ‘tönköly, búza’ jelentésben az oszmánban is megvan. Az ír ige, melynek származékszava a Kosztolányi említette *írás* szintén ismeretes a köztörökben, azonban a magyarba valószínűleg még az ugor korban került, csuvasos jellegű ótörök jövevényszóként. A *kicsiny* szócsaládja ugyan szintén török eredetű, ma azonban csak a csuvasból mutatható ki megfelelője. Továbbképzett alakjai más török nyelvekben is megvannak. A *koporsó* ótörök eredetű, a ‘bezár, befed’ ige származéka. A törökség minden ágában él valamely alakja. A mai jelentés az átvétel után, később alakult ki. A *tükkör* ótörök eredetű ‘valami kerek tárgy’ jelentése lehetett. Szinte minden török nyelvben él, különböző alakokban és jelentésekben.

Kosztolányi írása lehet – Babitsot idézve – „nyelvészeti elmélkedés”, de nem nyelvészeti értekezés. „Költő vagyok, a szavak szerelmese, bolondja” (378). Fogadjuk el tehát, hogy az elbeszélésbeli tíz szó közös öröksége Kücsüknek és Esti Kornélnak a török népek régmúltjából és abból a kapcsolatból, amely a török népek és vándorló őseink között voltak, még a Kárpát-medencében való letelepülésünk előtt.

9. Az író a túlzás alakzatának kedves, játékos alkalmazásával háromszázharminc *legéke-sebb* szavainkként emlegeti török jövevényszavainkat. A játék, játékosság a novellát záró csattanóban folytatódik és ér véget: „Ha jól emlékezem, pont háromszázharminc csókot adtam neki” (370). Nostalgia fejeződik ki ebben a fiatalság, a bohémosság, a játék után. A novella játékos idillként indul, s kivételesen nem is érezzük benne a „bánat vonaglását”, vagy a nihilizmust, miként az Esti-novellák legtöbbjében. Kiss Ferenc megfogalmazása szerint (1979: 46) „attól telik meg gyöngyöző vidámsággal és meghitt kedvességgel, hogy a véletlen kínálta vasúti kalandban az anyanyelv iránti szerelem s a múltunk fölé hajló ámuló meghatottság is szóhoz juthat. Tehát a költő alapügyei is. Attól kap lírai árnyalatot a játék.”

Forrás

Kosztolányi Dezső 1964. Összegyűjtött versei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Kosztolányi Dezső 1965. Elbeszélések. Magyar Helikon, Budapest.

Kosztolányi Dezső 1971. Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Kosztolányi Dezső 1985. Válogatott novellák és karcolatok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Az idézett szövegrészek ebből a kiadásból származnak.)

Szakirodalom

Babits Mihály 1933/2009. Könyvről könyvre – Esti Kornél. Hajnali részegség. In *memoriam Kosztolányi Dezső*. Nap Kiadó, Budapest.

Grendel Lajos 2010. A modern magyar irodalom története. A magyar líra és epika a 20. században. Kalligram, Pozsony.

Király István 1986. Kosztolányi. Vita és vallomás. Tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Kiss Ferenc 1979. Az érett Kosztolányi. Irodalomtörténeti Könyvtár 34. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Németh G. Béla 1995. Kérdések és kétségek. Válogatott tanulmányok. Balassi Kiadó, Budapest.

- Schöpflin Aladár 1933/2009. Esti Kornél. Hajnali részegség. In memoriam Kosztolányi Dezső. Nap Kiadó, Budapest.
- Szathmári István (főszerkesztő) 2008. Alakzatlexikon. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Kiadó, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1971. Metaforikus szerkezet Kosztolányi- és Krúdy-novellákban. In: A novellaelemzés új módszerei. Szerkesztette Hankiss Elemér. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzinSz. 1978. O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva: Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. 1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.

(Tóth Szergej – Rozgonyiné Molnár Emma (szerk.) Prózától a líráig: Írások Nagy L. János tiszteletére. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016. 161–165.)

